

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

КУЦИК РУСЛАН РОСТИСЛАВОВИЧ

УДК 94(477.7/.8+470)«1914/1917»:327.2]:271.2:070(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ВЛАДИ В
УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ (1914–
1917 РР.): МЕТОДИ ТА ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ**

Спеціальність: 07.00.01 – історія України

Галузь знань: 02 Гуманітарні науки

Дисертація подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий керівник: Щербак Віталій Олексійович, доктор історичних наук, професор

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Куцик Р. Р. ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ ПІВДЕННО- ЗАХІДНОГО КРАЮ (1914–1917 РР.): МЕТОДИ ТА ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2018.

Сучасні реалії в Україні яскраво продемонстрували вагомий вплив інформації на перебіг політичних процесів і настроїв суспільства. Від способів її подачі та змісту матеріалів залежить формування загальної картини подій минулого та сьогодення. Разом з тим, це явище стосується не лише мирного періоду. Фактично вперше системне застосування інформаційно-психологічних механізмів з метою впливу на масову свідомість суспільства на загальнодержавному рівні відбулося в роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). На цей час припадає формування основних методів та засобів здійснення інформаційної політики, з усіма її структурними компонентами. Російська імперія, як одна із воюючих сторін, активно намагалася реалізувати власні заходи для створення сприятливої та позитивної інформаційно-психологічної атмосфери. Уряд країни усвідомлював необхідність обґрунтування власної участі у війні, формування почуття патріотизму та створення негативного образу ворога з метою мобілізації сил. Особливо це було актуальним для прикордонних регіонів.

Одним із таких був Південно-Західний край, основу якого складали три українські губернії: Київська, Подільська та Волинська. В роки Першої світової війни їх території були частиною Південно-Західного фронту та тилової зони. Крім того, вони були об'єднані у військово-адміністративну одиницю Київського військового округу. Особливості географічного розташування, проходження лінії фронту, близькість до зони військових дій,

широка мережа виробничої інфраструктури, зосередження важливих міських та культурних центрів забезпечували Південно-Західному краю чільне місце в тогочасній географічній, економічній, політичній та військовій кон'юктурі імперії. Імперський уряд використовував широкий спектр методів та засобів інформаційного впливу на формування суспільної свідомості. Тогочасна пропаганда мала забезпечити широку мобілізацію сил, піднести морально-патріотичний дух населення, обґрунтувати необхідність участі у війні та продемонструвати дії уряду як визвольні та закономірно-виправдані. Окреме місце в інформаційній політиці імперської влади посідала Російська православна церква, котра під час війни продовжувала займати вагомі позиції у суспільстві та здійснювала психологічний вплив на формування масової свідомості. Наявність такої значної кількості проблемних питань, а також відсутність у сучасній українській історіографії комплексного наукового доробку, який би розкривав основні методи та засоби реалізації інформаційної політики російською імперською владою в українських губерніях Південно-Західного краю у 1914–1917 рр., визначають актуальність дослідження.

Наукова новизна роботи полягає у наступному:

- вперше в українській історіографії здійснено комплексне дослідження методів та засобів реалізації інформаційної політики Російської імперії на території українських губерній (Київської, Подільської та Волинської) Південно-Західного краю в роки Першої світової війни;
- виокремлено чотири головних напрямки інформаційної політики, відповідно до яких і реалізовувалися ті чи інші методи;
- висвітлено нормативно-правову базу інформаційних заходів прийнятих імперським урядом і місцевою адміністрацією у 1914–1917 рр.;
- уточнено основні аспекти діяльності інституту військової цензури, яка в роки війни зазнала значного нормативно-правового посилення та виконувала роль особливого механізму інформаційного контролю на території українських губерній Південно-Західного краю;

- доведено, що з метою впливу на формування масової суспільної свідомості влада активно застосовувала такі інформаційні прийоми як «виправдань та обґрунтувань», «героїзація», «апелювання до авторитету та громадянського обов'язку», «неминучої перемоги», «перекручування історичної правди та насаджування міфів», «дезінформування», «багатократне повторення», «підміна термінів», «демонізація» ворога та «інсинуація»;

- встановлено, що в роки війни, російська православна церква, не зважаючи на послаблення власних позицій, продовжувала відігравати важливу роль в інформаційній політиці держави та виконувала роль механізму підтримки концепції про визволення слов'янських народів від гніту чужоземних держав;

- розкрито основні заходи влади щодо боротьби з пропагандою революційного та національного спрямування;

- з'ясовано, що найбільш ефективними друківаними засобами поширення інформації у період Першої світової війни були газети, брошури та відозви. Головними змістовими темами були твердження про: невинність російського уряду у розв'язанні конфлікту, визвольний характер війни, численні звірства та варварські дії ворога, масовий патріотизм суспільства, непереможність російської армії та складне внутрішньо-політичне становище Німеччини та її союзників.

Практичне значення. Результати дослідження, його висновки та узагальнення можуть бути використані під час підготовки і написання монографій, статей, посібників, котрі за своєю тематикою дотичні до проблеми інформаційних процесів на території українських земель у 1914–1917 рр., розробки навчальних курсів та лекцій для студентів вищих навчальних закладів.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним дослідженням, в якому викладено авторський погляд на сутність методів та засобів реалізації інформаційної політики російської імперської

влади в українських губерніях Південно-Західного краю у 1914–1917 рр. Наукові результати дисертації належать особисто автору та є його теоретичним і практичним внеском у розвиток історичної науки.

Ключові слова: інформаційна політика, Російська імперія, Південно-Західний край, Перша світова війна, методи інформаційного впливу, пропаганда, військова цензура, друковані засоби інформації, російська православна церква.

Публікації:

Статті у фахових виданнях та виданнях що входять до міжнародних наукометричних баз

1. Куцик Р. Брошура «Війна і Державна Дума» як механізм інформаційного впливу на формування свідомості солдатів Південно-Західного фронту Російської імперії у 1915–1917 рр. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. К., 2016. Вип. 48. С. 31–35.

2. Куцик Р. Нормативно-правова база інформаційної політики російської імперської влади щодо населення Київської, Подільської та Волинської губерній у 1914–1917 рр. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини* / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 17: 25-ій річниці Незалежності України присвячено. С. 266–275.

3. Куцик Р. Російськомовна преса Київщини, Поділля та Волині у 1914–1917 рр. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. К., 2016. Вип. 50. С. 45–50.

4. Куцик Р. Карикатура як особливий механізм інформаційної пропаганди на території українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. Вип. 47. С. 86–91.

5. Куцик Р. Боротьба російської імперської влади з пропагандою революційного спрямування на території українських губерній Південно-

Західного краю (1914–1917 рр.). *Український історичний збірник*. К.: Інститут історії України НАН України, 2017. Вип. 19. С. 175–188.

6. Куцик Р. Брошура як важливий засіб імперської пропаганди на території Київської, Подільської та Волинської губерній у 1914–1917 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць* / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю, 2017. Вип. 25. С. 366–372.

7. Куцик Р. Прийоми інформаційного впливу російської імперської влади на населення Київської, Подільської та Волинської губерній у 1914–1917 рр. *Київські історичні студії: науковий журнал*. Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; редкол.: Щербак В., Михайловський В., Салата О., Голубєв В. та ін. К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. № 1 (4). С. 82–87.

Статті в інших виданнях

8. Куцик Р.Р. Проблеми інформаційного впливу на події Першої світової війни у сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії. *Українська історична наука в сучасному освітньому та інформаційному просторі: монографія* / Наукова редакція д. і. н., проф. О. О. Салати. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2018. С. 18–34.

9. Куцик Р. Роль Російської православної церкви в інформаційній політиці імперської влади щодо населення українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр. *Історія релігій в Україні: науковий збірник світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010). Частина 1: Церковна історія* / За заг. ред. М. Капралю, О. Киричук, І. Орлевич. Львів: Інститут релігієзнавства філія Львівського музею історії релігії, «Логос», 2016. С. 464–471.

10. Куцик Р. Класифікація нормативно-правової бази інформаційної політики Російської імперії щодо українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр. *Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей*

69-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 29 квітня 2016 р.). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2016. С. 120–121.

11. Куцик Р. Боротьба Російської імперії з ворожою агітацією на території Південно-Західного краю під час Першої світової війни: нормативно-правовий аспект. *Шевченківська весна – 2016: історія: матеріали XIV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених* / Редкол.: проф. І. К. Патриляк (голова), ас. І. Г. Адамська (заст. голови), О. Р. Магдич (відп. редактор). К., 2016. С. 56–59.

12. Куцик Р. Введення інституту військової цензури на території Південно-Західного краю Російської імперії у 1914 р. *Історія України: сучасні виклики: матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка*, 2016. С. 73–80.

13. Куцик Р. Формування патріотичної і провоєнної позиції в учнів та студентів Київського навчального округу у 1914–1917 рр. *Проблеми національно-патріотичного виховання: історичний та психолого-педагогічний аспекти: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Тернопіль, Україна, 23 лютого 2017 року)* / укладачі: В. С. Мисик, І. Ф. Янюк, Т. Г. Дідух, О. А. Ревуцька. Тернопіль: ТОКІППО, 2017. С. 88–90.

14. Куцик Р. Відозви як важливий інформаційний засіб на території українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр. *Тенденції і перспективи розвитку історичної науки та філософії в умовах глобалізації: матеріали Всеукраїнської молодіжної наукової конференції, 10 березня 2017 р., м. Київ; ред. кол.: Салата О.О., Саган Г.В., Куцик Р.Р. К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка*, 2017. С. 48–54.

ANNOTATION

Kutsyk R. R. INFORMATION POLICY OF THE RUSSIAN IMPERIAL AUTHORITIES REGARDING IN THE UKRAINIAN GOVERNORATES OF SOUTH-WEST KRAY (1914–1917): METHODS AND MEANS OF IMPLEMENTATION

The Ph.D. thesis in Historical Sciences in the specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, 2018.

Current circumstances in Ukraine have clearly demonstrated the significant impact of information on the course of political processes and the public sentiments. The creation of a general picture of the events of the past and present depends on the ways of submitting and content of materials. At the same time, this phenomenon concerns not only the peaceful period. In fact, for the first time, the systematic use of information-psychological mechanisms to impact on the mass consciousness of society at the national level took place during the First World War (1914–1918). The creation of basic methods and means of implementing information policy with all its structural components were at that time. The Russian Empire, as one of the warring parties, actively tried to implement its own measures to create a favourable and positive informational and psychological atmosphere. The Government of the country was aware of the need to justify its own participation in the war, the formation of a sense of patriotism and the creation of a negative image of the enemy in order to mobilize forces. This was especially actual for the border regions.

One of them was the South-West kray, which included three Ukrainian governorates (Kyiv, Podillia and Volyn). During the First World War, they were part of the Southwest Front and the rear zone. In addition, these territories were merged into a military-administrative unit – Kyiv military district. The features of the geographical location, the passage of the front line, the proximity to the zone of hostilities, the wide network of industrial infrastructure, the concentration of important urban and cultural centres made the South-West kray so important in the

geographic, economic, political and military conditions of the Empire. The Imperial government has used a wide range of methods and means of informational impact on the formation of public consciousness. At that time, propaganda was supposed to ensure a broad mobilization of forces, to raise the moral and patriotic spirit of the population, to substantiate the need for participation in the war, and to demonstrate the actions of the government as liberation and logically-justified. The Russian Orthodox Church occupied a special place in the information policy of imperial authority, which during the war continued to have a strong position in society and exerted a psychological impact on the formation of mass consciousness. The presence of such a large number of problematic issues, as well as the absence of a comprehensive scientific work in modern Ukrainian historiography that would reveal the main methods and means of information policy implementing by Russian imperial authorities in the Ukrainian governorates of the South-West kray in 1914–1917, determine the relevance of the study.

The scientific novelty of the research consists in the following:

- A comprehensive research concerning the methods and means of implementing the information policy of the Russian Empire on the territory of Ukrainian governorates (Kyiv, Podillia and Volyn) of South-West Kray during the First World War was carried out for the first time in Ukrainian historiography;
- Four main directions of the information policy were identified, according to which different methods were implemented;
- The normative and legal basis of information measures adopted by the imperial government and local administration in 1914–1917 was emphasized.
- The main aspects of the activity of the Institute of Military Censorship, which had undergone significant legislative and legal strengthening during the war, served as a special mechanism of information control on the territory of Ukrainian governorates of the South-West kray;
- It has been proven that the authorities actively used in order to influence the formation of mass public consciousness such informational methods as

«excuses and justifications», «heroization», «appeal to authority and civic duty», «inevitable victory», «distortion of historical truth and imposing myths», «disinformation», «frequent repetition», «substitution of terms», «demonization» of the enemy and «insinuation»;

- It was found that the Russian Orthodox Church, despite the weakening of its own positions, continued to play an important role in the information policy of the state and acted as a mechanism of supporting the concept of the liberation of the Slavic peoples from the oppression of alien states during the war;

- The main measures of the authorities concerning the struggle against revolutionary and national propaganda are revealed;

- It was investigated that the most effective means of information disseminating during the First World War were newspapers, brochures and appeals. The main content themes were statements about: the innocence of the Russian government in resolving the conflict, the liberation nature of the war, the numerous atrocities and barbaric acts of the enemy, the mass patriotism of society, the invincibility of the Russian army and the difficult political and internal situation of Germany and its allies.

Practical importance. The results of the research, its conclusions and generalizations can be used during the preparation and writing of monographs, abstracts, articles, manuals, which are relevant in their subject to the issue of information processes on the territory of Ukrainian lands in 1914–1917, and for the development of training courses and lectures for students of higher education institutions.

Personal contribution. The Ph.D. thesis is a self-fulfilling research, which describes the author's view of the essence of methods and means of Russian imperial authorities' information policy implementing in the Ukrainian governorates of the South-West kray in 1914–1917. The scientific results of the thesis are author's theoretical and practical contribution to the development of historical science and belong to him personally.

Key words: information policy, Russian Empire, South-West Kray, The First World War, methods of information impact, propaganda, military censorship, printed media, Russian Orthodox Church.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	12
1.1. Історіографія.....	12
1.2. Джерельна база.....	35
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	46
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ВЛАДИ	57
2.1. Нормативно-правове забезпечення інформаційної політики російської імперської влади.....	57
2.2. Військова цензура як особлива форма контролю за поширенням інформації.....	76
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ	90
3.1. Прийоми та механізми інформаційного впливу.....	90
3.2. Роль російської православної церкви у формуванні суспільних настроїв.....	112
3.3. Боротьба імперських органів влади з пропагандою національного та революційного спрямування.....	127
РОЗДІЛ 4. ДРУКОВАНІ ЗАСОБИ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВПЛИВУ НА НАСТРОЇ НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ.....	148
4.1. Розвиток преси в умовах війни: типологія, тираж та цінова політика.....	148
4.2. Змістове наповнення газет та їх вплив на формування суспільної думки населення.....	159

4.3. Брошури та відозви як важливі інформаційні засоби пропаганди.....	187
ВИСНОВКИ.....	208
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	217
ДОДАТКИ.....	248

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГЖУ – губернське жандармське управління.

ГРБТ – Галицько-руське благодійне товариство у Петербурзі.

ДАЖО – Державний архів житомирської області.

ДАКО – Державний архів Київської області.

ДАХО – Державний архів Хмельницької області.

ЖПУЗ – жандармське поліцейське управління залізниць.

ЗІ – засоби інформації.

ІБКУС – Інформаційне бюро київського українського студентства.

КВО – Київський військовий округ.

КРВК – Карпато-руський визвольний комітет.

МВС – Міністерство внутрішніх справ.

МНО – Міністерство народної освіти.

РПЦ – Російська православна церква.

РСДРП – Російська соціал-демократична робітничка партія.

СВУ – Союз визволення України.

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України в м. Києві.

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасні реалії в Україні яскраво продемонстрували вагомий вплив інформації на перебіг політичних процесів і настроїв суспільства. Від способів її подачі та змісту матеріалів залежить формування у масовій свідомості загальної картини подій щодо минулого та сьогодення. Разом з тим це я вище стосується не лише мирного періоду.

Під час соціальних та військових потрясінь конфліктуючі сторони намагалися за допомогою засобів інформації сформувати у суспільній свідомості вигідний для них образ. У XIX ст. були продемонстровані перші спроби європейських держав активно використати у своїх цілях інформаційний фактор. Правителі та уряди абсолютистських монархій часто вдавалися до жорсткої політики цензури та активної пропаганди з метою контролю за суспільно-політичною ситуацією в країні та реалізації поставлених завдань. Проте, така політика мала зазвичай локальний та неорганізований характер. Фактично вперше системне застосування інформаційно-психологічних механізмів з метою впливу на масову свідомість суспільства на загальнодержавному рівні відбулося в роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). На цей час припадає формування основних методів та засобів інформаційної політики, з усіма її структурними компонентами. Російська імперія, як одна із воюючих сторін, активно намагалася реалізувати власні заходи для створення сприятливої та позитивної інформаційно-психологічної атмосфери. Уряд країни усвідомлював необхідність обґрунтування власної участі у війні, формування почуття патріотизму та створення негативного образу ворога з метою мобілізації сил. Особливо це було актуальним для прикордонних регіонів.

Одним із таких був Південно-Західний край, основу якого складали три українські губернії: Київська, Подільська та Волинська. В роки Першої світової війни їх території були частиною Південно-Західного фронту та

тилової зони. Крім того, вони були об'єднані у військово-адміністративну одиницю Київського військового округу. Особливості географічного розташування, проходження лінії фронту, близькість до зони військових дій, широка мережа виробничої інфраструктури, зосередження важливих міських та культурних центрів забезпечували Південно-Західному краю чільне місце в тогочасній географічній, економічній, політичній та військовій кон'юнктурі імперії.

Імперський уряд використовував широкий спектр методів та засобів інформаційного впливу на формування суспільної свідомості. Активно заохочувалася участь місцевого населення у воєнних діях й приділялася значна увага формуванню переконливої мотиваційної бази. У засобах інформації звучали патріотичні заклики вступати до лав армії, ставати на шлях боротьби проти ворога та сприяти усіма можливими способами російській перемозі, яка принесе свободу підкореним народам та мир у світі. Подібна пропаганда мала забезпечити широку мобілізацію сил, піднести морально-патріотичний дух населення, обґрунтувати необхідність участі у війні та продемонструвати дії уряду як визвольні та закономірно-виправдані. Окреме місце в інформаційній політиці імперської влади посідала Російська православна церква, котра під час війни продовжувала займати вагомі позиції у суспільстві та здійснювала вплив на формування масової свідомості.

Наявність такої значної кількості проблемних питань, а також відсутність у сучасній українській історіографії комплексного наукового доробку, який би розкривав основні методи та засоби реалізації інформаційної політики російською імперською владою в українських губерніях Південно-Західного краю у 1914–1917 рр., визначають актуальність дослідження.

Зв'язок із науковими планами та програмами. Робота виконана в межах науково-дослідної проблеми кафедри історії України Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка «Складні питання історичної пам'яті країн Центрально-Східної Європи ХХ–

XXI ст. у парадигмі діалогічності української культури» (Реєстраційний номер: 0116U003294). Тема дисертації «Інформаційна політика російської імперської влади щодо населення українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр.» була затверджена Вченою радою Київського університету імені Бориса Грінченка (протокол № 13 від 17 грудня 2015 р.). 22 лютого 2018 р. (протокол №2) її було уточнено у наступному формулюванні: «Інформаційна політика російської імперської влади в українських губерніях Південно-Західного краю (1914–1917 рр.): методи та засоби реалізації».

Мета роботи полягає у комплексному висвітленні основних методів та засобів реалізації інформаційної політики російською імперською владою в українських губерніях Південно-Західного краю 1914–1917 рр.

Реалізація мети передбачає розв’язання таких **завдань**:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження;
- висвітлити нормативно-правову базу інформаційної політики;
- розкрити роль інституту військової цензури в політиці російської імперської влади;
- визначити основні прийоми пропаганди та способи поширення інформації;
- з’ясувати роль Російської православної церкви в пропагандистській політиці імперського уряду;
- висвітлити головні заходи влади щодо боротьби з пропагандою національного та революційного спрямування;
- розкрити змістове наповнення друкованих засобів інформації та простежити їх вплив на формування суспільних настроїв.

Об’єктом дослідження є інформаційно-пропагандистська діяльність російської імперської влади на території українських губерній під час Першої світової війни.

Предметом дослідження є механізми контролю російської влади за інформаційними процесами, прийоми пропаганди та засоби впливу на

формування суспільної свідомості населення Південно-Західного краю у 1914–1917 рр.

Хронологічні межі дослідження визначені його тематичною спрямованістю та завданнями й охоплюють період 1914–1917 рр. Нижня межа зумовлена оголошенням 1 серпня 1914 р. війни Російській імперії з боку Німеччини. Верхня межа дослідження визначена часом, коли, у зв'язку з революційними подіями, 2 березня 1917 р. Микола II зрікся престолу.

Територіальні межі роботи охоплюють землі трьох українських губерній: Київську, Подільську та Волинську, які в тогочасній офіційній літературі позначалися терміном «Південно-Західний край». В адміністративному плані губернії входили до складу Київського генерал-губернаторства. Крім того, основна частина територій Київщини, Поділля та Волині, за винятком окремих повітів, були об'єднані в межах Київського військового округу.

Методологія дослідження включає широкий спектр різноманітних принципів та методів дослідження. Серед принципів слід відзначити наступні: науковості, об'єктивності, історизму, системності, розвитку та комплексності. Специфіка роботи зумовлена використанням як спеціально-історичних методів: проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного та ретроспективного, так і загальнонаукових: аналіз, синтез, індукція та дедукція. Поряд з цим, були застосовані міждисциплінарні методи: контент-аналіз та метод вибірки.

Наукова новизна роботи полягає у наступному:

- вперше в українській історіографії здійснено комплексне дослідження методів та засобів реалізації інформаційної політики Російської імперії на території українських губерній (Київської, Подільської та Волинської) Південно-Західного краю в роки Першої світової війни;
- виокремлено чотири головних напрямки інформаційної політики, відповідно до яких і використовувалися ті чи інші механізми та засоби впливу;

- висвітлено нормативно-правову базу інформаційних заходів прийнятих імперським урядом і місцевою адміністрацією у 1914–1917 рр.;

- уточнено основні аспекти діяльності інституту військової цензури, яка в роки війни зазнала значного нормативно-правового посилення та виконувала роль особливого механізму інформаційного контролю на території українських губерній Південно-Західного краю;

- доведено, що з метою впливу на формування масової суспільної свідомості влада активно застосовувала такі інформаційні прийоми пропаганди як «виправдань та обґрунтувань», «героїзація», «апелювання до авторитету та громадянського обов'язку», «неминучої перемоги», «перекручування історичної правди та насаджування міфів», «дезінформування», «багатократне повторення», «підміна термінів», «демонізація» ворога та «інсинуація»;

- встановлено, що в роки війни, російська православна церква, не зважаючи на послаблення власних позицій, продовжувала займати чільне місце в інформаційній політиці держави та виконувала роль механізму підтримки концепції про визволення слов'янських народів від гніту чужоземних держав. З метою обґрунтування духовної єдності населення західноукраїнських земель та Російської імперії духовенство та церковні засоби інформації культивували ідею хибності Берестейської унії й представляли її як штучний продукт Риму. Поряд з цим, одним із пріоритетних завдань церкви було надання морально-психологічної підтримки населенню;

- розкрито основні заходи влади щодо боротьби з агітацією революційного та національного спрямування. Зокрема, на той час тенденційного характеру набули: заборона та ліквідація українських періодичних видань та іншої «шкідливої» друкованої продукції, посилення поліцейного контролю за «неблагонадійними» особами, висування неправдивих звинувачень, які слугували мотивом для проведення допитів,

здійснення жандармських обшуків, тимчасових арештів, а у подальшому ув'язнення або заслання у глиб імперії;

- визначено, що найбільш масовими друкованими засобами поширення інформації на території Південно-Західного краю у період Першої світової війни були газети, брошури та відозви. Головними змістовими темами були твердження про: невинність російського уряду у розв'язанні конфлікту, визвольний характер війни, численні звірства та варварські дії ворога, масовий патріотизм суспільства, непереможність російської армії та складне внутрішньо-політичне становище Німеччини та її союзників.

Практичне значення. Результати дослідження, його висновки та узагальнення можуть слугувати подальшому поглибленому вивченню проблеми інформаційної політики Російської імперії в роки Першої світової війни. Вони можуть бути використані під час підготовки і написання монографій, статей, посібників, котрі за своєю тематикою дотичні до проблеми інформаційних процесів на території українських земель у 1914–1917 рр., розробки навчальних курсів та лекцій для студентів вищих навчальних закладів.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним дослідженням, в якому викладено авторський погляд на сутність методів та засобів реалізації інформаційної політики російської імперської влади в українських губерніях Південно-Західного краю у 1914–1917 рр. Наукові результати дисертації належать особисто автору та є його теоретичним і практичним внеском у розвиток історичної науки.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи і висновки було апробовано на наукових конференціях: XI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна» (м. Київ, 7 квітня 2016 р.); 69 Міжнародна конференція молодих учених «Каразінські читання» (м. Харків, 29 квітня 2016 р.); II Всеукраїнська наукова конференція «Історія України: сучасні виклики» (м. Тернопіль, 18 травня 2016 р.); XXVI Міжнародна наукова

конференція «Історія релігій в Україні» (м. Львів, 24–26 травня 2016 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція науковців, аспірантів, вчителів, приуроченої 125-річчю від Дня народження Патріарха УГКЦ Йосипа Сліпого: «Проблеми національно-патріотичного виховання: історичний та психолого-педагогічний аспекти» (м. Тернопіль, 23 лютого 2017 р.); Всеукраїнська молодіжна наукова конференція «Тенденції і перспективи розвитку історичної науки та філософії в умовах глобалізації» (м. Київ, 10 березня 2017 р.); VII щорічна Всеукраїнська науково-практична конференція «Київ і кияни у соціокультурному просторі України: історія міських спільнот» (м. Київ, 24 травня 2017 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Українська історична наука в сучасному інформаційному та освітньому просторі» (м. Київ, 22–23 вересня 2017 р.).

Публікації. Основні здобутки та ключові положення дисертації відображено в 14 наукових статтях, з яких 7 – статті у фахових (визначених переліком ДАК МОН України) та науково-метричних (індексуються базою Index Copernicus) виданнях; 7 – в інших виданнях (монографія, науковий збірник та матеріали конференцій).

Структура роботи складається із змісту, переліку умовних скорочень, вступу, 4-х розділів, 11 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, а також додатків. Загальний обсяг дисертації становить 282 с., з них основного тексту 212.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Сучасна історіографія нараховує масивну кількість напрацювань присвячених історії Першої світової війни. Роботи науковців висвітлюють різні аспекти тогочасних подій: військові, політичні, економічні, соціальні та культурні. Одним із напрямків дослідження є вивчення інформаційно-психологічного фактору у війні. Порівняно з вітчизняною історіографією, зарубіжна нараховує досить значний масив робіт з даної проблематики. Українські ж історики лише в останні два десятиліття почали активно цікавитися зазначеним напрямком. Зважаючи на це, історіографічну базу дослідження класифіковано за регіональним походженням, а тому, існуючі на сьогодні наукові напрацювання було об'єднано у дві великі групи: вітчизняні та зарубіжні, в останній окремо виділено праці російських істориків.

Фактично, першим, хто розкрив роль інформаційно-психологічного фактору в подіях 1914–1918 рр. був відомий політолог, професор Чиказького та Єльського університетів, Гарольд Ласвель, якого по праву можна назвати «батьком» теорії пропаганди, а його роботу «Техніка пропаганди у Світовій війні» («Propaganda technique in the World war»)¹, котра вийшла у 1927 р. – справжньою класикою у сфері масової комунікації. На думку дослідника ключова роль пропаганди в умовах війни зумовлюється її великим значенням у сфері міжнародних відносин. Жоден уряд без контролю за суспільними настроями та підтримки з боку народу не мав би надії виграти війну. Виходячи з цього, Г. Ласвель виокремив чотири основні стратегічні цілі

¹ Ласвель Г. Техника пропаганды в мировой войне / Перевод с английского в обработке Н. М. Потапова. М.: Государственное издательство: отдел военной литературы, 1929. 200 с.

пропаганди: 1) розпалювання ненависті до ворога; 2) підтримання дружніх відносин із союзниками; 3) збереження добрих відносин з нейтральними країнами і, якщо можливо, заручитися їх підтримкою; 4) деморалізація ворога.²

Зарубіжна історіографія нараховує значний масив наукових робіт з історії пропаганди, засобів інформації (ЗІ) та їх впливу на формування суспільної свідомості в роки Першої світової війни. Окреме місце в цьому контексті посідають вузько-спеціальні дослідження, які в основному побудовані за географічно-територіальним принципом та детально розкривають особливості інформаційних процесів в кожній із країн-учасниць окремо. Так, історії пропаганди в Італії під час Першої світової війни присвячене дослідження професора з Університету Джонса Гопкінса Томаса Рова «Mobilizing the Nation: Italian Propaganda in the Great War» («Мобілізація народу: італійська пропаганда в роки Великої війни» – *пер. авт.*).³ У своїй роботі автор зосередив увагу на аналізі різних тогочасних зображальних матеріалах, зокрема: плакатах, афішах, листівках, ілюстраціях та ін., розкрив їх змістове наповнення та визначив вплив на формування суспільних настроїв. У роботі окреслено такі головні тематичні напрямки пропаганди як сатиричне сприйняття війни та її подача через карикатури й інші комічні зображення, апеляція до громадянського обов'язку та відповідальності, звернення до почуття страху та втрати – на думку автора, однієї із найбільш потужніших тем у пропаганді, а також відображення гендерних аспектів. Т. Ров відзначає, що на відміну від інших держав Європи, відносини між формальною італійською державою (королем, армією, цивільною владою) та суспільством були напруженими і відносно слабкими. Як наслідок цього

² Ласвель Г. Техника пропаганды... С. 28.

³ Row Thomas Mobilizing the Nation: Italian Propaganda in the Great War. *The Journal of Decorative and Propaganda Arts*. Vol. 24, Design, Culture, Identity: The Wolfsonian Collection. Florida International University Board of Trustees on behalf of The Wolfsonian-FIU, 2002. PP. 141–169.

спостерігався значний «розрив між виробником пропаганди і її споживачами».⁴

Американській пропаганді в роки війни присвячена робота англійського дослідника з Університету Глазго Пола Макфаддена «American Propaganda and the First World War: Megaphone or Gaggling Order?» («Американська пропаганда і Перша світова війна: свобода слова чи ордер про нерозголошення» – *пер. авт.*).⁵ У ній акцентовано увагу на діяльності спеціального пропагандистського органу – Комітету публічної інформації (Committee of Public Information), основне завдання якого полягало у виправданні участі США у світовому конфлікті. Автор зазначає, що саме тоді, було створено один з найефективніших пропагандистських інструментів – Відділ реклами (The Advertising Division), який мав на меті не тільки поширювати позитивну інформацію про участь Америки у війні, але й попередити про зло «гунської навали» та їх союзників. Для цього були використані різні засоби, в тому рахунку плакати, вітрини, карикатури та фотографії. Тогочасні рекламні постери варіювалися від «свободи кредитів» до зображення «варварських» німців. У висновках Пол Макфадден підсумовує, що завдяки своїй роботі Комітет публічної інформації створив багато ілюзій про ворога, позицію Америки, характер конфлікту та спотворив існуючу реальність.⁶

Вагому цінність становлять спеціальні зарубіжні студії з історії інформаційних процесів саме у Російській імперії в роки Першої світової війни. Однією із таких є монографія німецького науковця, професора Кембриджського університету Яна Хубертуса «Patriotic culture in Russia during World War I» («Патріотична культура в Росії протягом Першої світової

⁴ Row Thomas Mobilizing the Nation: Italian Propaganda... P.147.

⁵ McFadden Paul American Propaganda and the First World War: Megaphone or Gaggling Order? *eSharp*. Issue 19: Reality / Illusion. University of Glasgow, 2012. PP. 1–32.

⁶ McFadden Paul American Propaganda... P. 28.

війни»— *пер. авт.*),⁷ де розкрито особливості розвитку художньої культури, її вплив на формування патріотичних настроїв населення та національної ідентичності. Основну увагу автор зосередив на дослідженні таких матеріалів як плакати, листівки, карикатури, фотографії, фільми, а також музика. Особливістю дослідження є те, що Ян Хубертус намагається відображати тогочасний патріотизм через художні засоби, використовуючи термін «патріотична культура» («patriotic culture»), який включає у собі два аспекти: патріотичну діяльність художників, артистів, антрепренерів і реакцію аудиторії та суспільства в цілому. Важливими є висновки про те, що у 1914–1917 рр. російський патріотизм швидко став диференційованим, одночасно відбиваючи окремі і навіть різномірні лояльності у середині суспільства. Патріотичні образи демонструють, що населення мало досить ясну ідею проти кого воно боролось у війні, але не розуміло для кого і для чого.⁸

Проблемі розвитку преси та діяльності інституту військової цензури в Російській імперії присвячена робота чиказького професора Джонатана Дейлі «Пресса и государство в России (1906–1917 гг.)».⁹ Автор цілком логічно відзначив, що в перші місяці військових дій газети були охоплені патріотичними почуттями і, навіть революційні активісти притихли, але в останні місяці існування царської влади преса ставала дедалі сміливішою та такою, що розхитувала усталені норми, напади журналістів зливалися з більш чи менш фантастичними чутками про кризу, поразку, корупцію та зраду.¹⁰

У 2004 р. було видруковано колективну монографію американських дослідників «A call to arms: propaganda, public opinion, and newspapers in the Great War» («Заклик до зброї: пропаганда, суспільна думка і преса в роки

⁷ Hubertus F. Jahn *Patriotic Culture in Russia during World War I*. Ithaca, N.Y. and London: Cornell University Press, 1995. 229 pp.

⁸ Hubertus F. Jahn *Patriotic Culture in Russia...* P. 171–173.

⁹ Дейли Дж. *Пресса и государство в России (1906–1917 гг.)*. *Вопросы истории*. 2001. № 10. С. 25–45.

¹⁰ Дейли Дж. *Пресса и государство в России...* С. 37–40.

Великої війни» – *пер. авт.*)¹¹ під загальною редакцією професора Університету Південного Коннектикуту Троя Паддока. Праця включає у себе п'ять частин, кожна з яких присвячена окремим аспектам розвитку преси та пропаганди у Великобританії, Франції, Росії, Німеччині та Австро-Угорщині на початку Першої світової війни. У контексті досліджуваної теми актуальним є саме науковий доробок професора Американського університету у Вашингтоні Еріка Лора «The Russian Press and the «Internal Peace» at the Beginning of World War I» («Російська преса і «внутрішній мир» на початковому етапі Першої світової війни» – *пер. авт.*)¹² У роботі висвітлено особливості функціонування інституту військової цензури, встановлення нею посиленого контролю за розповсюдженням інформації та закриття широкого кола періодичних видань, які не відповідали офіційному ідеологічному та пропагандистському курсу російської влади. Заслужовує уваги той факт, що автор звертає увагу на такий спосіб контролю за друком, як надання субсидій (додаткової грошової допомоги) окремим приватним виданням, що у підсумку впливало не тільки на їх конкурентоздатність, але й змістове наповнення, яке формувалося виключно з провладної позиції. Крім того, у праці подано огляд преси різних напрямків: консервативної, радикально-правої, ліберальної та наведено приклади статей із тогочасних газет, що посилює вагомість вищезазначеної роботи.

Поряд з вузько-спеціальними, поширеними є роботи, які мають загально-теоретичний характер. Так, основні закономірності та різні методи здійснення пропаганди починаючи від найдавніших часів і до кінця XX ст. висвітлено у роботі шотландського історика Олівера Томсона «Historia propagandy» («Історія пропаганди» – *пер. авт.*)¹³ На думку автора

¹¹ A call to arms: propaganda, public opinion, and newspapers in the Great War / Edited by Troy R.E. Paddock. Westport, Conn.: Praeger Publishers, 2004. 212 pp.

¹² Lohr E. The Russian Press and the «Internal Peace» at the Beginning of World War I. *A call to arms: propaganda, public opinion, and newspapers in the Great War* / Edited by Troy R.E. Paddock. Westport, Conn.: Praeger Publishers, 2004. PP. 91–113.

¹³ Thomson Oliver Historia propagandy. Warszawa: wyd. Książka i Wiedza, 2001. 495 s.

прекрасними майстрами пропаганди в різні часи були творці великих релігій: Ісус Христос, Мухаммед, Будда та відомі політики: А. Лінкольн, Ф. Рузвельт, В. Черчілль, Мао Цзедун та ін. О. Томсон на основі історичних прикладів доводить, що пропаганда є одним із найважливіших інструментів переконування мільйонів людей, формування їх поглядів та способом впливу на суспільні відносини в усіх сферах життя – релігії, політиці, культурі тощо.

Загальні особливості військової пропаганди в роки Першої світової війни розкриває стаття польської дослідниці Аліни Юркевич «Propaganda wojenna» («Військова пропаганда» – *пер. авт.*).¹⁴ У роботі висвітлено основні напрямки здійснення пропаганди та специфіку використання урядами воюючих держав, в тому рахунку і Росії, засобів інформації з метою впливу на масову свідомість суспільства. Авторка відзначає, що російська пропаганда представляла війну, як одвічну боротьбу слов'янства з германцями, а улюбленим мотивом тогочасної преси, листівок та плакатів був образ імператора Вільгельма II, якого зображували у вигляді диявола чи блазня.

Окремий блок наукової літератури з історії інформаційних процесів у роки Першої світової війни складає радянська історіографія. Проте, на той час зазначена проблематика не отримала широкої популярності, лише окремі дослідники звертали свою увагу. Така ситуація, була зумовлена тотальною «матеріалізацією» історії, яка передбачала вивчення в основному соціальних, економічних та політичних питань війни. У праці І. Селезньова «Война и идеологическая борьба»¹⁵ здійснено спробу простежити специфіку взаємозв'язку військових подій з ідеологічним та психологічним факторами. Автор стверджує, що крім фізичного впливу сильним засобом поразки є

¹⁴ Jurkiewicz-Zejdowska Alina Propaganda wojenna. *Wielka Wojna 1914–1918: prawdziwy koniec Belle Époque*. Zespół autorów, Alina Jurkiewicz-Zejdowska [and seven others]; redakcja merytoryczna, Marcin Ochman i Mariusz Skotnicki. Warszawa: Muzeum Wojska Polskiego, 2015. S. 142–172.

¹⁵ Селезнев И. А. Война и идеологическая борьба. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Воениздат, 1974. 240 с.

психологічний вплив на війська, який може негативно позначитися на ході боїв, знизити стійкість особистого складу, викликати у нього розгубленість і, навіть паніку. Тому, результат війни буде на користь тієї сторони, у якої буде вищий моральний дух народу, більше стійкості, мужності та організованості.¹⁶

Інформативною є робота іншого радянсько-російського історика С. Беглова «Внешнеполитическая пропаганда: Очерк теории и практики».¹⁷ Автор зазначав, що в роки війни 1914–1918 рр. у країнах Антанти механізм пропаганди пройшов цілий ряд змін. В Англії було створене бюро пропаганди при Міністерстві внутрішніх справ, на основі якого згодом сформувалося ціле Міністерство інформації та Департамент пропаганди. У Франції це був «Дім преси» і не офіційна організація «Альянс Франсе». На думку дослідника, найбільш якісною була робота саме Комітету публічної інформації США, діяльність якого набула «конвеєрного» характеру. Особливістю американської пропаганди була широка її спеціалізація: секція новин, іншомовних газет, громадської просвіти, кінофільмів, військових виставок, ярмаркових експозицій, відносин з промисловцями, «союзу праці і демократії», лекторів, реклами і карикатур.¹⁸ Висвітлення автором загальних особливостей діяльності різних пропагандистських органів, дозволило простежити спільні та відмінні тенденції щодо інституалізації інформаційної політики воюючих держав у роки війни.

Загальнотеоретичні особливості ведення інформаційної боротьби, її вплив на суспільство розкриває праця російського історика Д. Волкогонова «Психологическая война: Подрывные действия империализма в области

¹⁶ Селезнев И. А. Война и идеологическая борьба. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Воениздат, 1974. С. 107.

¹⁷ Беглов С. Внешнеполитическая пропаганда: Очерк теории и практики. Уч. Пособие. М.: Высшая школа, 1980. 366 с.

¹⁸ Беглов С. Внешнеполитическая пропаганда: Очерк теории и практики. Уч. пособие. М.: Высшая школа, 1980. С. 69.

общественного сознания».¹⁹ На нашу думку, не зважаючи на ідеологічну сторону, зазначена праця допомагає зрозуміти основні історичні витoki психологічної війни, її роль на різних етапах розвитку людства від найдавніших часів і до кінця XX ст., а також визначити головні механізми та методи інформаційно-психологічного впливу на формування суспільної думки. Д. Волкогонов відзначає, що по суті Перша світова війна 1914–1918 рр. була тим воєнним зіткненням, де вперше широко використовувалися друковані засоби впливу на супротивника та різноманітні методи психологічної війни.²⁰

Проте, зауважимо що роботи радянського періоду мають заангажований характер і спрямовувалися на підтримку офіційного ідеологічного курсу радянської влади. Лише після розпаду СРСР в історичній науці східно-європейських держав розпочався новий етап, для якого характерним стало переосмислення подій минулого, розкриття «білих плям» історії та вивчення малодосліджуваних питань. Дедалі більша кількість істориків почали звертати увагу на інформаційно-психологічний фактор у військових конфліктах. Значний масив напрацювань, присвячених питанням патріотизму, історії засобів інформації та пропаганди, формування суспільної свідомості та стану морально-релігійного духу суспільства в роки Першої світової війни, нараховує російська історіографія.

У цьому контексті, великий інтерес викликають роботи О. Сенявської «Образ врага в сознании участников Первой мировой войны»²¹ та «Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества»,²² в яких фактично вперше в російській історіографії

¹⁹ Волкогонов Д. А. Психологическая война: Подрывные действия империализма в области общественного сознания. М.: Воениздат, 1983. 288 с.

²⁰ Волкогонов Д. А. Психологическая война... С. 47.

²¹ Сенявская Е.С. Образ врага в сознании участников Первой мировой войны. *Вопросы истории*. 1997. № 3. С. 140–156.

²² Сенявская Е. С. Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага в сознании армии и общества». М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. 288.

розкрито соціокультурну та психологічну специфіку сприйняття поняття «чужого» в суспільній свідомості в умовах війни. Авторка виділяє два ключових етапи у формуванні образу ворога: перший (початковий), коли увага друку була зосереджена на обвинуваченні противника в початку війни та другий, коли преса активно демонструвала суспільству аморальний та злочинний характер ворога. Для матеріалів цього напрямку, характерним було зображення ворога у вигляді звіра, чудовиська, дикуна, варвара тощо.²³ Відзначимо, що робота побудована на основі компаративного підходу і коротко відображає особливості формування образу ворога в інших воюючих державах. Проте, слід звернути увагу, що обидві вищезазначені роботи характеризуються деякою вибірковістю подачі та інтерпретації джерел. Зокрема, авторка оперуючи такою групою історичних документів як військові донесення та доповідні, стверджує про їхню об'єктивну оцінку й аналітичний характер, що звісно викликає певні сумніви, оскільки офіційні джерела у своїй основі є суб'єктивними та не завжди достовірними. Крім того, окремі наведені тези, на кшталт: «...російські війська дотримувалися «рицарського кодексу» ведення війни...»,²⁴ формують міф про добропорядність російської армії.

Актуальною є робота дослідника Н. Волковського «История информационных войн»,²⁵ у якій охарактеризовано особливості ведення інформаційної боротьби під час масштабних війн та кризових ситуацій починаючи від найдавніших часів і до сьогодення. У праці висвітлено цілий комплекс питань, зокрема: основні механізми впливу на формування суспільної свідомості, роль засобів інформації у військових конфліктах, особливості діяльності журналістів та представників прес-служб, методи управління інформаційними процесами під час кризових ситуацій, проблеми гласності і державної таємниці тощо. У другій частині роботи міститься

²³ Сенявская Е.С. Образ врага в сознании... С. 63.

²⁴ Сенявская Е.С. Образ врага в сознании... С. 67–68.

²⁵ Волковский Н. Л. История информационных войн. В 2 ч. Ч. 1. СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2003. 512 с.; Ч. 2. СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2003. 736 с.

матеріал, що розкриває основні аспекти розвитку засобів інформації та механізми контролю й управління під час Першої світової війни. У цьому контексті, цінність зазначеної розвідки полягає у спробі автора розкрити становище преси, діяльність військових кореспондентів, особливості збереження військової таємниці, функціонування Бюро друку та інституту військової цензури у Російській імперії. Проте, варто зауважити, що зазначена робота хронологічно охоплює великий проміжок часу, більше двох тисяч років, а тому подана в ній інформація має поверхневий, загальний характер.

Грунтовною є монографія російської дослідниці О. Поршневої «Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны».²⁶ Робота написана на основі широкого кола архівних документів, листів, щоденників, спогадів сучасників і характеризується досить високим рівнем теоретичного розмірковування. У праці розкрито основні закономірності трансформації суспільної свідомості населення Російської імперії в умовах війни, описано як змінювалися стереотипи та поведінка людей, як сприймалися події війни пересічними людьми, котрі не займали високого соціального статусу, як відбувалася зміна ціннісних орієнтацій тощо. Особливістю роботи є її диференційований підхід до відображення проблеми. Авторка окремо розглянула сприйняття та ставлення до подій війни з боку селянства, робітників і солдатів, що дозволило простежити певну зміну поглядів кожної із вищезазначених суспільних категорій.

Важливою, на нашу думку, є праця К. Капкова «Очерки по истории военного и морского духовенства Российской империи XVIII – начала XX веков: Итоги к 1917 году»,²⁷ яка вийшла у 2009 р. і висвітлює особливості діяльності категорії священнослужителів, які підпорядковувалися військовому відомству і мали певну самостійність відносно Святішого

²⁶ Поршнева О. С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 368 с.

²⁷ Капков К. Г. Очерки по истории военного и морского духовенства Российской империи XVIII – начала XX веков: Итоги к 1917 году. Москва: «Летопись», 2009. 256 с.

Синоду у вирішенні власних питань. Автор, оперуючи широкою джерельною базою, розкрив мету, завдання та основні функції військового духовенства. Також, у роботі розглянуто психологічний аспект пастирської діяльності, зокрема висвітлено процес проведення священиками роз'яснювальних бесід серед військових, вказано основні тематичні напрямки розмов та відзначено на їх важливості для формування позитивних поглядів у солдатів. Зазначений масив інформації сприяв визначенню ролі російської православної церкви в інформаційному курсі імперської влади під час війни.

Цінною для нас стала стаття Д. Гужви «Военные газеты и журналы в годы Первой мировой войны как основное средство информирования русской армии»,²⁸ в якій відображено головні аспекти розвитку військових видань, що друкувалися при штабах армій та розповсюджувалися серед солдатських мас у районах бойових дій з метою зміцнення морально-психологічного стану. Крім того, у роботі розкрито основну структуру армійських газет та відзначено ключові проблеми, які ускладнювали процес оперативного друку та доставки видань до широкого загалу.

Заслужовує на увагу й інша робота науковця «Военная цензура русской периодической печати в годы Первой мировой войны».²⁹ У ній Д. Гужва детально проаналізував «Тимчасове положення про військову цензуру» – основний нормативно-правовий документ, який регламентував функціонування військової цензури на території Російської імперії під час війни, а також розкрив основні завдання та функції які виконували цензурні органи. Крім того, робота сприяла визначенню окремих проблем, які виникали під час організації діяльності військово-цензурних інституцій.

²⁸ Гужва Д. Г. Военные газеты и журналы в годы Первой мировой войны как основное средство информирования русской армии. *Русская публицистика и периодика эпохи Первой мировой войны: политика и поэтика. Исследования и материалы*. Москва: ИМЛИ РАН, 2013. С. 546–557.

²⁹ Гужва Д. Г. Военная цензура периодической печати в годы Первой мировой войны. *Русская публицистика и периодика эпохи Первой мировой войны: политика и поэтика. Исследования и материалы*. Москва: ИМЛИ РАН, 2013. С. 524–537.

Узагальнюючою працею подій Першої світової війни стала колективна монографія російських дослідників «Россия в годы Первой мировой войны: экономическое положение, социальные процессы, политический кризис», що вийшла у 2014 р. до століття початку війни.³⁰ Окремі розділи роботи розкривають особливості формування і зміни суспільної думки та настроїв населення на різних етапах війни. Окрему увагу присвячено питанням щодо ролі та діяльності православного духовенства, специфіки релігійних настроїв в армійському середовищі, спаду віри і появи антиклерикальних настроїв у 1915–1916 рр. Незважаючи на те, що праця має досить загальний характер, окремі частини матеріалу сприяли кращому розумінню тогочасної суспільно-політичної ситуації в імперії.

Того ж року був випущений збірник наукових статей «Россия и Первая мировая война: экономические проблемы, общественные настроения, международные отношения» під редакцією С. Ісхакова.³¹ Він охоплює широкий спектр актуальних проблем періоду війни. Окрему групу в цьому контексті становлять матеріали присвячені таким питанням як формування масової суспільної свідомості та вплив преси на створення загального образу світового конфлікту. Зокрема, у статті О. Сухової «Первая мировая война как вызов русской ментальности: массовые настроения в провинции в 1914–1917 гг.»³² подається детальний аналіз сучасної російської історіографії. Авторка виокремила найбільш ґрунтовні напрацювання останніх двох десятиліть у

³⁰ Россия в годы Первой мировой войны: экономическое положение, социальные процессы, политический кризис / Отв. ред. Ю. А. Петров. М.: Политическая энциклопедия, 2014. 982 с.

³¹ Россия и Первая мировая война: экономические проблемы, общественные настроения, международные отношения: сб. ст. / Сост. С. М. Исхаков; отв. ред. Ю. А. Петров; Ин-т рос. истории Рос. акад. наук; Науч. совет Рос. акад. наук по истории социальных реформ, движений и революций. М., 2014. 416 с.

³² Сухова О. Первая мировая война как вызов русской ментальности: массовые настроения в провинции в 1914–1917 гг. *Россия и Первая мировая война: экономические проблемы, общественные настроения, международные отношения: сб. ст.* / Сост. С. М. Исхаков; отв. ред. Ю. А. Петров; Ин-т рос. истории Рос. акад. наук; Науч. совет Рос. акад. наук по истории социальных реформ, движений и революций. М., 2014. С. 121–140.

Росії. Значну увагу у роботі присвячено питанню формування суспільної свідомості селян, які на час війни складали основу не тільки населення імперії, але й армії. О. Сухова висвітлює різні аспекти психологічних установок селянського середовища, зокрема такі як домінування патерналістського характеру світосприйняття, архаїчне уявлення по війну, нерозуміння геополітичних цілей імперії, залежність колективної поведінки від сезонних землеробських робіт, які складали основу селянського життя. У той же час, авторка цілком доречно зауважує, що в аксіологічній сфері масової свідомості формувалися серйозні, фактично тектонічні зрушення, пов'язані з десакралізацією колишніх головних основ соціального буття.³³

Заслуговує уваги стаття Ю. Жердевої «Иллюстрированная пресса как источник формирования образа войны в 1914–1918 гг».³⁴ У роботі розкрито історіографію досліджуваної проблематики, стан інформаційних ресурсів Російської імперії в 1914–1916 рр., основні засоби контролю за суспільною думкою, роль ілюстрованої преси у «мобілізації колективного духу» та загальний образ війни. Авторка детально охарактеризувала такі засоби інформації, як ілюстровані військові видання, спеціальні додатки до щоденних цивільних газет та фотографічні матеріали, розкрила їх змістове наповнення та визначила основні сюжетно-тематичні лінії, які формували образ війни.

Грунтовним дослідженням в сучасній історіографії інформаційно-психологічного аспекту Першої світової війни є робота О. Асташова «Русский фронт в 1914 – начале 1917 года: военный опыт и современность».³⁵ Монографія побудована на основі великої кількості

³³ Сухова О. Первая мировая война как вызов... С. 130.

³⁴ Жердева Ю.А. Иллюстрированная пресса как источник формирования образа войны в 1914–1918 гг. *Россия и Первая мировая война: экономические проблемы, общественные настроения, международные отношения: сб. ст.* / Сост. С. М. Исхаков; отв. ред. Ю. А. Петров; Ин-т рос. истории Рос. акад. наук; Науч. совет Рос. акад. наук по истории социальных реформ, движений и революций. М., 2014. С. 155–176.

³⁵ Асташов А. Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года: военный опыт и современность. Москва: Новый хронограф, 2014. 740 с.

архівних матеріалів та включає новітні історичні підходи у висвітленні проблеми. Дослідник розкрив особливості формування мотиваційної бази, окремі аспекти колективної поведінки військових на фронті, головні риси психологічного портрету солдата, проблеми морального та релігійного становища в армії, причини зниження їхнього рівня та наслідки, а також специфіку здійснення військово-політичної пропаганди через засоби масової інформації. Зазначена робота стала цінним доповненням при розкритті питань пов'язаних із мотивацією та формуванням патріотизму серед населення.

У статті «Моральный дух и настроения русской армии в Первой мировой войне»³⁶ О. Асташов розкриває прямопропорційну залежність рівня патріотизму, мотивації та морального духу в армії від її соціального складу. Зокрема, дослідник констатує про домінування селянського менталітету. Крім цього, у роботі відзначено про поступову зміну настроїв та спад морального духу в російській армії проявом якого були: самовільна здача солдатів у полон, поширення дезертирства, збільшення випадків самокалічення, поява такого явища як братання з ворогом, а також падіння дисципліни та зростання кримінальних злочинів військових щодо цивільних громадян. Потрібно відзначити, що зазначена наукова праця цілком логічного та об'єктивно деконструє міфи про непохитність морального духу та відсутність негативних процесів в російській армії під час Першої світової війни.

Новим напрацюванням на сучасному етапі є робота російського історика Е. Абдрашитова «Пленные россияне в информационной политике России в 1914–1917 гг.: внутривнутриполитические и внешнеполитические

³⁶ Асташов А. Б. Моральный дух и настроения русской армии в Первой мировой войне. *От противостояния идеологий к служению идеалам: российское общество в 1914–1945 гг.: сб. ст.* / Под ред. М. Ю. Мягкова, К. А. Пахалюка. М.: Новый хронограф, 2016. С. 33–46.

аспекты»,³⁷ яка написана на основі широкої джерельної та історіографічної бази і являє собою ґрунтовний доробок з тематики дослідження. Автор надав загальну характеристику інформаційним війнам 1914–1917 рр., висвітлив окремі аспекти організації пропаганди у Росії, Великобританії та Німеччині, охарактеризував становище російських військовополонених під час війни. Важливим є той факт, що у дисертації фактично вперше в сучасній історіографії комплексно розкрито особливості використання у пропаганді образу російського полоненого з метою впливу на формування суспільної свідомості населення. Автор охарактеризував специфіку подачі інформації про становище полонених у тогочасній пресі та визначив роль подібних повідомлень у створенні негативного німецького та австро-угорського образу. Позитивним явищем зазначеної роботи є її компаративний підхід, а саме відображення та порівняння особливостей використання образу військовополонених в інформаційній політиці не тільки Російської імперії, але й інших країн, зокрема Німеччини, Австро-Угорщини, Англії та Франції. У підсумку сукупний матеріал роботи став корисним під час з'ясування основних особливостей відображення тематики полонених на шпальтах газет та їх впливу на формування суспільної свідомості.

У роботі С. Неліпович «Антинемецкая пропаганда в России в первые месяцы Первой мировой войны»³⁸ розглянуто особливості формування образу ворога на території Царства Польського на початковому етапі війни. Не зважаючи на те, що стаття охоплює іншу географію, окремі її аспекти стали корисними під час з'ясування загальних закономірностей інформаційної політики російської імперської влади у 1914 р. Автор відзначає, що основний акцент у пропаганді робився на просуванні ідей

³⁷ Абдрашитов Э. Е. Пленные россияне в информационной политике России в 1914–1917 гг.: внутривполитические и внешнеполитические аспекты: дис. ... док. ист. наук: 07.00.02. Ставрополь, 2015. 605 с.

³⁸ Нелипович С. Антинемецкая пропаганда в России в первые месяцы Первой мировой войны. *От противостояния идеологий к служению идеалам: российское общество в 1914–1945 гг.: сб. ст.* / Под ред. М. Ю. Мягкова, К. А. Пахалюка. М.: Новый хронограф, 2016. С. 19–32.

«боротьби із засиллям германізму» та «звільнення селянства». Владою активно здійснювалася політика національного підбурювання, а саме «цькування» поляків та євреїв проти місцевої німецької діаспори. Крім того, у статті зазначено, що «ідеологічна підготовка» до війни з Німеччиною і формування в масах образу ворога-німця як зовнішнього, так і внутрішнього, була розпочата до оголошення війни 1 серпня (19 липня) 1914 р.³⁹ Проте, остання теза є дискусійною в сучасній історіографії, оскільки ряд дослідників, зокрема О. Поршнева, відзначають, що в Російській імперії не велася передвоєнна ідейно-психологічна підготовка, порівняно з іншими воюючими країнами.

Проблемі формування образу ворога у російській періодичній літературі на початковому етапі війни у 1914–1915 рр. присвячена робота І. К. Богомоллова.⁴⁰ У ній автор розкриває такі ключові теми, які були поширені на той час у пресі: відносини Росії з ворогуючими державами, причини та характер війни, «німецькі звірства», образ армії противників, а також внутрішньо-політичне становище Німеччини, Австро-Угорщини та Туреччини. Проте, зауважимо, що як і більшість російської наукової літератури, дане дослідження географічно обмежене, і не стосується періодичних видань, які виходили на території українських губерній. Автор зосередив увагу виключно на «центральных» газетах, що друкувалися у Санкт-Петербурзі та Москві.

Щодо вітчизняної історіографії, то на відміну від зарубіжної, вона нараховує меншу кількість робіт оскільки лише в останнє десятиліття науковці взялися за активне вивчення інформаційно-психологічного фактору в роки Першої світової війни. Актуальною є стаття Л. Питльованої «Інформаційно-психологічне забезпечення російської воєнної кампанії в

³⁹ Нелипович С. Антинемецкая пропаганда в России... С. 27.

⁴⁰ Богомоллов И. К. Образ противника в русской периодической печати 1914–1915 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 2015. 290 с.

Галичині під час Першої світової війни».⁴¹ У роботі розкрито загальні особливості тематичного спрямування преси та специфіку використання різних інформаційно-психологічних прийомів маніпуляції з метою пропагування ідеї про історичну закономірність та необхідність приєднання Галичини до складу Російської імперії. Також, авторка наголосила на важливій ролі православної церкви у формуванні позитивної громадської думки та підтримки бойового духу російської армії. Зазначене дослідження сприяло розкриттю окремих аспектів щодо прийомів інформаційного впливу на формування суспільної свідомості, а саме специфіки «демонізації» ворога та пропаганда міфів на початковому етапі війни.

Окремий історіографічний напрям складають роботи, які висвітлюють питання становища та розвитку періодичної преси. В цьому контексті цінною для нас стала стаття І. Басенко «Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907–1916 рр.)»,⁴² частина якої охоплює період Першої світової війни. Автор розкрив ключові аспекти щодо історії походження видань, їхню мовну специфіку, типологію, основні тематичні напрямки та технічні потужності друку. Зокрема, відзначено про такі популярні на той час газети як «Киевская мысль» «Киевлянин», «Вечерняя газета» та ін. В цілому, дослідник відзначає той факт, що на час війни домінуючі позиції в Києві займала саме російськомовна преса, оскільки інші видання або зазнавали посиленого тиску, або ж були заборонені через свій опозиційний характер до влади. Актуальною є й інша робота дослідника – «Образ німців у воєнній поезії: за

⁴¹ Питльована Л. Інформаційно-психологічне забезпечення російської воєнної кампанії в Галичині під час Першої світової війни. *Воєнна історія Галичини та Закарпаття: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (15 квітня 2010 р., м. Львів)* / Від. ред.: В. В. Карпов, В. І. Горелов, І. В. Мороз. К., 2010. С. 153–158.

⁴² Басенко І. В. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907–1916 рр.). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2013. Т. 143. С. 15–20.

матеріалами преси Києва (серпень – грудень 1914 р.)».⁴³ На основі аналізу тогочасних віршованих творів публіцистики, автором визначено основні сюжетні лінії щодо Німеччини, з'ясовано, що Вільгельм II виступав головним героєм антинімецької поезії і йому приписувалися усі негативні риси: божевільність, егоїстичність, ницість, жорстокість. Також, поширення набули тваринні уподібнення: Німеччина часто зображувалася у вигляді диких звірів (віслюка, крокодила, свині тощо), а саме означення «німець» нерідко використовувалося як лайка до тих, хто наживався на війні. Результати та висновки досліджень автора стали корисним доповненням під час розгляду таких питань, як становище преси Київської губернії та специфіка формування образу ворога у газетній періодиці.

У роботі І. Мілясевич «Еволюція волинської преси в останнє десятиріччя російського самодержавства (1906–1916)»⁴⁴ розкрито особливості розвитку періодичних видань на території Волинської губернії, відзначено основні течії місцевих громадсько-політичних газет, їх тематичну спрямованість та становище на передодні й під час війни. Авторка зазначила, що «...з початком Першої світової війни випуск більшості видань припинився, тільки 9 місцевих періодичних видань виходили і надалі».⁴⁵

Дослідженню подільської преси присвячена інша стаття Н. Мельник «Висвітлення подій початку першої світової війни на сторінках газети «Подолія»».⁴⁶ У роботі розкрито основні тематичні напрямки, які активно використовувалися редакторами видання на початковому етапі війни з метою відображення тогочасних подій виключно у позитивному форматі та широкої пропаганди патріотизму. Авторка цілком вірно, відзначила, що газета

⁴³ Басенко І. В. Образ німців у воєнній поезії: за матеріалами преси Києва (серпень – грудень 1914 р.). *Український історичний журнал*. 2014. № 3 (516). С. 70–77.

⁴⁴ Мілясевич І. Еволюція волинської преси в останнє десятиріччя російського самодержавства (1906–1916). *Вісник Книжкової палати*. 2013. № 8. С. 34–38.

⁴⁵ Мілясевич І. Еволюція волинської преси... С. 37.

⁴⁶ Мельник Н. М. Висвітлення подій початку Першої світової війни на сторінках газети «Подолія». *Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 3–4 квітня 2015 р.* Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. С. 267–269.

«Подолія» подавала лише «констатуючі дані, без ґрунтовного аналізу їх причин», а її автори в основному відстоювали «офіційну російську концепцію», виступаючи на захист царизму.⁴⁷

Детальний огляд становлення та розвитку преси Київської губернії протягом 1886–1917 рр. здійснено у статті А. Волобуєвої.⁴⁸ Робота має теоретико-статистичний характер і розкриває основні особливості розвитку тогочасної періодичної літератури, її кількісну зміну на різних етапах, а також змістове наповнення. Авторка на основі проблемно-тематичного наповнення всю пресу поділяє на 9 груп: універсальну, громадсько-політичну, релігійно-духовну, професійну, науково-освітню, мистецьку, рекламно-довідкову та телеграмні видання.⁴⁹ На нашу думку, така класифікація є доволі обґрунтованою та відповідає тогочасній специфіці періодичної літератури. У той же час, слід відзначити, що сама робота має узагальнюючий, підсумовуючий характер, оскільки позбавлена архівних джерел і побудована лише на основі наявних науково-теоретичних напрацювань.

Також, окремі відомості з історії київської періодики можна знайти у колективній монографії «Формування преси Києва (1835–1918 рр.)»⁵⁰ авторами якої є вищезгадана А. Волобуєва та Н. Сидоренко. У роботі розкрито особливості становлення, розвитку та функціонування періодичних і продовжуваних видань, проаналізовано їх основні структурно-типологічні та проблемно-тематичні напрямки. Проте, слід відзначити, що праця охоплює дуже широкий період історії, що зумовило поверхневий характер дослідження.

⁴⁷ Мельник Н. М. Висвітлення подій початку Першої світової війни... С. 269.

⁴⁸ Волобуєва А. Становлення преси Київської губернії XIX – початку XX ст. *Образ*. 2010. Випуск 11. С. 89–100.

⁴⁹ Волобуєва А. Становлення преси Київської губернії... С. 90.

⁵⁰ Волобуєва А., Сидоренко Н. *Формування преси Києва (1835–1918)*. К.: Темпора, 2011. 208 с.

Загальний огляд періодичних видань, що друкувалися на території українських земель у 1914–1917 рр., здійснено в іншій роботі Н. Сидоренко: «Війна і преса: особливості тематики (1914–1917)».⁵¹ Авторка окреслила лише загальні аспекти відображення подій війни на шпальтах журналів і газет, їх тематичні напрямки та жанрову специфіку. Широка географія роботи не дозволила заглибитися у проблему, а разом з тим і подати детальний та об'єктивний аналіз тогочасної періодичної літератури.

Грунтовним напрацюванням останніх років є історичні нариси під загальною редакцією О. Реєнта «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна»,⁵² які були видані до 100-ї річниці початку війни. Зазначена праця містить комплекс наукових статей українських дослідників, які присвятили свої студії питанням військового, соціально-економічного та політичного життя українського народу в умовах світового конфлікту.

Проблемі формування суспільних настроїв на повсякденному рівні присвятила свої роботи О. Вільшанська.⁵³ Авторка охарактеризувала вплив імперської пропаганди на формування громадської думки населення Наддніпрянської України, відзначила на патріотичному піднесенні серед молоді в перший рік війни, а також загалом окреслила специфіку формування негативного образу ворога-німця.

Актуальними є наукові розвідки дослідника В. Любченка, присвячені москвофільській течії на території українських земель під час Першої

⁵¹ Сидоренко Н. Війна і преса: особливості тематики (1914–1917). *Образ*. 2015. Випуск 3 (18). С. 133–141.

⁵² Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси / упоряд. О. П. Реєнт. К.: ТОВ «Видавництво «КЛЮ»», 2014. 784 с.

⁵³ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси* / упоряд. О. П. Реєнт. К.: ТОВ «Видавництво «КЛЮ»», 2014. С. 440–467; Вільшанська О. Л. Суспільні настрої в Україні під час Першої світової війни. *Перша світова війна й Україні (до 100-річчя початку Великої війни): тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (Київ–Черкаси, 25–26 вересня 2014 р.)* / редкол.: В. А. Смолій та ін. К.: Інститут історії України. 2014. С. 63–66.

світової війни.⁵⁴ Автор, крім загальних засад діяльності представників та товариств проросійської орієнтації, розкривав окремі аспекти інформаційно-пропагандистської роботи, яка велася членами Карпато-руського визвольного комітету на території Південно-Західного фронту. Зокрема, відзначено про випуск та розповсюдження серед населення брошур та відозв, які за своїм змістом мали антиукраїнське, шовіністичне спрямування.

У роботах І. Коляди⁵⁵ висвітлено особливості здійснення органами поліції Російської імперії посиленого нагляду та контролю за українським національним рухом. Автор значну увагу зосереджує на мовному питанню, політиці імперської адміністрації, щодо закриття всіх українських періодичних видань, особливостях реакції міського населення на події війни та зростання національної свідомості серед населення.

Важливу роль в інформаційних процесах під час Першої світової війни відігравала російська православна церква (РПЦ), яка займала чільне місце в суспільно-політичному житті імперії. Духовенство активно залучалося до соціально-психологічної роботи та пропаганди провоєнних, проімперських ідей. На сьогодні зазначеному питанню присвячені наукові доробки української дослідниці Г. Степаненко.⁵⁶ У своїх роботах авторка розкрила

⁵⁴ Любченко В. Б. Москвофільський фактор в політиці Російської імперії напередодні та на початку Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2003. Вип. 6. С. 125–142; Любченко В. Б. Москвофільський фактор і російська влада напередодні та під час війни. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси* / Упоряд. О. П. Реєнт. К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2014. С. 122–138.

⁵⁵ Коляда І. А. Націєтворчі процеси й «українське питання» в умовах війни. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси* / Упоряд. О. П. Реєнт. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2014. С. 309–318; Коляда І. А. Українська інтелігенція у роки Великої війни: поліційно-жандармський нагляд та політика репресій. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* К.: Інститут історії України, 2014. Вип. 23. С. 206–213; Коляда І. А. Реакція міського населення Правобережної України на початок Першої світової війни: спроба ретроспективи. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»*. 2018. Вип. 132. С. 27–30.

⁵⁶ Степаненко Г. В. Державна служба і пастирське служіння православного духовництва міст Правобережної України в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.* 2014. Випуск 23. С. 247–254; Степаненко Г. В. Православне парафіяльне

головні методи, які практикувалися православним духовенством з метою впливу на формування суспільних настроїв населення, а саме: надання психологічної підтримки пораненим та їхнім сім'ям, проведення церковних богослужінь та індивідуальних бесід з прихожанами, організація просвітницької роботи, здійснення перлюстрації приватної кореспонденції, яка велася між цивільними та військовими, а також випуск друкованої продукції морально-релігійного та патріотичного спрямування.

На сьогодні в українській історіографії окремий напрямок складають дослідження, які висвітлюють розвиток інституту військової цензури як особливої форми контролю за тогочасним інформаційними процесами. Зокрема, зазначеному питанню присвячені наукові студії українського історика О. Кирієнко.⁵⁷ У роботах автора розкрито основні етапи становлення військової цензури, визначено її функції та завдання, проаналізовано законодавчі та розпорядчі документи, які регламентували та визначали

духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.). *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 45–65; Степаненко Г. В. Соціальне служіння православного духовенства українських єпархій. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси* / Упоряд. О. П. Реєнт. К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2014. С. 562–572.

⁵⁷ Кирієнко О. Ю. Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 р. – жовтень 1917 р.): монографія / Відп. ред. О. П. Реєнт. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 366 с.; Кирієнко О. Ю. Військова цензура на Південно-Західному фронті. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси*. К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2014. С. 234–248. Кирієнко О. Ю. «Українське питання» у діяльності військово-цензурних органів Російської імперії (1914–1917). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* К.: Інститут історії України, 2010. Вип. XVII. С. 165–170; Кирієнко О. Ю. Військова цензура тилових губерній Київського військового округу (1914–1917). *Український історичний збірник*. 2010. Вип. 13. С. 182–192; Кирієнко О. Ю. Діяльність органів військової цензури 1914–1917 рр.: історико-правові аспекти. *Український історичний збірник*. 2009. Вип. 12. С. 160–166; Кирієнко О. Посилення поліцейного контролю за інформаційним простором у роки Великої війни. *Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (Київ–Черкаси, 25–26 вересня 2014 р.)* / Редкол.: В. А. Смолій та ін. К.: Інститут історії України. 2014. С. 80–83; Кирієнко О. Ю. Приватна кореспонденція в полі зору російської військової цензури (1914–1917 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* К.: Інститут історії України, 2009. Вип. XVI. С. 108–114.

діяльність військово-цензурних органів під час війни, висвітлено питання контролю органами військової цензури внутрішнього та зовнішнього листування, з'ясовано основні завдання та механізми процедури перлюстрації приватної кореспонденції, визначено основний контекст інформації, який не допускався до розповсюдження під час листування, розкрито ключові аспекти антиукраїнської політики російської імперської влади, зокрема, закриття українських періодичних видань, книгарень, магазинів, товариств та гуртків національно-культурного спрямування. Автор цілком логічно та обґрунтовано відзначив, що протягом 1914–1917 рр. «відбулося посилення цензурного законодавства, спрямоване не лише на захист від розголошення у пресі таємної військової інформації, а й на становлення контролю за всією загальнополітичною ситуацією в імперії».⁵⁸ Слід зауважити, що роботи О. Кирієнка написані на основі широкого кола архівних даних і насичені фактологічним матеріалом, що стало корисним доповненням для нашого дослідження під час розгляду питання військової цензури, як особливого механізму контролю за поширенням інформації.

Крім вищезазначених, актуальними в контексті дослідження є також наукові напрацювання І. Якимчука,⁵⁹ В. Сідака,⁶⁰ О. Куцької,⁶¹ О. Мосієнка⁶² та ін. Більшість цих робіт висвітлюють загальні аспекти здійснення пропаганди урядами воюючих держав в роки Першої світової війни.

⁵⁸ Кирієнко О. Ю. Діяльність органів військової цензури 1914–1917 рр... С. 165.

⁵⁹ Якимчук І.В. Перша світова війна мовою неформальної комунікації. *Історична пам'ять*. Науковий збірник. 2011. № 26. С. 78–86.

⁶⁰ Сідак В. Використання мас-медіа в інформаційно-психологічних операціях Першої світової війни. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2013. № 2 (12). С. 59–66.

⁶¹ Куцька О. Воєнна пропаганда періоду Першої світової війни. *Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму 26–28 червня 2014 р.* Львів: АСВ, 2014. С. 188–191.

⁶² Мосієнко О. Пропаганда в умовах Першої світової війни (аналіз періодичних видань Волині). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2014. № 3 (121). С. 29–32.

Таким чином, за останні три десятиліття історіографічна база з історії інформаційних процесів в роки Першої світової війни значно розширилася. Ключовими питаннями досліджень є: аналіз тогочасних засобів масової інформації, визначення їх впливу на формування суспільної свідомості, розкриття основних аспектів діяльності військової цензури, здійснення пропаганди та інституалізації інформаційної політики у воюючих сторін. Окремі роботи висвітлюють проблеми мотивації та патріотизму у суспільстві, стан психологічної підготовки та морального духу солдатів, специфіку релігійної ситуації тощо. Проте, незважаючи на появу значної кількості наукових праць, на сьогодні в історіографії немає роботи, яка б комплексно розкривала методи та засоби реалізації інформаційної політики російської імперської влади на території українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр.

1.2. Джерельна база

Основу дослідження склали як архівні, так й опубліковані джерела. На сьогодні у вітчизняних архівах немає спеціальних фондів, які б комплексно об'єднували документи присвячених проблемі інформаційних процесів на території України на різних історичних етапах, у тому рахунку і під час Першої світової війни. У ході дослідження, нами було проаналізовано матеріали 65 справ (спр.) з 23 різних фондів (ф.), серед них: 18 фондів (56 спр.) Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК України), 2 (3 спр.) – Державного архіву Житомирської області (ДАЖО), 2 (5 спр.) – Державного архіву Хмельницької області (ДАХО) та 1 фонд (1 спр.) Державного архіву Київської області (ДАКО).

Грунтовну базу склали матеріали фондів ЦДІАК України. Так, цінним для роботи став ф. 274 (Київське губернське жандармське управління), у якому міститься широке коло нормативно-правових актів, що

регламентували окремі аспекти інформаційної політики, зокрема: циркуляри департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ про боротьбу з революційною агітацією в армії (оп. 4, спр. 545), політичну перевірку осіб, що вступають на військову службу, встановлення цензури щодо закордонних видань, посилок та ін. (оп. 1, спр. 3126); циркуляри Окремого корпусу жандармів про заборону фотографувати в районі залізниць, вилучення пропагандистських брошур (оп. 1, спр. 3134); свідчення про революційні рухи в Росії у 1914–1915 рр. (оп. 1, спр. 3265).

Крім того, значний масив тогочасних нормативно-правових документів містить ф. 278 (Київське жандармське поліцейське управління). Зокрема, у ньому наявні: циркуляри київського губернатора щодо нагляду за друкованою продукцією, яка поступала у лазарети та лікарні, (оп. 1, спр. 221), встановлення контролю за приватною кореспонденцією із закордону (оп. 1, спр. 229), заборони публікування відомостей, що можуть негативно позначитися на настроях населення (оп. 1, спр. 309); оголошення про здійснення урочистих заходів (оп. 1, спр. 280); перелік свідчень та зображень, що становлять військову таємницю (оп. 2, спр. 6) тощо. Особливу цінність із зазначеного фонду становить брошура «Война и Государственная Дума» (оп. 1, спр. 237), яка є одним із яскравих прикладів тогочасних пропагандистських матеріалів. Відзначимо, що зазначене видання не виступало об'єктом спеціального дослідження, а тому нами вперше введено його в науковий обіг.

Із ф. 1335 (Волинське губернське жандармське управління) корисними стали циркуляри Окремого корпусу жандармів про боротьбу з німецьким засиллям, прийняття заходів для припинення розмов про події війни у поїздах, які могли б нашкодити авторитету уряду (оп. 1, спр. 972); переписка зі штабом головнокомандувача Південно-Західного фронту, волинським губернатором та іншими посадовими особами про введення військової цензури в таких містах як Житомирі, Рівному, Дубно і Новгород-Волинському (оп. 1, спр. 1666); розпорядження штабу Київського

військового округу і волинського губернатора про заборону друкування у періодиці статей про військові дії, втрати російської армії (оп. 1, спр. 1667); циркуляри департаменту поліції щодо вилучення відозв із Стокгольму, які закликали до укладання миру (оп. 1., спр. 1775) тощо.

Важливими є матеріали ф. 295 (Київський тимчасовий комітет у справах друку), в якому містяться документи, що розкривають основні особливості діяльності інституту військової цензури (оп. 1, спр. 485), циркуляри головнокомандувача Південно-Західного фронту про заборону розповсюдження відомостей щодо військових дій (оп. 1, спр. 439), перелік інформації, яка не підлягала оголошенню у пресі, поштовій та телеграфній кореспонденції (оп. 1, спр. 486), звіти Київського комітету у справах друку про становище видавничої сфери в роки війни, статистичні дані щодо виходу періодичної та не періодичної літератури (оп. 1, спр.: 261, 438, 579).

Значний масив документів знаходиться у ф. 442 (Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора). Серед опрацьованих, слід відзначити циркуляри Міністерства внутрішніх справ про порядок інформування сільського населення щодо військових дій (оп. 713, спр. 374), про відзначення перемог російської армії церковними урочистостями (оп. 864, спр. 312), а головне – «Тимчасове положення про військову цензуру» (оп. 864, спр. 296).

Особливості реалізації інформаційних заходів серед учнівської та студентської молоді розкриває ф. 707 (Управління попечителя Київського навчального округу). У ньому наявні циркуляри, розпорядження та телеграми щодо проведення роз'яснювальних бесід про необхідність ведення війни до переможного кінця (оп. 258, спр. 6), влаштування у школах систематичних читань присвячених боротьбі слов'янства з германізмом, поширення у навчальних закладах патріотичних, пропагандистських брошур, а також організації серії відкритих лекції присвячених подіям війни та заохочення молоді до їх відвідування (оп. 259, спр. 80a).

Цінними є матеріали ДАЖО – ф. 70 (Канцелярія волинського губернатора, м. Житомир Волинської губернії), ф. 208 (Житомирська поштово-телеграфна контора Київського поштово-телеграфного округу) та ДАКО – ф. 1716 (Канцелярія київського губернського комісара Тимчасового уряду, 1917 рік). Також, для написання роботи було використано документи ДАХО: ф. 227 (Подільське губернське правління, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії), ф. 292 (Кам'янець-Подільське міське поліцейське управління, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії). Зауважимо, що широкий масив інформації з історії періоду Першої світової війни містився у ф. 228 (Канцелярія подільського губернатора), проте у 2003 р. у зв'язку із пожежею в архівосховищі більша частина матеріалів була знищена. Опрацювання джерел із зазначених обласних архівів дозволило деталізувати окремі аспекти реалізації інформаційної політики на губернському рівні.

Відповідно до різноманітності, джерела варто класифікувати на такі групи:

1. Законодавчі акти.
2. Актові матеріали.
3. Матеріали діловодства.
4. Статистико-описові.
5. Матеріали періодичних видань.
6. Агітаційно-пропагандистські матеріали: брошури та відозви.
7. Джерела особового походження.

Значний масив джерельної бази становлять законодавчі акти, які дають можливість окреслити основні особливості інформаційної політики, визначити методи та засоби її реалізації, а також виокремити основні напрямки. Крім того, вони унормовували цензурну політику та регулювали діяльність установ, що відповідали за інформаційні процеси. Фактично основним документом, який визначав інформаційний курс влади в роки війни був іменний указ імператора Миколи II від 20 липня 1914 р., відповідно

до якого в імперії вводилася військова цензура, міністру внутрішніх справ та головнокомандувачам армій надавалося безпосереднє право забороняти розповсюдження будь-якої інформації, що могла нашкодити інтересам держави під час війни, забороняти публічні зібрання, призупиняти друк періодичних видань, обмежувати поштові відправлення тощо.

Чільне місце у нормативно-правовій базі займало цензурне законодавство. В цьому контексті важливим нормативно-правовим документом було затверджене Сенатом «Тимчасове положення про військову цензуру». Саме від нього відштовхувалися усі інші прийняті документи, що регламентували основні напрямки інформаційної політики, методи та засоби її реалізації. Крім того, вагому роль відігравали накази головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту, начальника Київського військового округу, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства народної освіти, генерал-губернатора Південно-Західного краю та іншими посадовими особами й органами влади. Серед численної кількості прийнятих актів, варто відзначити наступні: наказ головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту від 31 липня 1914 р. про введення на території, де діє воєнний стан, військової цензури в повному обсязі; наказ Міністерства внутрішніх справ від 13 вересня 1914 р. про складання переліку свідчень та зображень, які становлять військову таємницю, наказ штабу Київського військового округу від 22 грудня 1914 р. про встановлення контролю за нелегальними організаціями та партіями, які здійснюють революційну пропаганду, а також про порядок здійснення цензури листів військовополонених від 14 березня 1916 р. та ін.

Значний масив джерельної бази становлять актові матеріали, а саме: циркуляри, постанови та розпорядження, які мали інструктивно-розпорядчий характер. На відміну від законодавчих актів, вони деталізують та роз'яснюють основні принципи та механізми реалізації прийнятих заходів у сфері інформаційної політики, як на загальноімперському, так і на місцевому, губерньському рівні, що є вкрай важливими для висвітлення нашої

проблематики. Яскравими прикладами подібних матеріалів є: циркуляр департаменту поліції від 8 вересня 1914 р. щодо протидії антиурядовій агітації в армії, лазаретах та поїздах; циркуляр київського губернатора від 18 жовтня 1914 р. про заборону діяльності фотографів в армії; припис начальника волинського губернського жандармського управління від 24 жовтня 1914 р. про детальний огляд книг, газет, журналів зібраних з благодійною ціллю; циркуляр Окремого корпусу жандармів від 27 січня 1916 р. щодо протидії пропаганді пронімецьких поглядів у військових частинах серед солдатів польського походження; розпорядження штабу Київського військового округу від 31 січня 1916 р. про заборону спілкування цивільного населення з полоненими у поїздах та на залізничних станціях; телеграма попечителя Київського навчального округу від 14 грудня 1916 р. про влаштування відкритої лекції присвяченої подіям війни, питанню миру та доречність її відвідування місцевими учнями старших класів і т. д.

Важливою групою джерел є матеріали діловодства, які включають поточну документацію центральних та місцевих органів влади: звіти, доповіді, донесення, протоколи, записки, листування, довідки тощо. Серед опрацьованих документів слід зазначити: доповідь начальника Київського ГЖУ від 29 серпня 1914 р. про М. Грушевського та його антиросійську діяльність; звіт та протоколи Житомирського поліцмейстра від 22 вересня 1914 р. про огляд місцевою жандармерією всіх книжкових магазинів у м. Житомирі; донесення начальника Київського ГЖУ департаменту поліції від 11 лютого 1915 р. про поширення в Києві агітаційних прокламацій Інформаційного бюро українського студентства; повідомлення начальника Київського ГЖУ від 14 березня 1915 р. про діяльність революційних організацій у лютому місяці; звіти начальника Київського ГЖУ щодо революційного і суспільного руху та настроїв населення Київської губернії до 15 червня 1915 р. та з 1 січня по 1 березня 1916 р. та ін.

До статистично-описових матеріалів належать звіти Київського тимчасового комітету у справах друку за 1909–1913 та 1914–1916 рр., які

розкривають вплив війни на періодику, не періодику, паперовий та книжковий ринки в Києві, а також звіт подільського віце-губернатора про вихід періодичних видань в губернії за 1914 р. Отримані матеріали дозволили провести статистичний аналіз розвитку тогочасної періодичної літератури, розкрити специфіку цінової політики, простежити динаміку тиражу видань на передодні та під час війни, визначити кількісну зміну видань за мовною ознакою та встановити їх відсоткове співвідношення.

Цінною групою джерел є матеріали періодичних видань. В роки Першої світової війни найбільш масовим друкованим засобом передачі інформації та пропаганди була преса. Серед опрацьованих газет слід відзначити: київські: «Киевская мысль», «Киевлянин», «Киев», «Последние новости», «Киевские губернские ведомости», «Киевская земская газета», «Южная Копейка», «Вечерняя газета», «Южная вечерняя газета», «Киевский голос»; подільські: «Подольнин», «Подолия», «Земская мысль», «Юго-Западный край»; волинські: «Жизнь Волыни», «Волынские губернские ведомости». Крім суспільно-політичної та релігійної преси було опрацьовано спеціальне військове видання – газету «Армейский Вестник», яка видавалася при штабі Південно-Західного фронту та орієнтувалася в основному на солдатську аудиторію. Загалом, у роботі використано більше 120-ти газетних повідомлень текстового та ілюстративного характеру. Основну масу серед них склали публіцистичні статті, замітки, оголошення, офіційні повідомлення, звернення, карикатури тощо.

Розглядаючи питання про роль російської православної церкви в інформаційній політиці російської імперської влади, було проаналізовано поширений на той час спеціальний щотижневий журнал для духовенства «Руководство для сельских пастырей», який друкувався Київською духовною семінарією. У ньому відображено головні релігійні настанови священикам, їх пастирські обов'язки та основні напрямки діяльності в умовах війни.

Ще однією групою джерел є агітаційно-пропагандистські матеріали, котрі представлені тогочасними брошурами та відозвами, чисельність яких в

роки війни значно зросла. Серед проаналізованих брошур, слід відзначити наступні: «Современная Галичина. Этнографическое и культурно-политическое состояние ее, в связи с национально-общественным настроением»⁶³ – спеціальне пропагандистське видання москвофілів, в якому озвучувалися провоєнної, проросійські та антиукраїнські ідеї; «Война и Государственная Дума»⁶⁴, яка була надрукована навесні 1915 р. і окреслювала офіційну позицію влади щодо подій війни; «Победа или рабство: По поводу происходящей вооруженной борьбы между Россией и Германией (Издание предназначается для чтения народа и учащихся начальных народных школ старшего возраста под руководством учителей)»⁶⁵, автор якої, інспектор Київського навчального округу Я. Д. Коблов, наголошував на необхідності ведення війни до переможного кінця; «Причины теперешней войны»⁶⁶ – робота доктора історичних наук Г. Е. Афанасьєв, завданням котрої було виправдати участь Російської імперії у війні та показати агресивність дій німців, а також «Описание жизни и подвига героя-мученика крестьянина Стефана Веремчука»⁶⁷, яка була видана у 1916 р. в Петрограді та розповідала про геройський подвиг селянина з Волині. Варто зауважити, що більша частина зазначених брошур не ставали предметом спеціального дослідження, а тому нами вперше здійснено їх опис та аналіз.

Цінним для роботи був аналіз тогочасних відозв, які виступали не тільки у ролі інформаційного джерела, але й були одним із важливих засобів

⁶³ Современная Галичина. Этнографическое и культурно-политическое состояние ее, в связи с национально-общественным настроением. К.: Походная типография Штаба Главнокомандующего Армиями Юго-Западного фронта, 1914. 32 с.

⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 562–563 зв.

⁶⁵ Коблов Я. Д. Победа или рабство: По поводу происходящей вооруженной борьбы между Россией и Германией (Издание предназначается для чтения народа и учащихся начальных народных школ старшего возраста под руководством учителей). Киев: Типография т-ва И. Н. Кушнерев и К, 1915. 23 с.

⁶⁶ Афанасьев Г. Е. Причины теперешней войны. Киев: Сотрудник, 1916. 96 с.

⁶⁷ Описание жизни и подвига героя-мученика крестьянина Стефана Веремчука. Петроград: Военная типография императрицы Екатерины Великой, 1916. 32 с.

пропаганди. Серед опрацьованих, слід відзначити наступні: відозву Карпато-руського визвольного комітету «Багатостраждальний руський народ Галицької землі» та верховного головнокомандувача російської армії Миколи Миколайовича до поляків й українського народу Галичини, в яких закликалося стати на бік російської армії, сприяти їй у веденні боротьби з ворогом та визволенні підкорених народів. Також, важливими для дослідження стало використання відозви Київської губернської земської управи від 29 серпня 1914 р., яка закликала зберігати спокій та продовжувати вести господарську діяльність; Київського комітету Свято-Володимирського братства від 5 вересня 1914 р. та товариства «Волинська копійка» від 30 квітня 1915 р., які закликали долучитися до збору пожертв на користь постраждалих від війни, а також звернення губернатора Волині до біженців від 8 червня 1916 р. Кожна із вищезазначених відозв являла собою окремий тематичний напрямок, який визначався відповідно до поставлених завдань. Частина з них використовувалися суто з метою політичної пропаганди, а частина виконували більш раціональні функції, а саме виступали засобом запобігання паніки серед населення та сприяння допомоги постраждалим, що в умовах війни набуло значної актуальності.

Помітне місце у структурі джерельної бази зайняли матеріали особового походження. У цьому контексті, інформативними є спогади українських діячів: дипломата, історика, голови тогочасного Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст допомоги хворим і пораненим воїнам Дмитра Дорошенка,⁶⁸ активного члена Товариства українських поступовців Євгена Чикаленка,⁶⁹ представника соціалістів-революціонерів Миколи Ковалевського,⁷⁰ а також відомого диригента та

⁶⁸ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). В чотирьох частинах: Галицька Руїна – Доба Центральної Ради – Доба Гетьманщини – Доба Директорії. Мюнхен: Українське видавництво, 1969. 543 с.

⁶⁹ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). К.: Темпора, 2011. 480 с.

⁷⁰ Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960. 719 с.

композитора Олександра Кошиця.⁷¹ Усі вони містять важливий матеріал, який розкриває особливості тогочасної суспільно-політичної ситуації, відображає позицію та ставлення до війни окремих груп населення, а також демонструє шовіністичну політику царського режиму, яка проявлялася через переслідування, арешти відомих представників інтелігенції, закриття та заборону всіх україномовних періодичних видань.

Особливу роль під час вивчення проблеми формування суспільних настроїв населення відіграють мемуари осіб, які були безпосередніми учасниками військових дій. Так, історичну цінність становлять спогади головнокомандувача Південно-Західного фронту, генерала О. Брусилова «Мои воспоминания»,⁷² які розповідають про суспільно-політичну позицію військових, їх ставлення до війни та влади. Також, корисними для нас стали спогади російського мистецтвознавця, активного учасника Товариства Червоного Хреста Миколи Врангеля «Дни скорби. Дневники 1914–1915 гг.»⁷³ та військового цензора у ставці верховного головнокомандувача Михайла Лемке «250 дней в царской ставке (25 сентября 1915 – 2 июля 1916 гг.)».⁷⁴ Останнє джерело має не аби-яку цінність, оскільки детально розкриває спробу російської влади організувати діяльність спеціального пропагандистського органу – Бюро друку, який мав відповідати за інформаційні процеси в імперії під час війни.

Грунтовними є мемуари останнього протопресвітера військового і морського духовенства отця Георгія Шавельського,⁷⁵ які містять важливий матеріал про становище в армії та на фронті, особливості пастирської служби

⁷¹ Кошиць О. Спогади. Частина II. Вінніпег: Культура й освіта, 1948. 272.

⁷² Брусилов А. А. Мои воспоминания. М. Вече, 2013. 288 с.

⁷³ Врангель Н. Н. Дни скорби. Дневники 1914–1915 гг. СПб.: Журнал «Нева», «Летний Сад», 2001. 320 с.

⁷⁴ Лемке М. 250 дней в царской ставке (25 сентября 1915 – 2 июля 1916). Пб.: Государственное издательство, 1920. 859 с.

⁷⁵ Шавельский Г. И. Воспоминания последнего протопресвитера Русской армии и флота. Нью-Йорк: изд. им. Чехова, 1954. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/shavelsky_gi/index.html

православних священиків за умов воєнного часу, а також специфіку суспільних настроїв населення та їх зміну на різних етапах війни.

Серед особових джерел важливе місце посідають епістолярні документи. Їх основною особливістю є ведення спілкування у приватному режимі, що дозволяло співрозмовникам безпосередньо відтворювати власні ідеї, думки та погляди про тогочасні події. Серед опрацьованих матеріалів слід відзначити листування між Є. Чикаленком та Петром Стебницьким протягом 1901–1922 рр.,⁷⁶ які відображають їхню позицію щодо тогочасних подій, зокрема, до процесу посилення цензури та закриття українського видання «Ради». Ще один епістолярний доробок – листування між Є. Чикаленком та А. Ніковським (редактором газети «Рада») за 1908–1921 рр.⁷⁷ дозволяє більш детально розкрити специфіку розвитку тогочасних засобів інформації. Зокрема, А. Ніковський подає характеристику окремих періодичних видань, що виходили в Києві та демонструє наскільки війна та військова цензура змінила «обличчя» преси. У листах Леоніда Жебуньова до Є. Чикаленка за 1907–1919 рр.⁷⁸ відображено особливості настроїв української інтелігенції в роки війни, наголошено на активній антинімецькій пропаганді з боку влади.

Отже, основу дослідження склала досить широка джерельна база, яка зважаючи на міждисциплінарний характер теми стосується різних сфер життєдіяльності людини: політичної, економічної, соціальної, культурної, правової та військової. Вагоме місце в цьому контексті зайняли законодавчі акти, актові матеріали та документи діловодства, які дозволили повноцінно розкрити нормативно-правову базу інформаційної політики та визначити

⁷⁶ Чикаленко Є. і Стебницький П. Листування. 1901–1922 роки. / Упорядкування: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. Вступна читаття: Н. Миронець, І. Старовойтенко. К.: Темпора, 2008. 628 с.

⁷⁷ Чикаленко Є., Ніковський А. Листування. 1908–1921 рр. / Упоряд.: Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко. Вс. ст.: Ю. Середенко, І. Старовойтенко. К.: Темпора, 2010. 448 с.

⁷⁸ Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка. 1907–1919 роки / Упорд. І. Старовойтенко. К., 2005. 251 с.

основні особливості діяльності інституту військової цензури як важливого механізму інформаційного контролю за тогочасною суспільно-політичною ситуацією. Під час розкриття питання про становище преси цінними стали статистико-описові джерела, які дозволили окреслити та співставити кількісні показники у сфері видавництва. Зауважимо, що зазначена група джерел має обмежений характер, а тому нараховує незначну кількість матеріалів. Ґрунтовну базу дослідження охоплюють матеріали періодичних видань. Серед них, зокрема, основну увагу було зосереджено на пресі, брошурах та відозвах. З цього переліку, найбільш численними є саме газетні матеріали, оскільки тираж окремих видань у 1914–1917 рр. зріс у декілька разів і досягнув масового характеру. Важливою групою є джерела особового походження, а саме спогади та листування сучасників, які дозволили простежити реалізацію інформаційної політики на повсякденному рівні та відобразити безпосередні погляди й реакцію людей на тогочасні події.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

У роки Першої світової війни в Російській імперії системної інформаційної політики ще не існувало. Фактично це був лише початок масового використання методів пропаганди та різноманітних засобів впливу. Натомість, механізмами «словесної» війни добре володіли Англія та США, які на момент світового конфлікту здійснювали досить системну інформаційну політику. Під нею ми розуміємо усю сукупність інформаційних заходів влади спрямованих на підтримку офіційного ідеологічного курсу, реалізацію поставлених стратегічних завдань, досягнення головних геополітичних цілей, а також забезпечення інформаційної безпеки країни та культури населення. Зрозуміло, що в тогочасних складних умовах політика більшості держав передбачала

обмеження та заборону вільного доступу до інформації, яка без того і так подавалася у дозованому та спотвореному вигляді.

Інформаційна політика включає у собі широкий категоріальний апарат. Перш за все, слід з'ясувати такі поняття як «інформаційний вплив» та «інформаційно-психологічний вплив». Автори монографії «Інформаційно-психологічне протиборство (еволюція та сучасність)» дають наступні визначення: інформаційний вплив – це організоване цілеспрямоване застосування спеціальних інформаційних засобів і технологій для внесення деструктивних змін у свідомість особистості, соціальних груп чи населення (корекція поведінки), в інформаційно-технічну інфраструктуру об'єкта впливу чи фізичний стан людини; інформаційно-психологічний вплив – це вплив на свідомість та підсвідомість особистості й населення з метою внесення змін у їхню поведінку і світогляд.⁷⁹ В цілому, з такими формулюваннями можна погодитися, оскільки вони досить об'єктивно та лаконічно розкривають зміст обох понять. Проте, доречним буде зазначити той факт, що «інформаційно-психологічний вплив» може нести за собою не тільки конкретні зміни у структурі суспільної свідомості, але й навпаки, зберігати та укріплювати попередні, старі установки (погляди, образи, уявлення, стереотипи тощо) залишаючи їх у перманентному вигляді. Це залежить перш за все від основних завдань, котрі ставляться перед інформаційною політикою та умов, за яких вона реалізується. Чим складніша суспільно-політична ситуація, тим більшою є потреба у консервації, радикалізації або ж трансформації, оновлені та зміні загальноприйнятих переконань, оцінок, суджень тощо.

Реалізація інформаційної політики передбачає використання широкого спектру методів та засобів. Під ними розуміється уся сукупність спеціальних інформаційних прийомів та механізмів формування чи зміни суспільних настроїв. Прийом за своїм змістом є способом відображення інформації та

⁷⁹ Жарков Я. М., Петрик В. М., Присяжнюк М. М. та ін Інформаційно-психологічне протиборство (еволюція та сучасність): Монографія. К.: ПАТ «Віпол», 2013. С. 10.

конструювання образів про події, факти та явища у такому форматі, який може здійснити психологічний вплив на свідомість людини та сформувати у неї необхідні погляди й переконання. Механізми – це певна система дій, що забезпечує донесення інформації до широкого загалу та реалізацію тих чи інших прийомів інформаційно-психологічного впливу на практиці. Серед основних механізмів, які розглянуто у роботі, слід відзначити: нормативно-правове регулювання питання, діяльність інституту військової цензури, використання православної церкви та духовенства як способу впливу на формування суспільних настроїв, здійснення роз'яснювальних робіт, організація благодійних акцій, тематичних заходів, влаштування спеціальних лекцій, посилення поліцейного контролю та боротьба з неблагонадійними особами й організаціями тощо.

Поряд з цим, ключова роль у реалізації інформаційної політики належить засобам розповсюдження інформації, які водночас виступають одним із важливих механізмів формування суспільної свідомості. Як слушно зауважують автори монографії «Інформаційно-психологічне протиборство (еволюція та сучасність)» в роки Першої світової війни пропагандистський та психологічний впливи здійснювалися переважно за допомогою друкованої продукції.⁸⁰ У зв'язку із цим, основну увагу в дослідженні зосереджено на пресі, брошурах та відозвах, які на той час отримали широку популярність, а окремі видання змогли набути дійсно масового характеру.

Розгляд інформаційної політики неможливий без урахування діяльності інституту військової цензури та загально-імперської ідеології. Поняття «інститут військової цензури» не є новим в історіографії, практика його використання отримала доволі широку апробацію у дослідженнях раніше згаданого українського історика О. Кириєнка, який зауважує, що під ним слід розуміти як сам механізм нагляду за друкованими виданнями й поштовою кореспонденцією, так і спеціально створену систему органів з

⁸⁰ Жарков Я. М., Петрик В. М., Присяжнюк М. М. та ін. Інформаційно-психологічне протиборство... С. 65.

відповідними повноваженнями.⁸¹ Виходячи із цього, інститут військової цензури охоплює такий спектр питань як: нормативно-правове забезпечення, формування органів військової цензури, кадрові питання, основні напрямки діяльності та методи контролю за інформацією, особливості взаємодії з інститутами цивільної адміністрації, а також практичні дії щодо реалізації військово-цензурного законодавства.

Ідеологія – це система глибоких, традиційних та усталених переконань, які окреслюють офіційний внутрішньо- та зовнішньополітичний курс держави. На момент війни в Російській імперії уже склалися основні ідеологічні концепти, які широко культивувався у суспільно-політичному дискурсі. Провідне місце в цьому аспекті займала сформована у 30-х рр. XIX ст. С. Уваровим концепція, яка базувалася на трьох складових: православна віра, самодержавство, народність. Саме вона та військовий чинник були визначальними у реалізації російською імперською владою інформаційної політики у 1914–1917 рр.

Провідне місце у структурі інформаційної політики займає пропаганда, яка передбачає цілеспрямоване, активне донесення до загальної суспільної думки або окремих спільнот конкретної інформації, з метою переконання об'єкта сприйняття у вірності тих чи інших ідей, тез, концепцій тощо. Характер пропаганди залежить від умов, в яких вона здійснюється. Під час військових конфліктів методика її реалізації набуває інтенсивного та агресивного характеру і спрямовується в основному на обґрунтування геополітичних інтересів, мобілізацію суспільних сил та формування негативного образу ворога. Перша світова війна стала яскравим прикладом подібної ситуації.

Пропаганда за своїм змістом тісно взаємодіє з психологією, оскільки її завданням є не тільки сформувати певний образ про якусь подію чи явище, а вплинути на суспільну свідомість, людські почуття та викликати емоції позитивного чи негативного характеру. Можливий такий варіант, що успішну

⁸¹ Кириєнко О. , Військова цензура на Південно-Західному фронті... С. 234.

агітацію проведе й людина, яка не знайома з психологією як наукою, але такі випадки не є масовими і відзначаються своєю нестійкістю, оскільки напряду залежать від індивідуальних якостей суб'єкта, що організовує таку діяльність. Американський дослідник П. Лайнбарджер відзначав, що пропаганда може стати справжньою зброєю психологічної війни, науковою по духу і перетвореною у мистецтво, якщо будуть чітко сформовані її засади, визначені завдання, приведені в постійну готовність її засоби, а здійснення пропагандистських операцій буде хоча б частково контролюватися на основі наукових методів.⁸²

У контексті ідеології та пропаганди неможливо оминати таку категорію як «міф», яка виступає складною формою цілісного, часто спотвореного, або перебільшеного, бачення про певні події, явища чи процеси, що відбувалися чи відбуваються у світі. Польський історик, один із засновників Познанської методологічної школи, професор Єжи Топольський вважав міфами висловлювання, котрі повідомляють певні відомості про світ і при цьому здобули стихійно чи завдяки діям суспільних та політичних сил статус фактографічних або символічних істин – неперифікованих, «знерухомлених» і більше чи менш сакралізованих. Іншими словами вони виступають еквівалентом містифікованого знання, яке перетворене у певній мірі на догму.⁸³

Особливістю процесу міфотворення є намагання поєднати минуле та сьогодення, реальне та вигадане у єдиний конструкт та надати йому символічно-образних ознак. Саме з кінця XVIII – початку XIX ст. міф почав розглядатися не лише як первісна форма світоглядних уявлень про світ, але й як політико-пропагандистський механізм впливу на формування масової суспільної свідомості. Не останню роль у цьому відіграла доба романтизму, яка сприяла возвеличенню, героїзації та містифікації історичного минулого

⁸² Лайнбарджер П. Психологическая война. М.: Воениздат, 1962. С. 47.

⁸³ Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації. Київ, «К.І.С.», 2012. С. 208–209.

та окремих народів. Напередодні та під час Першої світової війни тенденція міфотворення зростає. Зокрема, поширеним явищем стало формування саме політичних міфів як важливого механізму пропаганди та інструменту сприяння реалізації власних геополітичних інтересів.

Сьогодні, під політичним міфом розуміють феномен колективної психіки, в основі якого лежить штучно створене узагальнене, спрощене, контрастне уявлення про дійсність, що неадекватно інтерпретує суспільні процеси, поєднуючи реальність з вигадками, містикою, фантазіями. Він може суттєво впливати на процес формування світобачення і світосприйняття, закарбування у пам'яті та свідомості певних психологічних та ідеологічних установок, які можуть надалі відігравати роль стійких стимулів до дії та жорстких табу. На думку українського дослідника О. Бойка основна мета створення політичного міфу – це формування потужного і надзвичайно специфічного засобу активної і цілеспрямованої боротьби за владу, її легітимізацію та втримання.⁸⁴

Під час аналізу основних засад інформаційної політики імперського уряду важливу роль відіграє історична імагологія, яка базується на культорологічному підході і об'єктом свого вивчення ставить проблему формування образу «свій» – «чужий». В основі концепції лежить ідея про те, що кожна культура поділяється на свою і чужу, при цьому своя сприймається як «природня» і зрозуміла, а чужа – як «штучна» та не зрозуміла. Досить часто образи, які формуються у суспільстві набувають рис стереотипів – спрощених, інколи жорстких, усталених уявлень про людину, спільноту, культуру тощо.⁸⁵ Відзначимо, що кількість та стійкість останніх залежить напряду від рівня інформаційної культури людини та її особистого

⁸⁴ Бойко О. Д. Сучасний політичний міф як інструмент конструювання історичної пам'яті. *Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць*. Випуск 1. К.: Стилос, 2011. С. 82–87.

⁸⁵ Сенявская Е. С. Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага в сознании армии и общества». М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. С. 8.

життєвого досвіду. Чим він менший, тим більш консервативними та упередженими є стереотипи. В роки війни головним антагоністом у суспільно-політичному дискурсі Російської імперії постала Німеччина, за якою і було закріплено ярлик «чужий» та негативний демонізований образ ворога, що разом з тим, охоплював широкий спектр стереотипів. Важливим, є той факт, що до початку світового конфлікту німецька культура розцінювалася як зразок для наслідування з високим рівнем розвитку, а у ході війни – як рудимент колишнього варварства та загроза цивілізованому світу.

Дослідження обраної проблеми неможливе без застосування методології, яка включає широке коло наукових принципів і методів спрямованих на об'єктивне, всебічне та обґрунтоване відображення подій, фактів, явищ, пов'язаних з інформаційною політикою російської імперської влади щодо населення українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр.

Дисертація побудована на основі застосування різноманітних принципів дослідження, зокрема таких як: науковості, об'єктивності, історизму, соціального підходу, системності та комплексності. Їхнє використання та апробування дозволило викласти матеріал у систематичній і структурно-завершеній формі та адекватно відобразити історичні процеси в їх закономірному розвитку.

Важливим у дослідженні було застосування принципу науковості. Він дозволив уникнути публіцизму, описовості та фактографічності, а також забезпечив написання роботи на академічному рівні із застосуванням головних науково-теоретичних та методичних підходів.

Принцип історизму є необхідним для успішного історичного дослідження, оскільки забезпечує розгляд фактів, явищ і подій минулого у відповідності до конкретно-історичної обставини, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Важливим його аспектом є розгляд історії з позиції динаміки, а не сталості. Завдяки принципу історизму ми змогли

проаналізувати особливості інформаційної політики російської імперської влади на різних етапах війни.

Для оцінки тих чи інших подій і явищ важливим є принцип об'єктивності. Він забезпечив неупереджений, незалежний підхід до аналізу матеріалу дослідження та формування висновків, які базуються не на суб'єктивній думці чи симпатіях автора, а на основі широкої джерельної бази. Також, дотримання зазначеного принципу забезпечило можливість дослідити питання, не обмежуючи себе ідеологічними нашаруваннями минулого чи сучасною політичною ситуацією, яка назріла в Україні та світі. Кожен факт та явище, які стосувалися інформаційної політики російської імперської влади під час Першої світової війни були розглянуті в їх різноманітності і суперечливості, а також у сукупності як позитивних, так і негативних проявів. Саме розгляд різних сторін і визначив об'єктивність викладу матеріалу.

Принцип соціального підходу забезпечив дослідження теми із врахуванням інтересів та поглядів тогочасного суспільства, його сприйняття, розуміння та ставлення до навколишніх подій. Він дозволив простежити особливості інформаційної політики імперської адміністрації щодо різних соціальних груп населення, які перебували на території українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр. Також, завдяки зазначеному принципу, було продемонстровано специфіку настроїв двох основних категорій тогочасного суспільства: цивільних та військових.

На розкриття цілісності об'єкта та вияв його багатогранності орієнтує принцип системності, який забезпечив розгляд теми у взаємозв'язку з іншими історичними процесами та явищами, котрі відбувалися в зазначений період. Дотримуючись зазначеного принципу в роботі, інформаційна політика Російської імперії на території Київської, Подільської та Волинської губерній у 1914–1917 рр. розглядається як один із важливих факторів та компонентів війни, який передбачав проведення активної пропаганди, здійснення інформаційно-психологічного тиску на суспільство, спотворення реальності

подій, розповсюдження вигідних міфів, образів, формування мотиваційної бази заради досягнення поставлених стратегічних геополітичних цілей та завдань під час світового конфлікту.

Завдяки принципу комплексності досліджувана проблема була розглянута з позиції цілісності та взаємозв'язку різних аспектів. Методи та засоби інформаційної політики російської влади на території Південно-Західного краю розглядалися як складова загальноімперського курсу, який реалізовувався у роки війни. Поряд з цим, автор намагався розглянути обрану тему враховуючи різні аспекти життєдіяльності людини: політичну, економічну, соціальну та культурну. Загалом, вивчення окремих, проте логічно взаємозалежних питань дозволило всебічно поглянути на проблему та якомога глибше її розкрити.

Специфіка роботи зумовила використання широкого спектру спеціально-історичних та загальнонаукових методів. Серед них слід відзначити найголовніші: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний, аналіз, синтез, дедукція та індукція.

Проблемно-хронологічний метод дозволив розділити тему дослідження на ряд вузьких питань, розглянути їх відповідно до хронології подій і, при цьому, зберегти діалектичну єдність між структурними частинами не порушуючи цілісності роботи.

Особливе значення у дослідженні інформаційної політики російської імперської влади на території Південно-Західного краю в період Першої світової війни відіграв ретроспективний метод. Він дозволив відійти від сьогодення і поступово звернутися до історичного минулого. Події, факти та явища пов'язані з інформаційними процесами розглядалися відповідно до тогочасної суспільно-політичної, соціально-економічної та військової ситуації, що зумовило формування об'єктивної авторської позиції щодо досліджуваного періоду історії.

Порівняльно-історичний метод дозволив співставити різноманітні факти та явища, пов'язані з інформаційною політикою Російської імперії під

час Першої світової війни, порівняти основні сюжетні лінії та структурні компоненти періодичних і не періодичних видань того періоду, визначити їх спільні та відмінні особливості.

Використання вищезазначених методів відбувалося в комплексі із застосуванням загальнонаукових методів: аналізу, синтезу, дедукції та індукції. Завдяки аналізу було здійснено виокремлення та розмежування основних напрямків інформаційної політики Російської імперії в період війни. Використання методу синтезу, дозволило звести в одне ціле основні структурні одиниці, які були виокремлені під час аналізу та становлять значущість для роботи. Крім того, в дослідженні було використано метод дедукції, який дозволив виділити із загальних теоретичних положень та міркувань конкретні припущення, гіпотези та твердження. У той же час, індуктивний метод сприяв на основі окремих фактів зробити узагальнюючі заключні висновки по зазначеній проблематиці.

Важливим під час розгляду питання про особливості розвитку преси, її структури та змістового наповнення було використання спеціального соціологічного методу вибірки. Це обумовлено тим, що об'єкт нашого дослідження – преса 1914–1917 рр., нараховує десятки тисяч примірників, що звісно неможливо за короткий період часу опрацювати. Тому, за основу було використано принцип відбору та аналізу лише тих номерів, які виходили на початку, у середині та наприкінці місяця. При цьому, зауважуємо, метод вибіркової стосувався лише поточних примірників, але не самих видань у цілому, оскільки автором опрацьовано практично всі суспільно-політичні, релігійні та військові газети, які виходили на території українських губерній Південно-Західного краю та збереглися до сьогодні. Такий підхід до розгляду проблеми забезпечив з одного боку економічність, а з іншого – ефективність проведення дослідження, що в підсумку дозволило урахувати можливі суб'єктивні фактори та сформулювати об'єктивні висновки.

Крім того, в контексті роботи з матеріалами преси, особливу роль відіграв метод контент-аналізу, який на сьогодні є одним із основних під час

розгляду питань пов'язаних із засобами масової інформації. Контент-аналіз – це якісно-кількісний метод вивчення документів, який характеризується об'єктивністю висновків і строгістю процедури та полягає у квантифікаційній обробці тексту з подальшою інтерпретацією результатів. Предметом його вивчення можуть бути як проблеми соціальної дійсності, котрі висловлюються чи навпаки приховуються у документах, так і внутрішні закономірності самого об'єкта дослідження.⁸⁶ За допомогою контент-аналізу нам вдалося визначити основні сюжетно-тематичні лінії засобів інформації, кількісну частоту вживання окремих пропагандистських текстових повідомлень, простежити динаміку формування та зміни образу ворога, країни та тогочасних подій на різних етапах війни.

Таким чином, дисертаційне дослідження має міждисциплінарний характер і охоплює широкий спектр понятійних категорій, які знайшли своє відображення не тільки в історичній науці, але й політиці, психології, соціології, журналістиці тощо. Основу теоретичної бази склали такі поняття як «інформаційна політика», «прийоми інформаційного впливу», «механізми інформаційного впливу», «психологія», «пропаганда», «ідеологія», «міфи» та ін. Поряд з цим, розгляд проблеми дослідження був би не можливий без застосування спеціально-історичних, загально-наукових та міждисциплінарних методів. Серед основних, слід відзначити проблемно-хронологічний, ретроспективний, порівняльно-історичний, а також метод контент-аналізу та вибірки. Останні два відіграли особливу роль, оскільки мають інтердисциплінарний характер і дозволили з великого масиву інформації вибрати найважливіше та сформулювати об'єктивні висновки.

⁸⁶ Костенко Н., Іванов В. Досвід контент-аналізу: Моделі та практики: Монографія. К.: Центр вільної преси, 2003. 200 с.

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ВЛАДИ

2.1. Нормативно-правове забезпечення інформаційної політики російської імперської влади

В Російській імперії, на відміну від інших країн, активна ідейно-психологічна підготовка до війни, яка б могла посилено вплинути на масову свідомість, не велася. Фактично у суспільстві не було уявлення ні про місце Росії у прийдешній боротьбі, ні про потенційного зовнішнього противника. Розробка ідейного обґрунтування участі Росії у світовій війні почалася лише після її вступу у конфлікт 19 липня 1914 р. і велася, як і в інших країнах, з позицій захисту своєї землі, народу, його корінних інтересів і цінностей від посягань ворожих держав. З цього приводу О. Брусилов у своїх спогадах писав: «Моральну підготовку народу до неминучої європейської війни уряд опустил або й не допустив. Якби у військах який-небудь начальник захотів пояснити своїм підлеглим, що наш головний ворог – німець, що він збирається напасти на нас і, що ми всіма силами повинні готуватися відбити його, то цей пан був би негайно вигнаний зі служби, якщо б не був відданий до суду. Ще в меншій мірі шкільний вчитель міг це проповідувати, він би вважався небезпечним панславистом, ярим революціонером...».⁸⁷

У той же час початок війни зумовив необхідність посилення інформаційних заходів, які б сприяли реалізації поставлених стратегічних геополітичних цілей імперського уряду. Оскільки, українські губернії (Київська, Волинська та Подільська) Південно-Західного краю були складовою фронту та тилової зони, то проведення тут вдалої інформаційної політики було пріоритетним завданням імперської влади. Для його реалізації

⁸⁷ Брусилов А. А. Мои воспоминания... С. 73.

на загальнодержавному та місцевому рівні було розроблено спеціальну нормативно-правову базу, яка визначала основні напрямки діяльності пропагандистських органів, інститутів, товариств та існуючих тоді засобів інформації (ЗІ).

За формування та реалізацію інформаційної політики в Російській імперії відповідали такі органи влади як Міністерство внутрішніх справ (МВС) та Міністерство народної освіти (МНО). Обидві урядові структури склалися з ряду підрозділів, на які і покладалися відповідні завдання. Важливе місце в МВС відводилося діяльності Департаменту поліції, Департаменту загальних справ, Головному управлінню у справах друку, яке було вищою цивільною цензурною інстанцією в імперії, та Окремому корпусу жандармів. МНО також мало свої структурні підрозділи, які відповідали за інформаційну політику, це – Департамент народної освіти та Департамент загальних справ.

За здійснення інформаційних заходів на регіональному та місцевому рівнях відповідали нижчі владні інстанції. Серед них, слід відзначити, такі: канцелярія київського генерал-губернатора, адміністрації київського, подільського та волинського губернаторів, Київське жандармське поліцейське управління залізниць (ЖПУЗ), місцеві губернські жандармські управління (далі – ГЖУ), а також управління попечителя Київського навчального округу. Під час війни список органів відповідальних за інформаційну політику в країні доповнювався різними військовими структурами загальноімперського та локального характеру. Це, зокрема: штаб верховного головнокомандувача, штаб головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту, штаб Київського військового округу (КВО) та ін. Варто зауважити, що останні за умов війни користувалися значними повноваженнями.

Відповідно, до указу імператора Миколи II від 17 липня та постанови верховного головнокомандувача від 23 липня 1914 р. в Київській, Волинській

та Подільській губернії було введено воєнний стан.⁸⁸ За наказом головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту від 24 липня 1914 р. зазначені території та місцеві цивільні органи влади, згідно із «Положенням про польове управління військ у воєнний час» прийнятого 16 липня 1914 р., мали підкорятися головному начальнику Київського військового округу, а через нього – головному начальнику забезпечення армій Південно-Західного фронту.⁸⁹ В документі стверджувалося: «В межах військових районів всі місцеві цивільні органи влади зобов'язані негайно і без вагань виконувати вимоги та розпорядження: командуючих арміями, командирів корпусів і начальників дивізій».⁹⁰ Тому, значна частина тогочасних документів, які стосувалися питань інформаційної політики, були видані військовими структурами, котрі в умовах війни користувалися прерогативою над цивільною адміністрацією.

Відзначимо, що у 1915 р. була здійснена спроба налагодити діяльність спеціального органу, який би відповідав за інформаційний аспект в імперії. 17 жовтня за ініціативи капітана М. Лемке та полковника О. Носкова при ставці верховного головнокомандувача було створено Бюро друку, яке мало налагодити тісну співпрацю з редакціями російських газет та безпосередньо впливати на їх змістове наповнення. Планувалося, що до органу у штаб, буде залучено ряд кореспондентів з різних видань, які отримуватимуть необхідну інформацію для її подальшого розповсюдження у пресі.⁹¹ М. Лемке вважав за потрібне долучити до діяльності Бюро представників редакцій з Харкова, Києва та Одеси. Проте, полковник О. Носков був проти цього, тому було вирішено обмежитися лише харківськими. 16 жовтня 1915 р. прибули перші кореспонденти К. Соломонов (представник «Биржевки») та Г. Перетц (співробітник газети «Речь»). Наступного дня, 17 жовтня, Бюро друку почало

⁸⁸ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 195.

⁸⁹ ЦДІАК України. Ф. 315. Оп. 2. Спр. 609. Арк. 220–220 зв.

⁹⁰ ЦДІАК України. Ф. 315. Оп. 2. Спр. 609. Арк. 220 зв.

⁹¹ Лемке М. 250 дней в царской ставке... С. 74.

офіційно функціонувати.⁹² Але досягти ефективної роботи органу так і не вдалося. Уже 3 листопада 1915 р. усі кореспонденти розіхалися і Бюро фактично припинило свою роботу.⁹³ Неефективність діяльності новоствореного органу була пов'язана з непрофесіоналізмом його співробітників, відсутністю чітких цілей та завдань, а також не бажанням редакцій періодичних видань активно співпрацювати. Оскільки, Бюро друку не змогло налагодити системної роботи, то воно не відігравало особливої ролі у структурі інформаційної політики імперської влади.

Одним із головних завдань інформаційної політики російської імперської влади в умовах війни було запобігання та заборона розповсюдження інформації, що становила військову таємницю й стосувалася зовнішньої безпеки Російської імперії. 20 липня 1914 р. імператор Микола II видав указ Сенату, відповідно до якого в імперії було введено в дію «Тимчасове положення про військову цензуру», а міністру внутрішніх справ надавалось право накладати заборону на поширення відомостей, що стосувалися зовнішньої безпеки Росії чи її збройних сил.⁹⁴ Відзначимо, що особливе місце в інформаційній політиці імперської влади відводилось військовій цензурі. Відповідно до «Тимчасового положення...» основним її завданням було недопущення розповсюдження інформації, яка могла б нашкодити воєнним інтересам держави.⁹⁵ Саме органи військової цензури у період війни здійснювали основний контроль за розповсюдженням інформації серед населення. Під їхній нагляд були узяті всі існуючі тоді в імперії засоби інформації.

Важливим нормативно-правовим актом був наказ міністра внутрішніх справ М. Маклакова від 13 вересня 1914 р. про складання переліку свідчень та зображень, які становлять військову таємницю Росії на період воєнних дій. У переліку відзначалося, що військову таємницю становила інформація: про

⁹² Лемке М. 250 дней в царской ставке... С. 160, 163.

⁹³ Лемке М. 250 дней в царской ставке... С. 208.

⁹⁴ ЦДІАК України. Ф. 316. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 290.

⁹⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 864. Спр. 296. Арк. 166.

влаштування, склад і чисельність частин сухопутних та морських сил, установ військового та морського відомств; про особистий і командний склад; про озброєння, спорядження, обмундирування, задоволеність санітарними умовами, технічні засоби і бойові якості армії та флоту; про місця дислокації і пересування військових частин та установ; про бойову готовність армії і флоту; свідчення про початок та хід мобілізації; про технічний стан старих та побудову нових залізничних доріг, ґрунтових, шосейних і водяних шляхів на театрі військових дій; фотографічні знімки, малюнки та інші зображення.⁹⁶ Весь цей перелік інформації не підлягав оголошенню в періодичних виданнях, в публічних виступах чи приватних розмовах. Будь-яке порушення цієї норми каралося чинним тоді законодавством. Указом імператора Сенату від 20 липня 1914 р. «Положення про кримінальні та виправні покарання» було доповнене статтею 275/2. Згідно з нею: «Винні у публічному оголошенні в промові чи доповіді, а також у розповсюдженні за допомогою друку, після оголошення мобілізації або під час війни свідчень, що стосуються зовнішньої безпеки Росії чи її збройних сил та споруд, призначених для військової оборони країни, всупереч встановленому порядку заборони їх оголошення, піддаються: ув'язненню у тюрмі на термін від двох до восьми місяців».⁹⁷ Як бачимо з боку владних структур по всій імперії був становлений особливий контроль за інформацією, розповсюдження котрої могло нашкодити основним геополітичним інтересам уряду. Її розголошення тягло за собою кримінальну відповідальність, норма якої була прописана на законодавчому рівні.

Нижчими військовими структурами та цивільними органами видавалися подібні нормативно-правові документи. Так, у відношенні штабу КВО київському губернатору від 15 вересня 1914 р. було зазначено перелік свідчень, які заборонялися до друку у зв'язку із зовнішньою безпекою: 1) всі повідомлення, що стосуються осіб призваних на військову службу; 2)

⁹⁶ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 44–46 зв.

⁹⁷ ЦДІАК України. Ф. 316. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 20–290 зв.

поліцейські свідчення про прибуття чи від'їзд осіб, що перебувають на державній службі; 3) списки поранених та місця їх розміщення; 4) свідчення про залізничні дороги; 5) чини та частини військ, які загинули у бою; 6) свідчення про заклади добровольчої санітарної допомоги.⁹⁸

Для того, щоб унеможливити розголошення військової таємниці та розповсюдження іншої важливої інформації, на фронті було заборонено діяльність кореспондентів та фотографів. Так, наприклад, циркуляром київського губернатора від 3 серпня 1914 р. в армію не допускалися журналісти, якщо не було видано на це особливого дозволу.⁹⁹ А циркуляр Департаменту поліції від 12 грудня 1915 р. забороняв відкриття при залізничних станціях фотографічних закладів, а також виробництво будь-яких фотографій та кінематографічних знімків.¹⁰⁰ Крім того, усі подібні установи підлягали ліквідації. Наприклад, 12 січня 1916 р. волинський губернатор видав розпорядження, згідно з яким фотографічні заклади губернії, що прилягали близько до залізничних ліній у зв'язку із воєнним станом мали бути негайно закриті.¹⁰¹

Ще одним напрямком діяльності у забезпеченні нерозповсюдження важливої інформації про армію та військові дії було видання нормативно-правових актів, котрі забороняли поширення чуток та ведення розмов про армію серед населення. Прикладами цього є телеграма начальника Київського ЖПУЗ, адресована всім станціям підконтрольних районів, від 25 листопада 1915 р. про заборону розповсюдження чуток щодо руху військ і військових дій¹⁰² та розпорядження начальника Волинського ГЖУ від 27 листопада 1915 р. про заборону місцевому населенню вести будь-які розмови про пересування російської армії.¹⁰³ Як бачимо, важливим завдання місцевої

⁹⁸ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 148–148 зв.

⁹⁹ ЦДІАК України. Ф. 285. Оп. 1. Спр. 546. Арк. 108.

¹⁰⁰ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3134. Арк. 185.

¹⁰¹ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1999. Арк. 1–1 зв.

¹⁰² ЦДІАК України. Ф. 285. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 187.

¹⁰³ ЦДІАК України. Ф. 1262. Оп. 1. Спр. 217. Арк. 70.

військової та цивільної адміністрації було забезпечення цілковитої секретності щодо місця перебування армійських частин, руху солдатів, основних подій на фронті тощо. Для його реалізації було розроблено відповідні законодавчо-розпорядчі документи, які в умовах війни мали досить раціональне підґрунтя, оскільки унеможливлювали відтік важливої інформації та її потрапляння до відома ворогуючої сторони.

Чільне місце в нормативно-правовій базі російської імперської влади під час війни займали документи, які були спрямовані на «правильне» інформування суспільства, підтримку офіційної ідеології та розповсюдження вигідних міфів. 4 серпня 1914 р. штаб Окремого корпусу жандармів видав циркуляр, в якому зазначалося: «...з метою більш широкого розповсюдження серед населення свідчень про військові дії і пов'язані з ними подіями суспільного життя, за розпорядженням міністра внутрішніх справ, губернським і обласним типографіям будуть передруковуватися бюлетені Санкт-Петербурзького телеграфного агентства й доставлятися на місцеві залізничні вокзали».¹⁰⁴ При цьому в документі зазначалося, що питаннями розповсюдження зазначеного друкованого матеріалу мали займатися чини жандармської залізнично-дорожньої поліції. Це засвідчує, що ключове місце в контролі за інформаційним середовищем в імперії під час війни відводилась саме охоронно-силовим структурам та підрозділам.

21 серпня 1914 р. місцевим губернаторам МВС було видано циркуляр щодо порядку інформування сільського населення. У розпорядженні зазначалося, що для розповсюдження основних новин про події на фронті, на місця будуть присилатися телеграфні повідомлення про хід військових дій, а також спеціальні друковані матеріали видані урядом. При цьому, в циркулярі наголошувалося, що у цих виданнях повинна міститися інформація, не тільки про бойові дії, але й про основні причини війни та умови за яких вона ведеться ворогом.¹⁰⁵ Очевидно, що такими заходами влада намагалася

¹⁰⁴ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 77–78.

¹⁰⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 713. Спр. 374. Арк. 32–32 зв.

«убезпечити» селянське середовище від доступу до інформації, яка б могла негативно позначитися на загальних настроях.

Чим довше тривала війна, тим необхіднішою ставала потреба створення дійсно обґрунтованої мотиваційної бази, яка б переконала населення і солдатів у правильності дій уряду та необхідності продовжувати військові дії. 8 вересня 1915 р. головнокомандувач арміями Південно-Західного фронту М. Іванов клопотанням до подільського губернатора О. Ігнат'єва зобов'язав місцеву адміністрацію прийняти заходи для переконання населення в необхідності вести війну до переможного кінця. В документі зазначалося: «Маючи на увазі, що імператор, а з ним і вся Росія твердо вирішили боротися до тих пір, поки ворог не буде вигнаний за межі Вітчизни, я звертаюся... з проханням здійснити справжній вплив на доручену вам губернію, для того, щоб якомога ширші верстви населення отримали здорові погляди на ціль теперішньої війни та її важливе значення для слов'янських народів».¹⁰⁶

Варто зауважити, що значна увага з боку урядових структур приділялася здійсненню відповідної інформаційної політики щодо освітян. Циркулярами попечителя Київського навчального округу від 28 листопада 1915 р. місцевих директорів народних училищ, начальників середніх і нижчих загальноосвітніх та спеціальних чоловічих і жіночих навчальних закладів було зобов'язано проводити учням роз'яснювальні роботи про необхідність ведення війни до переможного кінця.¹⁰⁷ При цьому в документі зазначалося: «...вчителями повинно бути вказано на необхідності роз'яснити молоді, що православна Русь – споконвічна колыска слов'янства, яка пролила сотні років кров своїх синів за братів слов'ян, повинна довести боротьбу до кінця».¹⁰⁸ Як бачимо, на загальнодержавному та місцевому рівнях офіційною нормативно-правовою базою культивувався концепція про

¹⁰⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 258. Спр. 6. Арк. 10.

¹⁰⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 258. Спр. 6. Арк. 12–13, 15–16 зв.

¹⁰⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 258. Спр. 6. Арк. 12 зв.

Київську Русь як колыску трьох братніх народів, що Російська імперія є її правонаступницею. Подібними циркулярними розпорядженнями та клопотаннями вище керівництво мало на меті переконати населення, що війна є виправданою, а основне завдання Російської імперії – звільнення слов'янських народів від німецького та австрійського гніту. Розповсюдження таких міфів мало за собою лише одну ціль – це перекручування та спотворення історичного минулого й реальної дійсності для реалізації власних геополітичних інтересів.

Важливим напрямком інформаційної політики російської імперської влади в умовах воєнного стану було приховування достовірних свідчень про події на фронті та в середині країни. Відношенням головного управління Генерального штаба від 28 серпня 1914 р. адресованого у штаб КВО заборонялося розміщувати в друці будь-які відомості про військові події, котрі могли б гнітюче впливати на читачів.¹⁰⁹ Так, відповідно до раніше згадуваного Переліку свідчень та зображень, що складають військову таємницю Росії від 13 вересня 1914 р., пунктами 22 та 24 заборонялося розповсюдження інформації про втрати в особистому складі, про заворушення серед жителів територій зайнятих армією, про катастрофи, епідемії, вибухи та пожеги в частинах та установах військового й морського відомств.¹¹⁰

Ще одним прикладом подібного розпорядження є циркуляр київського губернатора місцевим начальникам поліції від 26 січня 1915 р. про заборону друкування в періодичних виданнях повідомлень про використання німцями снарядів з отруйними газами, оскільки така інформація могла негативно позначитися на настроях солдатів.¹¹¹ Зрозуміло, що подібна інформація була не стільки військовою таємницею, а скільки «шкідливою». Оприлюднення

¹⁰⁹ ЦДІАК України. Ф. 1600. Оп. 1. Спр. 549. Арк. 12–12 зв.

¹¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 46.

¹¹¹ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр 309. Арк. 22.

правдивих фактів про події на фронті могло спровокувати значне невдоволення з боку населення.

Крім того, що приховувалася інформація про події на фронті, заборонялося також розповсюджувати будь-які негативні факти про внутрішнє становище імперії. В телеграмі міністра внутрішніх справ від 15 березня 1915 р., адресованій київському, волинському та подільському губернаторам, повідомлялося про заборону місцевим редакторам розміщувати в газетах свідчення про страйки, оскільки це негативно відображалось на настроях робітників.¹¹² Також, заборонялося розміщення в друкованих засобах відомостей про народні, продовольчі або будь-які інші заворушення.¹¹³

Робилося усе, щоб унеможливити поширення інформації про кризові явища не тільки в межах країни, але й запобігти її витоку назовні. У лютому 1917 р. київський губернатор в одному із своїх циркулярів місцевим мировим посередникам та начальникам поліції відзначав про факти вилучення прикордонною жандармерією посилок, які надсилалися з Росії військово-полоненим у Німеччині й Австро-Угорщині та містили письмові повідомлення про складне становище в імперії, загальне здорожчання життя, високі ціни на продукти першої необхідності, народне невдоволення, заворушення, а також про зростання у суспільстві бажання укладання миру. Поряд з цим, в документі наголошувалося на необхідності широкого оповіщення і повідомлення населення про небажаність та безкорисність відправки подібних посилок, а також повторному нагадуванні обов'язкової постанови головного начальника КВО від 20 жовтня 1916 р. про заборону будь-якої секретної переписки.¹¹⁴

Окремі розпорядження регламентували порядок розміщення інформації про діяльність вищих органів влади. Зокрема, відповідно до циркуляра

¹¹² ЦДІАК України. Ф. 1600. Оп. 1. Спр. 549. Арк. 160.

¹¹³ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 485. Арк. 98.

¹¹⁴ ДАКО. Ф. 1716. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 17.

Подільського губернатора від 24 грудня 1914 р. місцевим редакторам періодичних видань заборонялося друкувати будь-які відомості з приватних джерел, що стосувалися Ради міністрів, її членів, напрямків діяльності, взаємовідносин з іншими структурами, а також необґрунтованих повідомлень про можливі кадрові зміни в особистому складі уряду. Подібна інформація могла передруковуватися лише з офіційних видань.¹¹⁵

Значну роль у розповсюдженні інформації про події на фронті та становище в імперії відігравали залізничні станції, якими курсували поїзда не тільки з цивільними, але й з військовополоненими. Часто, саме останні, як безпосередні учасники бойових дій, ставали джерелом поширення основних фактів про війну. Зазвичай, під час бесід із цивільними, військовополонені розповідали про значні втрати з обох сторін конфлікту, про велику кількість полонених російських солдат тощо. Зрозуміло, що такий зміст інформації негативно позначався на настроях суспільства і суперечив інтересам влади. Щоб ліквідувати подібні розмови місцевою адміністрацією Південно-Західного краю було видано ряд наказів та розпоряджень. Так, за наказом головного начальника штабу КВО усі місцеві поліцейські управління мали встановити суворий нагляд за недопущенням цивільних до поїздів із військово-полоненими та веденням розмов між ними. Крім того, щоб унеможливити таке спілкування, було заборонено виводити полонених на прогулянку по платформах під час зупинки на станціях.¹¹⁶

31 січня 1916 р. штабом КВО видано чергове розпорядження, відповідно до якого начальнику Київського ЖПУЗ було наказано прийняти «усі необхідні заходи, щоб під час прибуття поїздів з трофеями та полоненими, стороння публіка не мала би з останніми ніякого спілкування і не могла би отримувати від них відомостей про воєнні дії, пересування наших військ, про кількість взятих в полон» тощо.¹¹⁷ Отже, розуміючи

¹¹⁵ ДАХО. Ф. 292. Оп. 1. Спр. 352. Арк. 37.

¹¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 285. Оп. 1. Спр. 546. Арк. 255–255 зв.

¹¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 409.

важливість зазначеної ситуації та її шкідливість для «правильного» сприйняття населенням інформації про військові події, владою було взято під контроль усі рухи поїздів з військовополоненими. Таким діями, вона намагалася приховати правдиві факти про становище на фронті та зберегти сприятливий психологічний клімат у середині країни.

Для того, щоб утримувати позитивну атмосферу у суспільстві та на фронті серед військових, владою видавалися розпорядження, які мали перед собою досить нестандартне завдання. Так, 24 лютого 1915 р. київський губернатор видав циркуляр, яким заборонялося бродячим шарманщикам продавати білети з передбаченнями про війну та мир.¹¹⁸ А у повідомленні начальника штабу Мінського воєнно-окружного управління від 1 липня 1916 р. адресованому начальнику Київського ЖПУЗ зазначалося про необхідність прийняття заходів з метою недопущення на вокзали, під час прибуття поїздів із солдатами, циганок-гадалок. Обґрунтовувались такі дії тим, що «...подібні особи можуть бути з успіхом використані ворогом в цілях агітації серед солдатів здатися в полон або ж якщо і не прямо це пропагується, то, передбачуючи які небудь нещастя та інші страхи, невільно у воїнів з'явиться думка про здачу в полон, щоби уникнути передбачення».¹¹⁹ Як бачимо імперська адміністрація робила усе можливе, щоб обмежити контакти солдатів та відсторонити їх від небажаних впливів, які могли б нашкодити патріотично-позитивному сприйняттю війни чи якимось чином негативно позначитися на їхній свідомості.

Одним із головних напрямків інформаційної політики російської влади під час Першої світової війни була боротьба з антивладною та антивоєнною агітацією. Протягом 1914–1917 рр. в імперії активізували свою діяльність різноманітні політичні партії, нелегальні організації, гуртки, товариства котрі вели власну пропаганду. Тому, одним із основних завдань уряду було

¹¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 280. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 429.

¹¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 58–58 зв.

розроблення відповідної нормативно-правової бази, яка б унеможлиблювала поширення подібної агітації серед цивільного населення та військових

19 липня 1914 р. головнокомандувач арміями Південно-Західного фронту генерал М. Іванов видав обов'язкову постанову, згідно з якою на території Південно-Західного краю заборонялося оголошення чи публічне поширення будь-яких свідчень, статей, повідомлень чи чуток, котрі викликають вороже ставлення до уряду, посадових осіб, війська або військової частини. За не виконання зазначеного розпорядження передбачалося покарання у вигляді штрафу до трьох тисяч рублів або ж ув'язнення до трьох місяців.¹²⁰ Варто зауважити, що правова норма зазначеного документа стосувалася як цивільного населення, так і військових.

Особливе місце в інформаційній політиці імперської влади відводилось боротьбі з поширенням серед селян різноманітних негативних чуток. Останні є найбільш простим способом розголошення дезінформації. У процесі своєї передачі чутки досить швидко обростають дедалі новими, ще більш емоційно-цікавими нюансами. Пересічній людині, особливо часів Першої світової війни, їх неможливо самотійно перевірити, а владі швидко спростувати.¹²¹ Останній протопресвітер військового і морського духовенства о. Г. Шавельський у своїх спогадах подає один із прикладів того, як чутки впливають на настрої суспільства і викликають більше резонансу ніж навіть окремі військові події: «Через два-три місяці після початку війни, коли фронт,... вже переніс багато випробувань, коли проявилася і могутність противника, і наша неготовність, коли майбутнє війни перестало уявлятися безхмарним, – в цей час по фронту пронеслися чутки, що імператриця схиляється до миру з німцями. І ці чутки збентежили усіх більше, ніж повідомлення про страшні невдачі на фронті. Під впливом загального настрою я змушений був написати листа Вирубовій, де просив її

¹²⁰ ДАЖО. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 69. Арк. 92.

¹²¹ Кирієнко О. Посилення поліцейного контролю... С. 80–81.

всіма силами впливати на імператрицю, щоб відхилити її від думки про передчасний мир».¹²² Зважаючи на це, місцева адміністрація Південно-Західного краю намагалася активно протидіяти поширенню неофіційних відомостей та всіма можливими способами ізолювати населення від подібної інформації.

3 серпня 1914 р. київський губернатор видав місцевій поліції циркуляр для боротьби із чутками та агітацією, які негативно впливають на настрої селян. У документі відзначалося: «...потрібно пильно стежити за тим, щоби зловмисні особи, котрі прагнуть проявити свою шкідливу діяльність шляхом поширення неправдивих чуток, що тривожать населення, не мали ні найменшого успіху. Відповідно до цього, найближчим завданням чинів поліції є встановити особливо близькі відносини з сільським населенням, уважно прислухатися до його інтересів, повідомляючи його в межах можливості про навколишні події і негайно ж паралізувати шкідливі чутки, котрі проникають в його середовище, – викликати до себе загальну довіру...».¹²³ Як бачимо, місцева поліція виступала не тільки в ролі силового та карального органу, але й була джерелом пропаганди серед населення. Зрозуміло, що інформація, яку вона розповсюджувала була спрямованою на підтримку офіційного ідеологічного курсу уряду, а тому часто носила спотворений або не повний характер.

Варто зауважити, що відповідно до того ж циркуляру поліцейські чини отримували досить значні повноваження: «...члени поліції повинні пам'ятати, що при сьогоденніх умовах... їм на місцях належить діяти рішуче і швидко, забуваючи про формальності... Кримінальний закон звільняє від відповідальності особу, котра прийняла заходи, що перевищують її повноваження, якщо подібна дія була викликана надзвичайними обставинами».¹²⁴ Під такими обставинами малися на увазі початок війни та

¹²² Шавельський Г. И. Воспоминания последнего протопресвитера...

¹²³ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 62.

¹²⁴ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 62 зв.

введення у регіоні воєнного стану. Отже, на законодавчому рівні було закріплено норму, згідно з якою поліції надавалось право застосовувати силу для протидії і боротьби з ворожою агітацією та пропагандою.

Важливим місцем розповсюдження інформації антиурядового та антивоєнного спрямування виступало залізничне сполучення. Часто у вагонах поїздів агітатори вступали в дискусії із пасажирями на воєнні та політичні теми, намагаючись налаштувати останніх проти влади та війни. Для боротьби із подібним явищем, 8 жовтня 1915 р. Окремим корпусом жандармів було видано спеціальний циркуляр, у якому відзначалося: «...у вагонах III класу з'являються агітатори, котрі... в різкій формі критикують дії уряду і розповсюджують ідеї, які підривають авторитет влади... Приймаючи до уваги серйозність цієї ситуації... тимчасово командуючий корпусом наказав прийняти заходи для припинення подібної агітації...».¹²⁵ Уже 15 жовтня вийшло відповідне розпорядження Київського ЖПУЗ місцевим начальникам 13-х відділень.¹²⁶

Значних зусиль влада докладала, щоб контролювати інформацію, яка надходила до населення із закордону. 15 листопада 1915 р. Департамент поліції видав циркуляр, в якому зазначалося про необхідність прийняття усіх заходів для вилучення із обороту пересланих по пошті із Стокгольму в Росію відозв до російського народу, в яких звучали заклики до укладання миру, протидіяти розпорядженням головнокомандувача тощо. Відповідальність за вилучення подібних друкованих матеріалів покладалася на місцевих начальників губернських та міських жандармських управлінь, відділень по охороні загальної безпеки і порядку, а також на офіцерів Окремого корпусу жандармів.¹²⁷ Крім того, з боку влади було взято під контроль епістолярні матеріали, які направлялися із закордону до місцевого населення. Наприклад, циркуляром київського губернатора від 7 жовтня 1914 р. було встановлено

¹²⁵ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 972. Арк. 333–333 зв.

¹²⁶ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 3 зв.

¹²⁷ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1775. Арк. 296–296 зв.

контроль за усіма листами, котрі надходили з Америки і були адресовані на ім'я сільських старостів та приватних осіб. Причиною прийняття такого рішення було те, що часто в листах закритого типу вміщувалися вирізки, газети та брошури, які закликали робітників та селян до збройної боротьби проти уряду, не йти на війну і не платити податків. Згідно з документом усі підозрілі листи мали бути конфісковані та направлені на перевірку до начальника місцевого ГЖУ.¹²⁸

Пріоритетним напрямком інформаційної політики російських імперських органів влади було здійснення заходів, спрямованих на боротьбу з антивоєнною та антиурядовою пропагандою серед військових. 8 вересня 1914 р. Департамент поліції видав циркуляр, згідно з яким місцевим ГЖУ та офіцерам Окремого корпусу жандармів було наказано встановити повний контроль та заборону на здійснення революційними гуртками й пацифістськими товариствами антиурядової агітації в діючій армії, госпіталях, лазаретах та поїздах.¹²⁹ Для виконання зазначеного наказу місцевими охоронними структурами були видані власні розпорядження подібного характеру. Так, у приписі Волинського ГЖУ від 19 вересня відзначалося: «...революційні організації і пацифістські товариства... використовують широку доставку газет і журналів в діючу армію, в госпіталі та лазарети, а також у поїзда з ешелонами воїнів та пораненими, для розповсюдження прокламацій революційного та пацифістського характеру, шляхом вставляння таких прокламацій в газетні листки і в журнали... у випадку знаходження означених видань, такі негайно представляти мені».¹³⁰

Потрібно відзначити, що з боку цивільної адміністрації також було прийнято ряд заходів, щодо контролю і заборони розповсюдження літератури революційного та антивоєнного характеру. Так, циркуляром київського губернатора від 4 жовтня 1914 р. на місцевого начальника санітарної і

¹²⁸ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 183.

¹²⁹ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 136 зв.

¹³⁰ ЦДІАК України. Ф. 1601. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 49.

евакуаційної частини було покладено наступні обов'язки: 1) здійснювати нагляд за тим, щоб в лазарети і госпіталі не допускалася література тенденційного змісту; 2) доставляти губернатору щомісячно свідчення про газети і журнали, які поступали до зазначених лікувальних закладів.¹³¹ Відповідно до наказу начальника штабу КВО від 14 жовтня 1914 р. в армію та місцеві лазарети й госпіталі дозволялось поставляти видання лише правого та релігійно-марального спрямування.¹³² Усі інші матеріали, особливо політичного характеру, які могли хоча б найменшим чином негативно вплинути на погляди та настрої солдатів і поранених, категорично заборонялися.

Затягування термінів війни, поразки та складні умови перебування на фронті посилювали негативні тенденції в армії. Поширення набули такі явища як відмова солдат від виконання указів про наступ та добровільна здача в полон. Як відзначає російський дослідник О. Асташов в роки Першої світової війни останнє явище у російській армії набула масового характеру.¹³³ Зокрема, 29 травня 1915 р. Департамент поліції видав циркуляр, в якому повідомлялося про те, що в армії почастишали випадки здачі солдатів у полон і причиною цього є не що інше як пропаганда, яку ведуть євреї серед рядових, котрі відправляються для поповнення військових частин на театрі військових дій. Документ зобов'язував місцевих начальників ГЖУ, відділень по охороні загальної безпеки і порядку, а також офіцерів Окремого корпусу жандармів прийняти усі заходи, щоб призупинити подібну пропаганду серед військових.¹³⁴

18 січня 1916 р. Департаментом поліції було видано чергове розпорядження, спрямоване на боротьбу із ворожою агітацією серед солдат російської армії. У циркулярі відзначалося: «...за останній час на фронті військових дій... почастишали випадки здачі в полон нижчих чинів

¹³¹ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 149.

¹³² ЦДІАК України. Ф. 316. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 92.

¹³³ Асташов А. Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года... С. 416–418.

¹³⁴ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 281–281 зв.

уродженців губерній Царства Польського. Причиною такого... явища є існування в тилу армії злочинної організації, завданням якої є шляхом агітації... донести нижчим чинам польського походження, що із зайняттям німецькими військами польського краю, для них немає потреби нести службу у російських військах...».¹³⁵ Крім того, у документі було охарактеризовано основні зобов'язання, які покладалися на місцеві жандармські підрозділи: 1) пильно стежити за всякого роду злочинною пропагандою серед солдатів, а також мати конкретні відомості щодо настроїв військових частин; 2) встановити ретельний нагляд за зносінами нижчих чинів під час відпусток; 3) залучити до справи секретну агентуру; 4) прийняти усі можливі заходи для виявлення осіб, які здійснюють ворожу пропаганду; 5) учасників злочинної пропаганди притягувати до законної відповідальності; 6) зв'язатися з місцевими губернаторами і військовими начальниками для спільного вироблення відповідних заходів боротьби з вказаними злочинними діями зазначених осіб.¹³⁶ Отже, силовими структурами та цивільними органами влади було розроблено конкретний механізм дій, для встановлення посиленого контролю за інформаційним середовищем на території українських губерній Південно-Західного краю. Застосовувалися усі можливі заходи для унеможливлення поширення будь-якої ворожої пропаганди, яка могла б зашкодити інформаційній політиці російської імперської влади й негативно позначитися на настроях населення та військових.

Збільшувалися випадки здійснення серед населення антивоєнної та антиурядової агітації з боку колишніх солдатів, які повернулися додому із фронту і на власному досвіді відчули основні жахіття війни. Особливо це явище набуло поширення наприкінці 1916 – початку 1917 рр. У розпорядженні начальника Подільського ГЖУ від 24 січня 1917 р. зазначалося: «...прибуваючи з фронту у відпустку і по інших різних випадках, командування, а також колишні поранені нижчі чини...

¹³⁵ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 545. Арк. 4.

¹³⁶ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 545. Арк. 4–5 зв.

здійснюють пропаганду проти війни і закликають населення до непокори закону і владі. Приписую звернути на це явище увагу... для з'ясування агітаторів і своєчасного прийняття потрібних заходів, щоб припинити цю пропаганду».¹³⁷

Незважаючи на складне соціально-економічне та військово-політичне становище на початку 1917 р., імперські органи влади продовжували здійснювати інформаційний тиск на населення і видавати розпорядження, які забороняли будь-яку критику уряду та армії. 20 січня 1917 р. начальником КВО було видано обов'язкову постанову, відповідно до якої заборонявся осудження і зневажливе ставлення до російської армії та її командирів, а також вихваляння дій ворожих військ і державних порядків воюючих з Росією країн.¹³⁸

Таким чином, одним із важливих завдань російської імперської влади в умовах Першої світової війни була реалізація інформаційної політики з ефективним пропагандистським механізмом впливу на суспільні настрої населення. В імперії не існувало спеціального інформаційного органу, порівняно з іншими країнами, наприклад Великобританією та Німеччиною, який би займався виключно питаннями інформації та пропаганди. Тому, за реалізацію інформаційної політики відповідали такі структури як Міністерство внутрішніх справ та Міністерство народної освіти. Поряд з цим, значні функції були покладені на військові структури, а саме військові та фронтові штаби, які в умовах війни користувалися прерогативою влади відносно цивільної адміністрації. Протягом 1914–1917 рр. на загальнодержавному та місцевому рівнях було розроблено доволі широку спеціальну нормативно-правову базу, яка регламентувала та визначала основні напрямки інформаційної політики. Основна маса тогочасних нормативно-правових актів носила характер заборони та повністю обмежувала свободу слова та друку. Інша частина вказувала на необхідності

¹³⁷ ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 195. Арк. 23.

¹³⁸ ЦДІАК України. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 6059. Арк. 30.

проведення активної пропаганди серед населення, приховування достовірних свідчень про події на фронті та в середині країни, а також ведення боротьби з революційною агітацією та вилучення шкідливих матеріалів. В цілому можемо відзначити, що нормативно-правова база інформаційної політики російської імперської влади у 1914–1917 рр. зазнала значного посилення, що сприяло зміцненню контролю за інформаційними процесами на території Південно-Західного краю.

2.2. Військова цензура як особлива форма контролю за поширенням інформації

Важливими завданнями інформаційної політики Російської імперії під час війни було встановлення контролю за діяльністю засобів інформації, недопущення поширення серед населення відомостей, які могли розкрити військову таємницю, нашкодити політичному становищі держави чи підірвати авторитет влади серед населення та військових. Реалізацію поставлених цілей мав забезпечити інститут військової цензури, який під час війни зазнав значного розвитку.

20 липня 1914 р. Микола II указом Сенату ввів у дію «Тимчасове положення про військову цензуру».¹³⁹ Імператорський указ, відповідно, до чинного тоді законодавства, користувався вищою силою правової дії, а тому оскарженню не підлягав. Норма зазначеного нормативно-правового документа стосувалася усіх місцевостей імперії незалежно від їх розташування щодо лінії фронту та бойових дій. Під його дію потрапляло як цивільне населення, так і військові.

Відповідно до «Тимчасового положення...», основним завданням військової цензури було не допустити під час мобілізації армії та війни, оприлюднення й розповсюдження за допомогою друкованих та поштово-

¹³⁹ ЦДІАК України. Ф. 316. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 290.

телеграфних засобів, промов та доповідей інформації, яка могла б нашкодити військовим інтересам держави.¹⁴⁰

Згідно із статтею другою до розгляду військовою цензурою підлягали: 1) усі друковані матеріали, естампи, малюнки, фотографічні зображення та ін.; 2) поштові відправлення та телеграми; 3) тексти конспектів промов і доповідей тощо.¹⁴¹ Фактично встановлювався цілковитий контроль за усім видами друкованого слова, яке існувало на той час в імперії.

Щодо організаційної структури, то згідно з «Тимчасовим положенням...» (ст. 13, ст. 14) справами військової цензури займалися: Головна військово-цензурна комісія при Головному управлінні Генерального штабу, місцеві військово-цензурні комісії і військові цензори. На всьому театрі військових дій за цензуру відповідали: штаби головнокомандувачів армій, флоту й військових округів.¹⁴²

Кадрова комплектація тилових військово-цензурних органів розпочалась відразу ж після запровадження в імперії «Тимчасового положення» і на початок серпня 1914 р. фактично була заершена. На роботу до цензурних відділень штабів військових округів запрошувалися насамперед військові офіцери, вищі офіцерські чини губернських жандармських управлінь, потім цивільні службовці поштово-телеграфних контор, органів загальної цензури, освітяни.¹⁴³

Під час війни, залежно від регіональної специфіки та розмежування ліній фронту, встановлювалася повна військова цензура або ж часткова. Перша вводилася лише на території військових дій, а в усіх решта місцевостях – друга. Суть повної військової цензури полягала у комплексному попередньому перегляді усіх інформативних засобів як внутрішнього, так і міжнародного значення. Часткова ж цензура передбачала контроль лише міжнародних поштових відправлень та телеграм. У разі появи

¹⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 864. Спр. 296. арк. 166.

¹⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 864. Спр. 296. Арк. 166.

¹⁴² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 864. Спр. 296. Арк. 167–167 зв.

¹⁴³ Кирієнко О. Ю. Військова цензура на Південно-Західному фронті... С. 236.

відповідних розпоряджень головних начальників військових округів перегляду могли піддаватися і внутрішні поштові засоби комунікації.¹⁴⁴

Імператорським указом Сенату від 17 липня 1914 р. у Київській, Подільській та Волинській губернії було введено воєнний стан.¹⁴⁵ 31 липня 1914 р. головнокомандувач арміями Південно-Західного фронту генерал М. Іванов видав наказ, згідно з яким, на всьому театрі дій армій фронту і в тилу, де було оголошено воєнний стан, вводилася повна військова цензура.¹⁴⁶ До наказу додавалися спеціальні «Правила по організації і виконанню цензури», в яких відзначалося, що головною ціллю військової цензури є: а) зупинення оголошення, в які би то не було формі, військової таємниці; б) не допускати проникнення в армію і з армії в тил – інформації, котра могла б не благополучно вплинути на хід подій, як на театрі військових дій, так і всередині держави; в) сприяти органам контррозвідки у виявленні злочинних, у сенсі шпionaжу чи пропаганди, осіб у складі армії і населення. При цьому, головними методами для виконання цих завдань були: перегляд всіх без винятку приватних телеграм та листів, які поступають в армію й відправляються з неї, а також нагляд за газетами і типографіями.¹⁴⁷ Як бачимо, функції військової цензури, де проголошувався воєнний стан, були набагато ширшими і полягали не тільки у перлюстрації всіх засобів інформації, але й передбачали співпрацю з поліцейськими жандармськими структурами, для виявлення та недопущення будь-якої антивоєнної чи революційної агітації.

В умовах війни постала проблема розробки переліку інформації, що заборонялася для розповсюдження. Для її вирішення 26 липня 1914 р. було складено «Перелік свідчень, які не підлягають оголошенню без попереднього дозволу військовою цензурою в різних друкованих засобах, поштовій і телеграфній кореспонденції, а також у грошових переказах та поштових

¹⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 864. Спр. 296. Арк. 166 зв.

¹⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 195.

¹⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 1600. Оп. 1. Спр. 549. Арк. 10.

¹⁴⁷ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1667. Арк. 10–11 зв.

посилках», який складався із 7 пунктів. Перші п'ять умовно позначали окремі блоки забороненої для розповсюдження інформації: відомості щодо військ, шляхів сполучення та засобів зв'язку, грошових знаків та асигнувань, а також про події загального характеру та значення.¹⁴⁸

Перший блок щодо військ, забороняв оприлюднення таких відомостей: про дії, розташування, чисельність, склад і назви військових об'єднань і окремих частин; про переміщення, призначення та звільнення чинів командного складу; про формування та поповнення військових частин: про пересування військ та вантажів; про розроблення різного типу військових заходів, що мають на меті формуванні чи зміцнення армії тощо; про заготівлю предметів постачання; про внутрішнє становище армії. Щодо шляхів сполучення та засобів зв'язку, то забороненими були свідчення: про побудову і проектування залізничних, водних і ґрунтових доріг; про аварії поїздів, кораблів тощо; про військові перевезення і евакуацію урядових установ; про проектування і побудову різного типу телеграфних і телефонних ліній, а також станції радіотелеграфів і авіапошти. Блок про грошові знаки й асигнування включав наступну інформацію: свідчення про обчислення, обговорення асигнувань і відкриття кредитів на витрати, пов'язані з веденням військових операцій; про організацію і здійснення різного типу пожертвувань тощо. Остання група, відносно подій загального характеру та значення, забороняла розповсюдження інформації: про підготовку, скликання, здійснення і постанов різного типу зібрань; про розпорядження і постанови уряду, його органів, відділів і управлінь; про різного типу суспільних заворушень та бід; про вивіз військ для сприяння цивільній владі; про виявлення, поширення епідемій та ін.; про затримання та засудження осіб притягнутих до відповідальності за злочини воєнного часу; про накладання і виконання адміністративних стягнень. Крім того, у пункті 6 та 7 відзначалося, що дія зазначеного «Переліку...» поширювалася і на закордонні видання та кореспонденцію, які направлялися у глиб України на

¹⁴⁸ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 486. Арк. 1–1 зв.

адреси приватних осіб, а також на фотографічні зображення, ілюстрації, плани, плакати, схеми й креслення, котрі призначалися для публічного демонстрування.¹⁴⁹

9 листопада 1914 р. цей перелік був доповнений пунктом «Про пропозиції, постанови та заходи для Ради Міністрів, які пов'язані з надзвичайними витратами у зв'язку з воєнним часом та військовими обставинами». 14 грудня до нього додали ще три пункти, які мали не допустити до публічного розголошення інформації про можливі суперечки та дискусії у Раді Міністрів.¹⁵⁰

Через рік, 29 липня 1915 р. старий «Перелік...» був замінений новим: «Перелік відомостей та зображувальної інформації щодо зовнішньої безпеки Росії та її воєнно-морської оборони забороненої до розголошення інформаційними засобами або у виступах, або у доповідях, що проголошуються публічно». Він містив 30 пунктів та відрізнявся від попереднього дещо конкретнішими формулюваннями щодо інформації про армію та військові події. Крім того, новий «Перелік...» включав заборону на розповсюдження відомостей про катастрофи, епідемії та про будь-які інші зміни у повсякденному житті територій де оголошено воєнний стан.¹⁵¹

Крім зазначених нормативно-правових документів, які регламентували функціонування інституту військової цензури, були випущені додаткові «Короткі вказівки для військових цензорів». Вони склалися із 19 пунктів, які майже повністю дублювали «Перелік свідчень...» від 26 липня. Проте, були і деякі уточнення, зокрема, у першому пункті вказувалося, що відомості про життя, діяльність військ і населення можна подавати лише ті, які були оприлюднені офіційними джерелами (владою) або ж Санкт-Петербурзьким телеграфним агентством. Також, заборонялося оприлюднення: розповідей очевидців, чуток, інформації про результати та недоліки дії зброї ворога під

¹⁴⁹ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 486. Арк. 1–1 зв.

¹⁵⁰ Кирієнко О. Ю. Діяльність органів військової цензури 1914–1917 рр... С. 163.

¹⁵¹ Кирієнко О. Ю. Діяльність органів військової цензури 1914–1917 рр... С. 163.

час бойових дій; тенденційні політичні статті, які могли надати неправильний висновок про діяльність уряду чи викликати незадоволення серед інших політичних партій.¹⁵²

Отже, на час війни практично під заборону потрапила уся можлива інформація, що стосувалася військово-політичного та суспільно-економічного життя країни. Без дозволу військової цензури та вищих органів влади оприлюднення в тогочасних ЗІ будь-яких відомостей із вище зазначених документів було неможливим. З цього приводу О. Кириєнко зазначає, що саме «протягом першого періоду функціонування військової цензури (20 липня 1914 р. – 26 червня 1917 р.) відбувалося посилення цензурного законодавства, спрямоване не лише на захист від розголошення у пресі таємної військової інформації, а й на встановлення контролю за всією загальнополітичною ситуацією в імперії».¹⁵³

15 серпня 1914 р. Київський генерал-губернатор Федір Трепов видав обов'язкову постанову відповідно до якої заборонялася роздрібна торгівля газет, листівок, щотижневих і щомісячних журналів, які не мали помітки «Дозволено цензурою», за винятком тих, що виходили в Санкт-Петербурзі або Варшаві. Крім того, не дозволялося книжковим магазинам і посильним продавати не періодичні видання та малюнки, які стосувалися війни і зачіпали як політичні, так і суспільні питання, якщо вони попередньо не були оглянуті військовою цензурою. За не виконання подібного розпорядження законодавством передбачалося відповідне покарання: або ув'язнення у тюрмі чи фортеці до трьох місяців, або штраф до трьох тисяч рублів.¹⁵⁴

Варто зауважити, що всі періодичні видання повинні були доставлятися у двох передвиpusкних екземплярах і трьох примірниках уже самих випусків до жандармського управління. Дія такого положення стосувалося і неперіодичної друкованої літератури, яка доставлялася лише у

¹⁵² ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1666. Арк. 125–126.

¹⁵³ Кириєнко О. Ю. Діяльність органів військової цензури 1914–1917 рр... С. 165.

¹⁵⁴ ДАХО. Ф. 292. Оп. 1. Спр. 359. Арк. 22.

двох екземплярів.¹⁵⁵ Як бачимо, усі друковані ЗІ підлягали детальному огляду та перевірці.

Відповідно, до вище зазначеної обов'язкової постанови, 18 серпня 1914 р. начальник Волинського ГЖУ та по-сумісництву військовий цензор О. Мезенцов повідомив місцевого житомирського поліцеймейстера про необхідність провести в місті Житомир поліцейські обшуки книжкових магазинів з метою конфіскувати всі неперіодичні видання, зображення і географічні карти, що стосувалися війни, зачіпали політичні чи суспільні питання і не мали помітки «Дозволено військовою цензурою».¹⁵⁶ Подібні акції жандармських перевірок проводилися і в інших містах регіону. Таким чином, під контроль цензури та поліцейських структур потрапили усі місцеві типографії, видавництва, магазини, кіоски та інші установи, які займалися продажом друкованої літератури.

15 грудня 1914 р. Головне управління у справах друку видало місцевим губернаторам циркуляр, який забороняв розміщувати у ЗІ будь-які статті чи малюнки, що стосувалися осіб імператорської сім'ї, без дозволу міністра та відповідних особових контор імператорського двору. На друкованих виданнях, які містили подібну інформацію мали бути зазначені такі слова: «Якщо не має перепон зі сторони канцелярії імператорського двору».¹⁵⁷ Прийняття подібних заходів, було обумовлено метою не допустити розповсюдження серед населення інформації, яка б могла негативно позначитися на авторитеті імператора та його родини.

В умовах війни з боку органів військової цензури здійснювався посилений контроль за приватною кореспонденцією, яка активно велася серед військових. 4 серпня 1914 р. начальник Військово-цензурного відділу Штабу Головнокомандувача арміями Південно-західного фронту повідомив начальника Волинського ГЖУ, що всі листи, які не відповідають вимогам

¹⁵⁵ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1666. Арк. 11.

¹⁵⁶ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1666. Арк. 47–47 зв.

¹⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 1600. Оп. 1. Спр. 549. Арк. 131.

військової цензури підлягають негайному знищенню, а ті, в яких була незначна кількість невідповідностей, дозволялося відправляти далі, але за умови, що негативні місця будуть замальовані чорною фарбою.¹⁵⁸ Подібна перлюстрація листів здійснювалася по всій території українських губерній, де було оголошено воєнний стан. 6 серпня генерал М. Іванов видав наказ, який зобов'язував органів військової цензури та поштово-телеграфного відділу прийняти усі можливі заходи щодо збереження в офіційній та приватній кореспонденції військової таємниці. Зокрема, заборонялося: вказувати місця військових дій та розташування військових частин; подавати інформацію у спотвореному вигляді, що провокує до розповсюдження чуток в тилу; наклеювати чи підписувати на телеграмах місце подачі, а також ставити на конверті штемпель відповідної військової частини.¹⁵⁹ Весь цей матеріал розцінювався як військова таємниця, а тому не підлягав розголошенню. Проте була й інша причина – не допущення витоку із середовища військових інформації, яка могла б негативно позначитися на настроях суспільства.

Органами військової цензури під контроль було взято і листування, яке велося пораненими та хворими в лікувальних закладах. Так, наприклад, 27 серпня 1914 р. головний військовий цензор Волині О. Мезенцов зобов'язав голову житомирського Червоного хреста та головного лікаря місцевого військового госпітала прийняти відповідні розпорядження, щоби листи австрійських і німецьких військово-полонених направлялися йому на попередню перевірку.¹⁶⁰

Особливе місце у діяльності військових цензорів посідала перевірка листування військово-полонених. 14 березня 1916 р. начальник штабу КВО видав наказ «Про порядок цензури листів військово-полонених». В ньому зазначалося, що інколи полонені з метою передачі недозволених відомостей,

¹⁵⁸ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1666. Арк. 67.

¹⁵⁹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 864. Спр. 237. Арк. 32.

¹⁶⁰ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1666. Арк. 65–66.

вдаються до нелегальних способів, зокрема, вписують між реченнями невидимий текст за допомогою особливих хімічних чорнил, пишуть на внутрішній стороні склеєних листівок відкритих листів, а також ховають у поштових посилках записки тощо. Для протидії подібним явищам було наказано наступне: «1) оголосити всім військово-полоненим, що учасники подібних дій, крім дисциплінарних стягнень, будуть позбавлені права переписки; 2) встановити, аби військово-полонені писали тільки на відкритках, які є у продажі поштово-телеграфних відомств; 3) роз'яснити, що в листах, котрі відправляються військово-полоненими на батьківщину з місцем їх розташування дозволено вказувати лише місто, село або станцію і заборонено згадувати про армію чи гарнізон у відомості яких вони знаходяться».¹⁶¹ Такими заходами цензурні органи мали на меті унеможливити витоку із середовища військово-полонених інформації, яка б негативно демонструвала дії російської військової влади і могла б бути використаною Німеччиною та її союзниками в пропаганді спрямованій проти Росії.

Варто зауважити, що також було визначено на яких мовах мало вестися листування. 19 вересня 1914 р. начальник КВО видав наказ, згідно з яким уся кореспонденція угорською та єврейською мовами підлягала знищенню. Військово-полоненим дозволялося вести переписку лише російською, слов'янськими, французькою і німецькою мовами.¹⁶² Причиною прийняття подібного рішення були ускладнення, які виникали під час перевірки органами цензури змісту листів, а саме – незнання окремих мов. Такий факт засвідчує про низький рівень професіоналізму цензорів.

У листопаді 1915 р. розпорядженням верховного головнокомандувача було визначено порядок і форми звітності військових цензорів щодо перлюстрованої кореспонденції. Відповідно до них, кожні десять днів до військово-цензурного відділу штабу головнокомандувача арміями театру

¹⁶¹ ЦДІАК України. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 6084. Арк. 99–99 зв.

¹⁶² ЦДІАК України. Ф. 1600. Оп. 1. Спр. 549. Арк. 42.

воєнних дій або до аналогічного відділу при штабах військових округів мав подаватися спеціальний цензорський звіт. Він складався з двох частин: перша – містила інформацію про кількість переглянутих, затриманих та знищених цензором листів із процентним розподілом за наступними розділами: патріотичні, з побажаннями про якнайшвидше закінчення війни, зі скаргами щодо харчування, з критикою дій військового начальства, про державну таємницю, листи єврейською мовою. В другій частині містилися цитовані витяги із солдатських листів, які групувалися на за тематичними блоками: «настрій духу армії», «озброєння і снаряди», «німецьке засилля», «ставлення армії до внутрішніх справ», «розмови про зраду», «забезпечення (їжа, одяг, взуття)», «дисциплінарні злочини», «характеристика офіцерського складу», «утримання в госпіталях», «пияцтво», «хабарництво», «несправні доставки посилок», «різне».¹⁶³ Такий широкий спектр тематичних категорій, дозволяв цензорам зробити детальний аналіз моральної атмосфери в армії і з'ясувати ставлення солдат до війни та влади.

Слід зауважити, що обсяг поштово-телеграфної кореспонденції, який існував в обігу був досить масштабним. Так, наприклад, до Бердичівської поштово-телеграфної контори за добу надходило близько шести з половиною тисяч листів, із котрих протягом дня цензор переглядав не більше двохсот, що свідчило про вибірковість самої процедури перлюстрації приватної кореспонденції.¹⁶⁴

Через великий масив матеріалу, процес контролю за приватною кореспонденцією не обходився без проблем. Так, наприклад, начальник КВО В. Троцький у наказі від 14 березня 1916 р. скаржився на те, що в штаб округу, без належних підстав, місцеві керівники військових частин та установ надсилають для цензурування значну кількість листів військово-полонених. Далі в документі говорилося: «зазначена обставина показує, що багато військових начальників до цих пір не проінформовані про

¹⁶³ Кирієнко О. Ю. Приватна кореспонденція в полі зору... С. 110.

¹⁶⁴ Кирієнко О. Ю. Приватна кореспонденція в полі зору... С. 111.

законоположення, які стосуються пошти військово-полонених і не засвоїли відповідних розпоряджень по округу».¹⁶⁵ Згідно з тим же наказом до штабу округу слід було направляти лише ті листи, які за своїм змістом викликають сумніви у легальності або ж ті, котрі безперечно є злочинними і потребують заходів, що не входять в компетенцію повноважень начальника військової частини.¹⁶⁶ Цей наказ демонструє два факти: перший це те, що військово-цензурні відділення не завжди справлялися з тим великим масивом матеріалу, який потрапляв їм до рук і другий – організаційні моменти діяльності інституту цензури не завжди були на високому рівні.

Важливим завданням військової цензури в умовах війни було не допустити розповсюдження у діючій армії літератури антиурядового характеру. Для вирішення цієї ситуації цензурними органами здійснювався детальний огляд книг, газет та журналів, котрі були зібрані на благодійних заходах для доставки солдатам та раненим. Зокрема, про це засвідчує припис начальника Волинського ГЖУ від 24 жовтня 1914 р. в якому відзначалося: «...для огороження нашої армії від проникнення в її середовище злочинної літератури, необхідно прийняти найрішучіші заходи і встановити за друкованими матеріалами фактичний і посилений нагляд, щоби до рук ранених попадали видання лише правого і релігійно-морального напрямку».¹⁶⁷

Військова цензура досить ретельно стежила за посилками із закордону, оскільки часто такі багажі містили у собі потаємні кишені, в яких розміщувалися відозви антивоєнного та антиурядового характеру. Про подібну ситуацію згадує у своєму повідомленні від 1 грудня 1915 р. начальник Волинського ГЖУ: «В жовтні 1915 р. на ст. Петроград, Фінляндської з. д. був затриманий закордонний багаж із сірниками, поміщеними у ящику, котрий мав двійні бокові стінки і дно, при цьому в

¹⁶⁵ ЦДІАК України. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 6084. Арк. 99.

¹⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 6084. Арк. 99.

¹⁶⁷ ЦДІАК України. Ф. 1601. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 116.

утвореному таким чином вільному просторі були вкладені відозви до російського народу із закликом вимагати укладання миру, протидіяти розпорядженням верховного головнокомандувача і т. п.». ¹⁶⁸

Протягом 1916–1917 рр. військова цензура намагалася не допустити поширення в ЗІ відомостей про різноманітні зустрічі, конференції, наради, що відбувалися між країнами Антанти. Значна увага зверталася саме на захист інформації щодо чисельності військ, перебігу військових операцій та результатів армій держав-союзників Росії. У березні 1916 р. на вимогу штабу верховного головнокомандувача та Головної військово-цензурної комісії місцеві органи військової цензури повинні були унеможливити появу у пресі військових оглядів, де містилася інформація про пересування військових сил союзників, підсилення армій союзників за рахунок частин російської армії. У розпорядженні наголошувалося, що військові цензори повинні охороняти військові інтереси союзних держав з такою ж пильністю як і власні. ¹⁶⁹

Варто зауважити, що під час війни крім військової цензури, існувала ще й загальна (цивільна). Остання мала власну організацію і підпорядковувалася не військовим структурам, а цивільним органам влади, а саме Головному управлінню у справах друку, яке діяло при МВС. Підвідомчою його структурою на території Південно-Західного краю був Тимчасовий комітет у справах друку, який розташовувався у Києві. Зважаючи на це, важливим завданням було налагодження взаємовідносин між обома цензурними інститутами. 29 серпня 1914 р. Головне управління у справах друку надіслало Тимчасовому комітету рекомендаційну телеграму із поясненнями щодо цієї ситуації. У ній зазначалося: «що стосується взаємовідносин Комітету і діючої в Києві військової цензури, то бажаним було би встановити їх за прикладом Петрограду. Тут, в цілях об'єднання діяльності... Військово-цензурна комісія діє при місцевому Комітеті у справах друку, члени якого також є і військовими цензорами. Такий спільний

¹⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 1262. Оп. 1. Спр. 217. Арк. 73–73 зв.

¹⁶⁹ Кирієнко О. Ю. Військова цензура тилкових губерній... С. 190.

спосіб дій... є прийнятним...».¹⁷⁰ Тобто, рекомендувалося щоби обидва інститути цензури об'єднали свої зусилля для спільного контролю за інформаційним середовищем. При цьому, уповноваженим особам Комітету надавалось право одночасно виконувати функції військових цензорів.

Проте, як відзначає О. Кирієнко, на початковому етапі війни між існуючими імперськими цензурними установами не вдалося налагодити систему координування у сфері цензури.¹⁷¹ Спостерігалися ситуація, коли у пресі публікувалися статті, які були дозволені військовою цензурою, але в той же час суперечили нормам загальної. У зв'язку із цим, 17 жовтня 1914 р. штаб КВО відхилив прохання Київського тимчасового комітету ввести до складу Військово-цензурного відділу його представника і наголосив, що у своїй роботі керується виключно на основі військово-цензурного законодавства.¹⁷² Зрозуміло, що така конфліктна ситуація, яка виникла на початковому етапі війни, негативно позначалася на ефективності інформаційної політики, що зумовлювало можливість зловживання ЗІ прийнятими цензурними нормами.

Для того, щоб врегулювати конфлікт між двома інститутами було вирішено розглянути його на найвищому державному рівні. 7 листопада 1915 р. для розв'язання проблеми координації дій військової та загальної цензури було скликано спеціальну нараду з урядовців та представників від цензурних установ Російської імперії. Лише після цього розпочалося налагодження конструктивного діалогу між обома інститутами цензури. 21 грудня 1915 р. Військово-цензурний відділ на театрі військових дій штабу КВО надіслав до Київського тимчасового комітету у справах друку листа, де висловив бажання скоординувати подальшу роботу цензурних органів краю, визначити компетенції військової цензури.¹⁷³ Врегулювання конфлікту позитивно

¹⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 485. Арк. 10–10 зв.

¹⁷¹ Кирієнко О. Ю. Військова цензура тилкових губерній... С. 186.

¹⁷² Кирієнко О. Ю. Військова цензура тилкових губерній... С. 186.

¹⁷³ Кирієнко О. Ю. Військова цензура тилкових губерній... С. 186–187.

позначилося на діяльності інститутів цензури і сприяло ефективному інформаційному контролю.

Отже, протягом 1914–1917 рр. відбулося активне посилення військової цензури та розширення її нормативно-правової бази. Основними завданнями військової цензури під час війни були: заборона та не допущення розповсюдження інформації антивоєнного, антиросійського та антивладного характеру; здійснення повного контролю за усіма місцевими ЗІ; збереження в імперії сприятливої інформаційно-психологічної атмосфери; виявлення «неблагодійних» осіб, які здійснювали «ворожу» пропаганду; запобігання розголошенню військової таємниці Росії. Загалом, на території Південно-Західного краю був встановлений посилений військово-цензурний контроль за тогочасними інформаційними процесами.

Таким чином, у підсумку відповідно до завдань та змісту можна виділити чотири основні групи нормативно-правових документів, які забезпечували реалізацію інформаційної політики російської імперської влади в українських губерніях Південно-Західного краю у 1914–1917 рр.: перша – відповідала за збереження військової таємниці; друга – спрямовувалася на підтримку загальноімперської ідеології, поширення патріотичних ідей та пропаганду міфів; третя – передбачала приховування правдивої інформації про події на фронті та внутрішньо становище імперії і четверта – визначала основні методи боротьби з розповсюдженням пропаганди антивоєнного та антиімперського характеру.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ

3.1. Прийоми та механізми інформаційного впливу

Під час війни проведення вдалої інформаційної політики є важливою умовою збереження патріотизму серед суспільних мас, досягнення успішних результатів на фронті, формування відповідної мотиваційної бази та запобігання невдоволення з боку соціальних груп. У 1914–1917 рр. пріоритетним завданням російської влади було сформувати позитивну психологічну атмосферу серед населення, виправдати власну участь у війні, сформувати негативний образ ворога та перекласти на нього основну провину за початок світового конфлікту. Щоб реалізувати ці пункти на практиці імперська адміністрація за допомогою ЗІ активно використовувала широкий спектр прийомів здійснення пропаганди з метою впливу на формування суспільної думки населення.

З перших днів війни імперська пропаганда взяла курс на перекладення усієї провини за початок конфлікту на Німеччину та її союзників. З цією метою в тогочасних ЗІ широко застосовувався такий інформаційний прийом як «виправдань та обґрунтувань». Наочними прикладами його використання є тогочасні статті, які друкувалися у пресі: «Священна війна»,¹⁷⁴ «У дні тяжких випробувань»,¹⁷⁵ «Що зробила Росія для Німеччини та Австрії і як вони віддячили»¹⁷⁶ та ін. В усіх цих публікаціях лунали заяви про те, що Російська імперія не хотіла війни, що вона робила усе можливе аби її уникнути і, що головними винуватцями є саме Німеччина та Австро-

¹⁷⁴ Священная война. *Киевская земская газета*. 1914. 1 августа. № 29. С. 3–4.

¹⁷⁵ В дни тяжких испытаний. *Подолья*. 1914. 3 сентября. № 90. С. 1–2.

¹⁷⁶ Что сделала Россия для Германии и Австрии и как они отблагодарили. *Киевлянин*. 1914. 27 июля. № 205. С. 2.

Угорщина: «З опублікованих документів цілком зрозуміло, що Росія до останньої хвилини щиро бажала зберегти мир. На це Австро-Угорщина відповіла рішучою відмовою... Не дивлячись на мобілізацію австро-угорської армії та відкриття військових дій проти Сербії, імператорський уряд заявив про готовність продовжувати шляхом безпосередніх зносин з віденським кабінетом переговори про мирне врегулювання спору, на це також прозвучала відмова Австро-Угорщини. Вирішивши оголосити нам війну, коли між державами велися переговори, Німеччина цим прийняла на себе відповідальність перед всім цивілізованим світом».¹⁷⁷ Для того, щоб обґрунтувати свою участь у війні, в ЗІ розповсюджувалася ідея «великої» ролі та «важливого» завдання Росії: «...захистити слов'янство і відвести від всієї Європи німецький броньований кулак».¹⁷⁸ Таке трактування подій сприяло формуванню у суспільстві думки про свою країну як жертви, яка через агресивну політику Німеччини була змушена втрутитися у європейський конфлікт. Проте, головним завданням вищезазначеного прийому було приховати справжні геополітичні плани Росії та сформувати її образ з позитивної сторони.

Іншим дієвим прийомом, який застосовувався під час війни, була широкомасштабна пропаганда патріотизму. Преса, книги, брошури, публічні виступи відомих світських та церковних діячів були насичені тезами про велику хвилю народного піднесення, яка сколихнула всю імперію: «заклик державного вождя,... знайшов гарячий відгук не тільки серед представників російського народу, але й іновірних племен... Замовкли розбіжності і спори, розпалися партійні перегородки...»;¹⁷⁹ «на боротьбу з ворогом, Батьківщина викликала величезну силу єдності великої країни...»;¹⁸⁰ «За волею Божою піднеслася нині свята Русь і безстрашно кинула своє воїнство на великий подвиг звільнення з-під вікової неволі єдинокровних нам братів слов'ян.

¹⁷⁷ Священная война. *Киевская земская газета*. 1914. 1 августа. № 29. С. 3.

¹⁷⁸ Роль России. *Киев*. 1914. 31 июля. № 201. С. 1.

¹⁷⁹ В дни тяжких испытаний. *Подолія*. 1914. 3 сентября. № 90. С. 1.

¹⁸⁰ Велик Бог земли Русской. *Подолія*. 1914. 28 сентября. № 101. С. 4.

Натхненне цією ідеєю нестримно біжить на смертний бій все російське воїнство».¹⁸¹ Подібний прийом сприяв утвердженню у суспільній думці ідеї про цілковиту єдність населення імперії перед загрозою ворога та забезпечував збереження стану патріотичної «ейфорії». З цього приводу українська дослідниця О. Вільшанська цілком доречно відзначає, що початок Першої світової війни ознаменувався доволі дивовижною згуртованістю суспільства без огляду на соціальну чи національну приналежність та навіть політичні погляди...».¹⁸² При цьому, патріотичному піднесенню певним чином сприяла пануюча думка, що ця війна буде недовгою (називали термін у кілька місяців) і, безумовно, переможною.¹⁸³

Наскрізною лінією пропаганди патріотизму було традиційне імперське гасло: «за віру, царя і вітчизну». Проте, слід розуміти, що кожна із соціальних груп населення сприймала та переживала війну по різному. Українські дослідники О. Реєнт та О. Сердюк зазначають, що «патріотичну риторичку та заклики «кріпити єдність царя з народом» демонстрували лише представники панівних верств та прошарків переважно міст».¹⁸⁴ Така ситуація була зумовлена тим, що заможні верстви населення завдяки своєму привілейованому та фінансовому становищі могли уникнути військової зобов'язаності і практично не брати участі у військових діях.

Ярими патріотами звісно виступали представники російських монархічних та ультранаціоналістичних організацій, які набули поширення після революційних подій 1905–1907 рр. та отримали назву «чорносотенці». Відомий український диригент та композитор Олександр Кошиць у своїх спогадах писав: «Під час денної проби в садок вірвався натовп чорносотенців з криком та співом «Боже царя храни», перебив нам і симфонічному оркестру

¹⁸¹ Якубович В. Величие подвига русского воинства. *Подольнин*. 1914. 6 декабря. № 1177. С. 2.

¹⁸² Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення... С. 441.

¹⁸³ Вільшанська О. Л. Суспільні настрої в Україні під час Першої світової війни... С. 65.

¹⁸⁴ Реєнт О. П., Сердюк О. В. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2004. Вип. 7. С. 8.

роботу, заставив його без кінця грати «гімн», почав робити патріотичні мітинги і т. д. Тут уже було не до проби... Одним словом почалося все так же несподівано, як починається блискавична чума...».¹⁸⁵

Інші групи населення, якщо і пройнялися почуттям патріотизму та визвольної боротьби, то основною причиною цього було розуміння необхідності захисту рідної домівки від ворога. Для селян війна була різновидом непідвладного їм стихійного катаклізму, покаранням, посланого Богом випробовування.¹⁸⁶ У такій ситуації сільське населення ставало «заручником» власного вузького світогляду. Через скрутне матеріальне становище, неосвіченість та інформаційну ізолюваність, геополітичні інтереси Росії та особисті претензії царя практично були чужими селянину. Його кругозір обмежувався рамками рідного села та місцевої округи, а тому, основним ідентифікатором, який визначав патріотизм та участь селянина у війні було не усвідомлення персональної відповідальності за захист «великої» Росії, а страх за власну домівку, сім'ю та почуття любові до рідних земель – місць де він народився, виріс та працював все життя. Подібною була риторика і в солдатському середовищі, оскільки селянство виступало основним резервом поповнення російської армії: з 15,8 млн. мобілізованих до осені 1917 р. більше 12,8 млн. були призвані з села.¹⁸⁷ Так, російський дослідник О. Асташев на основі широкого аналізу архівних матеріалів відзначає, що мотиви боротьби «за царя та Вітчизну» мали поодинокий характер і в основному зустрічалися лише у газетних публікаціях та солдатських піснях.¹⁸⁸

Не менш актуальним в інформаційній політиці було застосування прийому «героїзації». Основна його суть полягала у культивуванні ЗІ фактів та історій про різноманітні героїчні подвиги воїнів. В одній з тогочасних публікацій у газеті «Киевская земская газета» від 29 серпня 1914 р.

¹⁸⁵ Кошиць О. Спогади. Частина II... С. 190.

¹⁸⁶ Поршнева О. С. Крестьяне, рабочие и солдаты России... С. 88.

¹⁸⁷ Поршнева О. С. Крестьяне, рабочие и солдаты России... С. 90.

¹⁸⁸ Асташов А. Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года... С. 131–132.

відзначалося: «Скоро в селі [Криве, Сквирського повіту] почали ходити чутки про геройські подвиги наших військ та козаків і це сильно надихнуло населення. У всіх піднявся войовничий дух і тепер тільки й говорять про знищення австрійської та німецької держави».¹⁸⁹

Головними персонажами героїчних оповідей виступали різні категорії населення. Наприклад, в одній із тогочасних газет була розміщена історія про дівчат-героїнь М. М. Ісакову і Л. П. Тичиніну, які воювали на рівні з простими солдатами, ділили з ними голод та холод і під час бойових дій зазнали поранень.¹⁹⁰ Героями розповідей були також солдати союзних з Росією держав. Так, наприклад, серед населення розповсюджувалася оповідь про хороброго французького авіатора Роланда Гарро (Ролан Гаррос),¹⁹¹ який нібито ціною власного життя знищив ворожий дредноут «Цепелін», що за розмірами був більшим за його моноплан «Моран-Солньє» у 23 рази.¹⁹² Варто зазначити, що центральними персонажами історій були не тільки військові, але й інші категорії населення. Наприклад, у газеті «Подолія» від 7 вересня 1914 р. була розміщена стаття про подвиг російського полкового священика, який за допомогою бесіди та розмови спонукав 26 австрійців-слов'ян скласти зброю та піти у розташування до російського табору.¹⁹³

Для солдатів, які перебували довгий час в окопах з обмеженим доступом інформації, такі історії мали особливе значення, оскільки формували позитивний настрій та «живили» надії на перемогу. Крім того, подібні матеріали викликали захоплення у молодих хлопців та були своєрідною мотивацією для добровільного запису в армійські лави.

У той же час, відзначимо, що інформаційна пропаганда та бажання молоді проявити себе на полі битви заради слави, сприяли частим випадкам

¹⁸⁹ Война и деревня (с. Кривое, Сквирского уезда). *Киевская земская газета*. 1914. 29 августа. № 33. С. 15.

¹⁹⁰ Девушки героини. *Киевская земская газета*. 1915. 13 января. № 2. С. 9–10.

¹⁹¹ Французский герой. *Киев*. 1914. 29 июля. № 199. С. 4.

¹⁹² Первый воздушный бой. *Киев*. 1914. 29 июля. № 199. С. 4.

¹⁹³ Подвиг русского священника. *Подолія*. 1914. 7 сентября. № 92. С. 4.

необдуманого героїзму. Протопресвітер військового і морського духовенства о. Г. Шавельський у своїх спогадах з цього приводу писав: «...він [російський солдат] вважав своїм обов'язком безперервно проявляти хоробрість, часто наражаючи своє життя без потреби і користі на ризик, а інколи й гинучи без толку. Його девізом було: помру за царя і Батьківщину. Тут полягав серйозний дефект настроїв та ідеології нашого офіцерства, якого воно не помічало. ...часто доводилося спостерігати, що у воїна, готовому у будь-яку хвилину скласти свою голову, розвивалися свого роду безтурботність і недбале ставлення до реальної ситуації бою, до військового досвіду і науки. Його захоплював свого роду психоз героїства. Ідеал героїчного подвигу самої смерті затьмарував у нього ідеал перемоги. Це вже було небезпечно для справи».¹⁹⁴

Поширеним прийомом було «апелювання до авторитету», який полягав у розміщенні в ЗІ різноманітних цитат, промов та закликів осіб, які посідали чільне місце у суспільній ієрархії та користувалися значним авторитетом. Зрозуміло, що в той час головною людиною держави був імператор Микола II, влада якого вважалася законно-священною. Тому, для переконання у вірності прийнятих заходів, автори друкованих матеріалів посилялися на його імператорську величність, як доказ правдивості та достовірності поданих свідчень.

У тогочасних ЗІ для позначення персони імператора широко використовували різноманітні слова-синоніми символічно-сакрального характеру, наприклад: «державний вождь», «вінценосець», «Божий помазаник», «возлюбленець народу» та ін. Яскравим прикладом застосування подібного прийому є публікація під назвою «Боже, царя бережи» у газеті «Подолія» від 3 грудня 1914 р. У статті стверджувалося: «Ширий поборник миру, наш возлюблений монарх... Чуйний до народних потреб наш государ могутній, добрий волею своєю, направив країну на шлях того правопорядку, в якому живемо і нині. ...російський народ на чолі зі своїм державним

¹⁹⁴ Шавельский Г. И. Воспоминания последнего протопресвитера...

вождем, по своїй духовній природі вважає мир вищим благом, подарованим людству Господом.¹⁹⁵ Розповсюдження подібної інформації мало на меті підтримувати у суспільстві позитивне ставлення до свого правителя, переконувати в обов'язку усіх об'єднатися навколо імператорського престолу, а також дискредитувати будь-які наклепи та негативні чутки, які стосувалися царського ім'я.

Імператор не був єдиною особою на яку активно звертали увагу тогочасні ЗІ. Помітним авторитетом користувалися слова та заклики головнокомандувачів армій, політичних діячів і духовних лідерів. Зразком такого матеріалу є патріотична телеграма головнокомандувача Північно-Західним фронтом В. Рузького направлена генералу Радко Дмитрієву 1 січня 1917 р., в якій відзначалося про мужність та героїзм солдатів на фронті.¹⁹⁶ Ще одним прикладом застосування прийому «апелювання до авторитету» є промова генерала О. Брусилова, в якій він стверджував, що у 1917 р. ворог остаточно буде розбитий.¹⁹⁷ Подібні повідомлення та промови були орієнтовані на те, аби піднести військовий дух солдатів, мотивувати та переконати в потребі продовжувати військові дії до кінцевої перемоги.

Ефективним пропагандистським прийом, який застосовувала імперська влада з метою впливу на масову суспільну свідомість, була «апеляція до громадянського обов'язку». Її суть полягала у спробі отримати підтримку з боку більшості шляхом стимулювання патріотичних почуттів, громадянської та персональної відповідальності, а також ентузіазму мас. Така пропаганда була спрямована на те, щоб сформувати у суспільстві стан загального «фанатизму» й «одержимості» у справі боротьби з ворогом, підтримки армії та реалізації заходів прийнятих урядом. Тому, під час Першої світової війни на території Київської, Подільської та Волинської губерній активного розповсюдження набули гасла наступного контексту: «Всі за роботу! В

¹⁹⁵ Боже, царя храни. *Подолія*. 1914. 3 декабря. № 129. – С. 1.

¹⁹⁶ Телеграмма генерала Рузского Радко Дмитриеву. *Жизнь Волыни*. 1917. 1 января. № 1. С. 2.

¹⁹⁷ Слова ген. Брусилова. *Последние новости*. 1917. 5 января. № 4251. С. 2.

теперішній час ніхто не повинен залишатися без роботи...»;¹⁹⁸ «Не будемо же зволікати, зімкнемо наші ряди, забудемо внутрішній розбрат, принесемо нові жертви, які ми тільки можемо у вогні патріотичного пориву...»;¹⁹⁹ «Обов'язок російського суспільства – взяти участь у військовій позиції. Це є менше, що ми в тилу можемо зробити для наших братів...»;²⁰⁰ «Громадяни давньої Волині!.. Принесемо нашу волинську копійку всі, як одна людина, як одна дружня сім'я і цією безкорисливою справою виконаємо обов'язок братської благородності».²⁰¹ Широка пропаганда таких лозунгів до народу мали викликати у кожного почуття власної відповідальності, обов'язку й потреби долучитися до благородної справи допомоги армії та державі у боротьбі з ворогом.

Крім того, апеляція до громадянського обов'язку мала на меті посилити патріотичні настрої не тільки серед населення у тилу, але й серед військових. Відчуття всенародної підтримки та допомоги сприяло піднесенню бойового та морального духу солдатів, формувало переконання, що про них не забули й пам'ятають у дома. Один із тогочасних авторів писав в «Армейському вестнику»: «Звичайний житель ..., посилаючи охоче, радісно чи так, по інерції, свої подарунки і пожертвування солдатикам на війну, напевно і не підозрює того, що саме, він робить. Для нього це всякий раз дрібниця... Солдат же відчуває в цих дрібницях, що він не покинутий, не відірваний, не самотній... Ось тільки що роздали офіцерам, що повернулися на позиції привезені подарунки. Скільки розчулення, захвату, радості! Одному солдатику дісталася сорочка з вишивкою: «Від гімназистки Шури – з Полтави», а в рукаві записочка, наповнена приємних слів. Солдатик збожеволів від захоплення, скачить, хвалиться... Кожна дрібниця, яку отримує солдатик, діє як електричний струм... Народжується велика сила

¹⁹⁸ Все за работу! *Юго-Западный Край*. 1915. 4 июля. № 151. С. 1.

¹⁹⁹ Грозный час! *Юго-Западный Край*. 1915. 22 июля. № 166. С. 1.

²⁰⁰ Долг общества. *Киев*. 1915. 11 ноября. № 662. С. 1.

²⁰¹ Воззвание общества «Волынская Копейка». *Волынские губернские ведомости*. 1915. 30 апреля. № 49. С. 1.

духу – та сила, яка штовхає на дивовижні подвиги, на безсмертну мужність і на перемогу».²⁰²

Як одна із учасниць воєнного конфлікту, Росія робила усе можливе, щоб за будь-яку ціну здобути перемогу. Проте із затягуванням термінів війни оптимізм дедалі більше згасав, а серед населення поширювалися скептичні настрої та зневіра. Щоб протидіяти подібній негативній тенденції імперська влада та ЗІ активно застосовували прийом «неминучої перемоги», який передбачав широкомасштабну пропаганду ідей про швидку поразку ворога та обов'язкову перемогу Росії у війні, котра відбудеться найближчим часом. В одному із закликів того періоду відзначалося: «Не потрібно падати духом, боротьба важка, але потрібно вірити, що перемога буде за нами».²⁰³

Слід зауважити, що особливо актуальним стало застосування прийому «неминучої перемоги» у другій половині 1915 – початку 1917 рр., коли серед населення почали розповсюджуватися ідеї припинення війни та укладання негайного миру. Для того, щоб врегулювати подібну ситуацію серед суспільства було актуалізовано гасло «Спершу перемога, а потім мир!»²⁰⁴ Зокрема, в одному із наказів арміям Західного фронту відзначалося: «...багато ще потрібно нам зробити, щоби остаточно обезсилити і розбити Німеччину та її союзників, але ми знаємо, що час їхньої неминучої поразки і нашої перемоги наближається».²⁰⁵

Крім того, імперською владою та ЗІ було розгорнуто компанію по дискредитації усіх прихильників та агітаторів миру. Наочним прикладом подібного явища є стаття О. Гаврилюка «Ті, що жадають миру», яка була опублікована в газеті «Жизнь Волини» 6 листопада 1915 р. В ній говорилося: «В деяких колах (на щастя небагаточисленних) легко вітається пропагована німецькими агентами ідея миру на будь яких умовах, лише б зараз або ж поскоріше... Це або підкуплені німецьким золотом підлі зрадники та

²⁰² Новицкий Сила духа. *Армейский Вестник*. 1916. 9 февраля. № 231. С. 4.

²⁰³ Все за работу! *Юго-Западный Край*. 1915. 4 июля. № 151. С. 1.

²⁰⁴ Сперва победа, потом мир. *Юго-Западный Край*. 1915. 11 сентября. № 207. С. 1.

²⁰⁵ Приказ по армиям западного фронта. *Последние новости*. 1917. 6 января. № 4253. С. 2.

шпигуни, або просто торгаші, дрібні комерсанти, у яких внаслідок війни скоротилася кількість угод і т. д... Але є люди – прості, милі, ввічливі російські люди, – котрі... тим не менш, бажають негайного миру... І ті й інші – або малодушні боягузи, або дрібні, короткозорі егоїсти, які не бачать далі свого носу».²⁰⁶ Як бачимо, усі хто підтримував ідею миру в кращому випадку вважалися лихварями або боягузами, які переслідували лише власні корисливі мотиви та зневажали виконання громадянського обов'язку, а в гіршому – шпіонами та зрадниками.

Із самого початку військових дій російська імперська влада намагалася репрезентувати події війни крізь призму історичної обумовленості та міфотворення. Для цього вона використовувала прийом «перекручування історичної правди та насаджування міфів». Його суть полягала у спотворенні важливих фактів минулого таким чином, щоб надати їм символічно-міфічних образів і переконати суспільство, що це є абсолютною правдою та закономірним явищем. Під час Першої світової війни кількість таких перекручень та міфів значно зросла.

Однією із основних міфологем того часу була пропаганда ідеї «вітчизняної війни», яка позначала боротьбу усього населення імперії як одне ціле за збереження спільної Вітчизни. Цей концепт не було новим в імперській ідеології, оскільки ще раніше російська історіографічна традиція трактувала боротьбу 1812 р. проти Наполеона Бонапарта як «вітчизняну». Зважаючи на це, події 1914 р. подавалися не інакше як «друга вітчизняна» війна. Основне завдання зазначеного міфу полягало у знищенні будь яких національних особливостей окремих народів імперії та утвердженні в суспільстві переконання, що є лише одна батьківщина, яку слід боронити від ворога – це «Велика Росія». ЗІ, які за своєю діяльністю були консервативно-монархічними активно застосовували подібну пропаганду: «Велика вітчизняна війна 1914–1915 років воскресила народ російський, створила в ньому непохитну волю до перемоги, закликала його до нового, тверезого і

²⁰⁶ Гаврилюк А. Жаждающие мира. *Жизнь Волыни*. 1915. 6 ноября. № 305. С. 1.

розумного життя».²⁰⁷ Зрозуміло, що для українців ця війна не була вітчизняною, оскільки на той час не існувало національної держави в якій би весь український народ був повноцінно репрезентований. Для них це була чергова боротьба за збереження власних родин, осель та рідних земель.

Для того, щоб виправдати свою участь у війні імперська влада на загально-державному рівні активно поширювала серед суспільства міф про «визвольний» та «справедливий» характер війни. Активно цьому сприяв факт того, що Німеччина першою оголосила війну Російській імперії. Повсюди стверджувалося, що головне завдання Росії у теперішньому європейському конфлікті є протидія германському експансіонізму, захист слов'янства та надання йому довгоочікуваної свободи й волі. Так, наприклад, член Волинського відділення Всеросійського товариства з опіки над біженцями, протоієрей Вячеслав Якубович у статті «Величність подвигу російського воїнства» писав: «Росія довгий час готувалася, збиралася із силами, щоби єдинодушно згуртованою мужністю подолати вікових поневолювачів багатьох слов'янських народів і, за допомоги Божої, дарувати їм свободу та права на істинно християнське життя...».²⁰⁸ Ще в одній публікації того часу писалося: «Ми підняли меч на захист слабшого проти грубої влади сильного, ми боре́мося в ім'я правди, в ім'я кращого майбутнього – це війна проти війни, це війна за мир...».²⁰⁹ Активна насиченість в ЗІ таких матеріалів нав'язувала населенню ідею про важливість та вагомість тодішніх подій для всього слов'янського світу, і що дії влади є виправданими та обґрунтованими, а війна необхідною.

Популярними міфами, якими послуговувалася російська влада, були твердження про «возз'єднання» Малої Русі з Великою, про Росію як законну спадкоємницю Київської Русі, а також, про «велику справу збирання землі

²⁰⁷ Воскресла Россия. *Юго-Западный Край*. 1915. 22 марта. № 67. С. 1.

²⁰⁸ Якубович В. Величие подвига русского воинства. *Подольнин*. 1914. 6 декабря. № 1177. С. 2

²⁰⁹ 24 декабря 1914 года. Рождественская ночь... *Киевская земская газета*. 1914. 30 декабря. № 50. С. 2.

руської». Для того, щоб утвердити в суспільстві такі тези в ЗІ Південно-Західного краю була розгорнута широкомасштабна компанія по розповсюдженню матеріалів необ'єктивного компаративізму. Так, наприклад, серед населення пропагувалася історія про перше зіткнення росіян з австрійцями біля козацьких могил у Берестечку, яке порівнювалося з подіями українського національно-визвольного руху під проводом Б. Хмельницького: «Козацька битва під Берестечком з поляками виявилася ключовою подією, яка сприяла возз'єднанню Малої Русі з Руссю Великою. Невільно бачиться у цьому добре передбачення. Хай послужить і теперішній бій під Берестечком ключовою подією до возз'єднання Галицької Русі зі своєю рідною матір'ю – Росією».²¹⁰ Такі історії мали утвердити в суспільстві ідею про історично-закономірну необхідність входження, колись Наддніпрянської України, а тепер – Східної Галичини до складу Росії. Зрозуміло, що подібна інформація мала спотворений зміст і не відображала об'єктивної дійсності.

Варто зауважити, що в контексті міфотворення, активно застосовувався прийом «підміни термінів». Він передбачає заміну окремих понять на слова чи словосполучення, які мають вигідний, ідеологічний або спотворений характер. Зокрема, в тогочасній російській історико-політичній лексиці активно використовувалося пропагандистсько-патріотичне кліше «збирання земель руських», яке по суті означало військове завоювання та окупацію: «...вікова надія збулася... Російський прапор гордо розвивається на старовинних стінах міст під'яремної Русі... Закінчено велику справу збирання землі руської».²¹¹ Ще однією подібною підміною терміну під час війни було перекручування слова «руський». Для його позначення у російській мові використовує поняття «русский», яке за своїм змістом має два значення: «російський» та «руський». Така специфіка словотворення дозволяла імперській владі з легкістю маніпулювати інтерпретацією термінів. Яскравим прикладом подібної ситуації є широке розповсюдження у ЗІ

²¹⁰ Первое столкновение с австрийцами. *Киев*. 1914. 30 июля. № 200. С. 2.

²¹¹ Галицкая Русь. *Киев*. 1914. 29 августа. № 228. С. 1.

твердження, що нібито переважну більшість населення тогочасної Галичини складають «русские», а отже, ці землі є істинно «руськими» тобто російськими: «Довге польське панування і століття австрійського гніту наклали свій відбиток на зовнішній вигляд Львова – він втратив характер «русского» міста, проте, за своєю історію це місто «русское», як і вся Галицька земля».²¹² Варто зауважити, що слова «русин», «русинський» також тлумачились як «росіянин», «російський», а українська мова – як особлива говірка російської.²¹³ Зазначені маніпуляції термінологією, мали забезпечити утвердження у суспільній думці переконання про спорідненість усіх народностей давньої Русі, необхідність їхньої єдності в складі імперії, а також меншовартість українців і їхньої культури.

Вище перелічені прийоми тісно пов'язані з таким методом маніпуляції суспільною свідомістю як «дезінформування». Це прийом інформаційно-психологічного впливу, який передбачає донесення до об'єкта сприйняття недостовірної та неповноцінної інформації, з метою формування обману, спотворення справжнього стану справ і створення викривленої реальності. Яскравим прикладом застосування дезінформації є поширення в тогочасних ЗІ історії про героїчний подвиг раніше згадуваного французького авіатора Ролана Гарроса, який, нібито у першому ж повітряному бою наприкінці липня 1914 р., пожертвував власним життям, щоб знищити ворожий німецький дредноут «Цепелін».²¹⁴ Але насправді, зазначена історія мала вигаданий характер, оскільки перший німецький дирижабль «Zeppelin Z VI» було збито лише 6 серпня 1914 р., а сам льотчик Ролан Гаррос загинув аж у 1918 р. не задовго до закінчення війни.

Ще одним прикладом застосування дезінформування на той час було розповсюдження серед населення відомостей, що нібито народ Галичини з

²¹² Взятие Львова и Галича. *Подолия*. 1914. 3 сентября. № 90. С. 2

²¹³ Питльована Л. Інформаційно-психологічне забезпечення російської воєнної кампанії... С. 155.

²¹⁴ Первый воздушный бой. *Киев*. 1914. 29 июля. № 199. С. 4.

давна «жив ідеями єдності з Росією».²¹⁵ Очевидно подібні тези були черговим перебільшенням, оскільки відомо, що значна частина населення Східної Галичини вороже ставилася до нових окупантів і не виявляла захоплення ними. А подальші антиукраїнські дії російської адміністрації тільки ще більше посилювали незадоволення та неприязність до неї.

Значна частина тогочасної дезінформації стосувалася висвітлення подій на фронті. Багато негативних фактів, зокрема, таких як поразки російських військ та кількість жертв замовчувалися. Населенню подавалася інформація лише позитивного характеру, на кшталт: «24 листопада [1914 р.] нашим військам вдалося збройним та артилерійським вогнем збити два німецьких аероплана... 24 листопада на південь від Кракова... втративши 5 батарей і одну автомобільну, австро-німці відступили, маючи величезні втрати. В ніч з 24 на 25 австро-німці знову перейшли в наступ і здійснили ряд скажених атак, але завдяки доблесті наших військ були знову відкинуті і, втративши полоненими 3-х офіцерів і 60 нижчих чинів, відійшли на свої позиції».²¹⁶ Бачимо, що у повідомленні немає інформації про втрати російських солдатів, кількість загиблих, поранених, захоплених в полон тощо. Подібна риторика мала забезпечити створення у суспільній думці образу такої реальності, за якої події на фронті розвивалися на користь Росії. Про факт активного дезінформування суспільства свідчать слова відомого українського діяча Д. Дорошенка, який у своїх спогадах, будучи враженим від оповідей М. Грушевського, щодо реального становища на Південно-Західному фронті, писав: «Між іншим, для нас було новиною, що вже в той час в Австрії було 130000 російських полонених: враження від осінньої компанії 1914 р. було таке у всіх нас, що австрійців бито без упину, а про російські поразки, такі як під Красником [під час Галицької битви] не мали

²¹⁵ Прикарпатская Русь. *Киев*. 1914. 10 августа. № 210. С. 2.

²¹⁶ Обзор военных действий. *Армейский Вестник*. 1914. 27 ноября. № 48. С. 3.

ми жодної уяви».²¹⁷ Зазначена теза демонструєш, що місцевому населенню повідомлялася інформація у недостовірному та вигідному для влади форматі.

Посилений цензурний контроль та обмеженість в доступі до правдивої інформації призводили до незнання та страху серед населення перед німецько-австрійським окупантом. «Демонізація» ворога стала одним із основних прийомів маніпуляції суспільною свідомістю. Основна його суть полягала у висвітленні ворога з негативної сторони та демонстрації зневажання ним загальноприйнятих моральних цінностей і правових норм. З метою обґрунтування подібних тверджень була придумана ціла система символіко-історичних порівнянь де Німеччина та Австро-Угорщина постали, як «світ варварства та далекого минулого», а Росія та її союзники – «світ сучасної культури».²¹⁸

Український громадсько-культурний діяч, перекладач та публіцист Леонід Жебуньов у листі до Євгена Чикаленка від вересня 1915 р. щодо цієї ситуації писав: «...мене вражає і жахає не те, що робиться на полі війни (це скрізь і на всякій війні буває), а те, що говориться, пишеться і діється в самій Германії відносно «неприятеля» і в «неприятельських» державах відносно німців, і це ж усе йде од краси громадянства: вчених, літераторів, поетів, художників, музикантів. Оце «варварство» вражає страхом за поступ людства. Прочитайте в 6-й кн. «Русских Записок» статт. Майского «В тылу Германиии», як німці визнають себе «божественним народом», поети складають оди в честь 42 сантиметрової гармати, знамениті історики твердо переконані в тому, що германська нація повинна панувати над усім світом, с-деки енергійно підтримують божевільного Вільгельма, в нас теж ганебно бойкотують геніальних німецьких вчених, музикантів, поетів і т. д. і т. д. От в чому жах, то що нищить моральні цінності, от од чого мене вгоняє в холодний піт... Це ж озвіріння, поворот до часів дичини... Правда, що це

²¹⁷ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле... С. 38–39.

²¹⁸ Затмение тевтонского разума. Киев. 1914. 31 июля. № 201. С. 1.

тимчасово, але ж покоління виростуть в такому кошмарі, то які з них будуть люди!...».²¹⁹

Повсюдно звучали тези про озлобленість німців та австрійців щодо слов'янства, а особливо до російських воїнів. Ось декілька їхніх прикладів: «Тільки но почалася війна, а німці вже остогидили: вони розстрілюють російських жінок і дітей, вони ображають російських сановників і навіть осіб особливо високого положення»;²²⁰ «Австрійці стратили священика Сандовіча, його сина, студента, а також і брата священика Максима Сандовіча»;²²¹ «...скільки понівечених трупів російських полонених розкидано по всій Галичині – страшно подумати, їх сотні, тисячі. В селі Сухорув... німці закрили в дерев'яному сараї 9 російських полонених і потім підпалили його з усіх боків. Нещасні мученики пробували виламати дошки, щоби вибратися з палаючого будинку, але тим, кому вдалося просунутися в утворену щілину, німці зі сміхом розбивали голови довгими жердинами і штовхали закривавлені трупи у вогонь».²²² Такі історії з одного боку мали на меті вселити у місцеве населення Південно-Західного краю страх перед німецьким окупантом, а з іншого – викликали співчуття до постраждалих. В сукупності це формувало переконання необхідності ведення війни до переможного кінця й остаточного знищення Німеччини та її союзників.

Для закріплення в суспільній думці тверджень про аморальність і злочинність поведінки німців та їх союзників застосовувався прийом «багатократного повторення», який передбачає постійне та довготривале використання й пропагування однієї і тієї ж самої ідеї, що у підсумку формує в об'єкта переконаність у правдивості та достовірності сприйнятого. Так, популярними темами для обговорення були «звірства» ворога. Практично всі тогочасні ЗІ протягом періоду 1914–1917 рр. були наповнені матеріалами з

²¹⁹ Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка. 1907–1919 роки... С. 184–185.

²²⁰ Немецкие зверства. *Киев*. 1914. 29 июля. № 199. С. 1.

²²¹ Зверства австрийцев. *Последние новости*. 1914. 30 ноября. № 2745. С. 3.

²²² Исповедь австрийского офицера. *Вечерняя газета*. 1916. 15 января. № 947. С. 1.

такими заголовками: «Звірства німців»,²²³ «Звірства австрійців»,²²⁴ «Звірства турків»,²²⁵ «Німецьке насилля у Бельгії і Польщі»²²⁶ та ін. Постійна частота таких повторень, призвела до того, що інформація про численні жахіття та злочинства німців сприймалася значною частиною населення абсолютно достовірною і, аж ніяк не перебільшення.

В контексті «демонізації» ворога, місцевою владою було розроблено ряд обов'язкових нормативно-правових актів, які підтримували антинімецьку та антиавстрійську позицію серед суспільства. 2 січня 1915 р. начальник КВО В. Троцький видав обов'язкову постанову, згідно якої на території українських губерній Південно-Західного краю, де був оголошений воєнний стан, заборонялося: вживати німецьку, угорську та турецьку мови у державних та приватних закладах, у приватних розмовах, на вулиці, магазинах і в будь-якому іншому громадському місці; розвішувати вивіски та оголошення торгових підприємств; видавання банківськими конторами та іншими закладами різного роду квитанцій та довідок; публічне виконання, де б то не було, творів, розповідей, куплетів пісень тощо на вище зазначених мовах.²²⁷ А наказ Окремого корпусу жандармів від 27 березня того ж року зобов'язував місцеві ЖПУЗ зняти усі плакати, які були розміщені на станціях та рекламували вироби німецьких й інших фірм воюючих з Росією держав.²²⁸ Такі заходи, мали продемонструвати факт боротьби влади не тільки із ворогом на фронті, але й в середині країни. До суспільства намагалися донести ідею про необхідність боротьби з внутрішнім «німецьким засиллям» та важливість підтримки власної «національної» культури, мови, літератури, купувати товари російського виробництва, а не німецького.

²²³ Зверства немцев. *Последние новости*. 1914. 4 августа. № 2510. С. 1.

²²⁴ Зверства австрийцев. *Последние новости*. 1914. 30 ноября. № 2745. С. 3.

²²⁵ Зверства турок. *Юго-Западный Край*. 1915. 23 сентября. № 217. С. 1.

²²⁶ Немецкие насилия в Бельгии и Польши. *Вечерняя газета*. 1916. 2 ноября. № 1235. С. 1.

²²⁷ ЦДІАК України. Ф. 285. Оп. 1. Спр. 628. Арк. 2.

²²⁸ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 972. Арк. 234.

Значного поширення в роки війни набув прийом «інсинуації» – навмисне розповсюдження негативних та неправдивих відомостей про певну особистість, з метою її зганьбити та знеславити. В період війни головними об'єктом інсинуації став німецький імператор Вільгельм II, образ якого був найбільш популярним у ЗІ. Саме його вважали головним винуватцем світового конфлікту та «ворогом людства»: «...в імператора Вільгельма, справедливо названого терористом цивілізації, хватило божевільної жорстокості оголосити європейську війну, підпалити те жахливе вогнище, на якому повинна згоріти майже половина Європи...».²²⁹ Цікавим у цьому контексті є вірш «Віллі та Аттіла» опублікованого в газеті «Киев» 19 вересня 1914 р. В ньому Вільгельм II бесідує зі своїм «другом» Аттілою про план захоплення Європи, постає як головний «вандал» та «тиран» сучасності, який наказав своєму війську грабувати, вбивати та палити усіх хто буде на його шляху (*дивись додаток А*).²³⁰ Такий контекст інформації мав підірвати авторитет та спотворити образ німецького імператора, а також продемонструвати той факт, що на відміну від останнього, російський цар завжди сповідував ідею миру та дружнього співіснування з іншими народами світу.

Потрібно зауважити, що вищезазначені прийоми інформаційно-психологічного впливу реалізовувалися на практиці не окремо, а взаємопов'язано. Наприклад, «демонізація ворога» була б не можливою без подачі недостовірної інформації та перекручування реальної дійсності, що є характерним саме для «дезінформування». Подібна ситуація стосувалася й інших способів маніпуляції суспільною свідомістю. Саме спільність їх застосування забезпечувала ефективність проведення вдалої інформаційної політики російською імперською владою.

Застосування прийомів не можливе без механізмів інформаційно-психологічного впливу, під якими розуміється уся сукупність дій

²²⁹ В дни тяжелых испытаний. *Подолья*. 1914. 3 сентября. № 90. С. 1.

²³⁰ Вилли и Аттила (Современная легенда). *Киев*. 1914. 19 сентября. № 249. С. 2.

спрямованих на практичну організацію передачі та донесення до широкого загалу необхідної інформації з метою впливу на свідомість суспільства чи окремих груп населення. У період Першої світової війни, коли радіо та кінематограф не були ще достатньо розвинутими для масштабної комунікації, головним джерелом новин була преса. Саме вона відігравала ключову роль серед друкованих засобів інформації у здійсненні владою пропаганди. У газетах розміщувалися різноманітні матеріали у вигляді статей, заміток, коротких повідомлень, віршів, малюнків та карикатур, змістове наповнення яких було спрямоване на підтримку загальноімперського ідеологічного курсу у війні.

Поряд з цим, під час війни поширення набув новий різновид громадсько-політичної преси – телеграми, які оперативно подавали відомості про хід воєнних дій, інформували про події, пов'язані з війною тощо. Ці видання відрізнялися невеликим обсягом, «сухим» інформаційним матеріалом і безсторонністю оцінок поточних подій.²³¹ Телеграми були чудовим способом донесення до цивільного населення і солдатів вигідної владі інформації, оскільки в них друкувалися лише ті відомості, які були офіційно дозволені Петербурзьким телеграфним агентством та урядом.

Крім періодичної преси, важливу роль у розповсюдженні інформації відігравали брошури. На відміну від газет, ці друковані засоби мали вузьке спрямування і зазвичай були присвячені одній тематиці. Їхня сюжетна лінія, як і газет, мала патріотичний, провоєнний, провладний, а також антинімецький характер.

Ще одним із популярних тогочасних способів передачі інформації було розповсюдження серед населення різноманітних відозв та оголошень. Зазвичай їх розклеювали в спеціально-призначених для цього місцях. Тематика їхнього наповнення була різною, це могли бути: повідомлення про здійснення важливих публічних заходів, відомості щодо влаштування загально-церковних молебнів, патріотичні заклики, вітальні слова, подяки

²³¹ Мілясевич І. Еволюція волинської преси... С. 37.

перших осіб імперії, військових генералів тощо. Наприклад, 7 серпня 1914 р. по всьому Житомирі було розповсюджено російською і польською мовами патріотичну відозву верховного головнокомандувача до поляків.²³² Такий принцип здійснення пропаганди, на відміну від газет та брошур, не потребував значних зусиль та фінансових витрат.

В контексті друкованих ЗІ слід відзначити про такий механізм як «агітаційна версифікація». Він передбачав пропагування ідей про актуальні події сучасності або минулого у вигляді віршової поезії. Найбільшою популярністю в той час користувалися вірші про війну, героїзм солдатів та обов'язкову перемогу: «Вперед слов'яни!»;²³³ «Польщі»;²³⁴ «Німцям»²³⁵ (*дивись додаток А*) та ін. Слід відзначити, що в агітаційній версифікації умовно можна виокремити два основних напрямки: перший передбачав розміщення віршів патріотичного характеру із закликами йти на війну, а другий мав антинімецьке спрямування.

Ефективним механізмом інформаційно-психологічного впливу на свідомість суспільства під час війни було здійснення роз'яснювальних робіт. Серед населення заохочувалося проведення різноманітних бесід та тематичних вечорів на релігійно-моральні, історичні, воєнні та патріотичні теми. Особливо активно така робота проводилася серед тогочасної молоді. 28 листопада 1915 р. попечитель Київського навчального округу видав місцевим начальникам середніх та вищих загальноосвітніх, спеціальних чоловічих та жіночих закладів, а також директорам училищ циркуляри, які зобов'язували вчителів проводити з учнями та студентами бесіди про війну та її велике значення.²³⁶ При цьому, в документах вказувалося на необхідності роз'яснити юнацтву, «що православна Русь споконвічна колыска слов'янства, яка сотні років проливала кров своїх братів слов'ян, повинна довести боротьбу до кінця

²³² Отголоски воззвания к полякам. *Киевская мысль*. 1914. 8 августа. № 216. С. 3

²³³ Вперед славяне! *Подолля*. 1914. 17 сентября. № 96. С. 2

²³⁴ Вячеславский В. Польше. *Армейский Вестник*. 1916. 7 июня. № 294. С. 2.

²³⁵ Хаустович К. Немцам. *Армейский Вестник*. 1916. 10 марта. № 244. С. 2.

²³⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 258. Спр. 6. Арк. 12 зв., 15–16 зв.

і, що в складних теперішніх умовах не повинно бути місцю легковажності, а необхідно всі російським людям напружити свої зусилля до крайньої межі людських можливостей, щоб вигнати ворога за межі нашої Вітчизни».²³⁷

Слід зауважити, що роз'яснювальні роботи проводилися не тільки у містах, але й у селах. 6 серпня 1916 р. на зборах інспекторів народних училищ Київської губернії було вирішено організовувати в сільських школах систематичні читання, присвячені боротьбі слов'янства з германізмом.²³⁸

Подібні заходи проводилися й в інших регіонах Південно-Західного краю. Так, у м. Кам'янці (тепер Кам'янець-Подільський) Подільської губернії, 3 жовтня 1914 р. відбулося зібрання міського духовенства та директорів місцевих духовних навчальних закладів, щодо організації в місті релігійно-моральних та історичних читань. Було вирішено проводити їх щонеділі у сьомій годині вечора. Тематика читань в основному мала релігійно-виховний характер.²³⁹ Згодом, зацікавленість у проведенні подібної просвітницької роботи проявили місцеві світські навчальні заклади, зокрема, чоловіча гімназія, вчительська семінарія та технічне училище. 9 жовтня відбулося друге зібрання. На ньому присутні директори та викладачі вирішили проводити замість одного, два читання: перше – релігійно-марального характеру, а друге – літературне, історичне або ж на сучасну тему.²⁴⁰

Крім бесід та читань під час війни організовувалися різноманітні тематичні вечора. Наприклад, 28 листопада 1914 р. попечитель Київського навчального округу своїм циркуляром дозволив учням середніх чоловічих та жіночих закладів м. Києва відвідати 30 листопада «Вечір слов'янського єднання», який проводився Чеським комітетом допомоги жертвам війни.²⁴¹

²³⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 258. Спр. 6. Арк. 12 зв.

²³⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 259. Спр. 80а. Арк. 379.

²³⁹ К организации просветительных чтений в г. Каменце. *Подолія*. 1914. 5 октября. № 104. С. 3–4.

²⁴⁰ К организации просветительных чтений в г. Каменце. *Подолія*. 1914. 12 октября. № 107. С. 3.

²⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 256. Спр. 265а. Арк. 282.

Ще одним механізмом здійснення пропаганди серед населення, було проведення відкритих публічних виступів. Зазвичай це були лекції відомих тогочасних науковців-істориків. Кожний подібний захід мав свою певну специфіку і присвячувався конкретній тематиці, яка наперед узгоджувалася з попечителем Київського навчального округу. Серед найбільш відомих, тоді проведених, були лекції: викладача університету Святого Володимира Є. Рихліка на тему «Австрія і її слов'янські народи», яка відбулася 21 грудня 1914 р.;²⁴² Г. Афанасьєва – «Про причини сучасної війни», 15 та 22 лютого 1915 р.;²⁴³ професора О. Лук'яненка – «Слов'янство в його історичній боротьбі із східним турецьким світом і західним – німецьким», 1 березня 1915 р.²⁴⁴ та ін. Як бачимо, більшість лекцій були присвячені питанням війни та ролі слов'янських народів у ній. В умовах посиленої військової цензури та контролю з боку поліцейської жандармерії, вони носили виключно проросійський та антинімецький характер. Їхнім головним завданням було підтримання загальноімперських міфів про те, що Росія робила усе можливе аби уникнути світового конфлікту і, що війна має визвольний характер.

Потрібно відзначити, що у 1914–1915 рр. в основному тематика лекцій стосувалася дискусії про те, хто почав війну і, яка роль Росії у ній. Із затягуванням термінів військових дій дедалі більше актуальною ставала ідея укладання миру, яка суперечила імперським планам. Тому, починаючи з 1916 р. більшість лекцій присвячувалися питанню миру. Так, 18 грудня в Києві відбулася лекція на загальну тему: «Роздуми щодо німецької ноти про мир», під час якої виступило декілька професорів із своїми підтемами: М. Цитович «Чим викликані мирні пропозиції наших ворогів і як потрібно до них ставитися», Г. Афанасьєв «Хто справжній винуватець війни», П. Ардашев «Що несе із собою німецький мир» і П. Богаєвський «Чому мир

²⁴² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 256. Спр. 265а. Арк. 315.

²⁴³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 258. Спр. 336. Арк. 53.

²⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 258. Спр. 336. Арк. 55.

не можливий до повної перемоги держав згоди».²⁴⁵ Всі теми лекції були орієнтовані на пропагування ідеї, що війна повинна тривати до переможного кінця, поки Німеччина та її союзники не зазнають цілковитої поразки.

Отже, під час Першої світової війни російська імперська влада застосовувала широкий спектр інформаційно-психологічних прийомів та механізмів впливу на масову свідомість населення. Зважаючи на різноманітність та специфіку, вищезазначені прийоми умовно можна класифікувати на три групи. Перша – була орієнтована на формування позитивного ставлення до війни та патріотичного стану в суспільстві. Друга – спрямовувалась на приховування достовірної інформації та подачу її у спотвореному вигляді. Третю групу складали прийоми, які формували негативний образ ворога. Головними механізмами їх реалізації були: поширення інформації за допомогою преси, випуск неперіодичної функціональної та малооб'ємної друкованої літератури, проведення серед населення міст та сіл роз'яснювальних робіт, організація тематичних вечорів, а також здійснення публічних виступів відомих науковців, політичних та релігійних діячів.

3.2. Роль російської православної церкви у формуванні суспільних настроїв

Особливе місце в інформаційних процесах відводилось релігійному фактору. Церква як важливий інститут суспільної організації, здійснюючи оцінку тих чи інших подій, має можливість безпосередньо впливати на масову свідомість людей. У Російській імперії головні позиції займало православ'я. Станом на 1914 р. в країні нараховувалося приблизно 117 млн. православних і від 95 до 100 тисяч представників чернецтва. Інші конфесії складали меншість, так, католиків на території імперії нараховувалося

²⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 259. Спр. 80а. Арк. 511–511 зв.

близько 11,5 млн. (близько 8% населення), іудеїв – більше 5 млн (4%), представників ісламу – майже 11%, протестантів – 4,8%, буддистів – 0,3%.²⁴⁶ Ще в першій половині XIX ст. православ'я трансформувалося в одну із фундаментальних складових великодержавної ідеології, яка ідейно підтримувала існування царського режиму. Під час Першої світової війни ситуація не змінилася і, навіть навпаки, отримала новий імпульс. Уряд, розуміючи важливість та авторитетність православного духовенства серед населення, активно залучав його до здійснення пропаганди провоєнних, провладних та проросійських ідей.

Практично, основна діяльність російської православної церкви (РПЦ) під час війни в інформаційно-пропагандистському напрямку спрямовувалася на те, щоб приховати справжні причини війни. Настоятель собору Василя Блаженного у Москві, протоієрей Восторгов стверджував, що ця війна «за правду», за православ'я і тому «всі повинні об'єднатися в любові до батьківщини і в бажанні вмерти за неї».²⁴⁷

Зауважимо, що головною місією у війні було оголошено приєднання західноукраїнських земель до складу Російської імперії. РПЦ активно підтримувала цю ідею та намагалася усіма можливими способами поширити її серед населення. Така ситуація була зумовлена важливим тогочасним геополітичним фактором. Східна Галичина, Північна Буковина та Прикарпаття розглядались Російською імперією не тільки як сфери її міжнародного політичного впливу, але й виступали можливістю для розширення канонічної території РПЦ. Ще до початку війни на одному із засідань Галицько-руського благодійного товариства у Санкт-Петербурзі архієпископ волинський Антоній (Храповицький) у своїй промові зауважив:

²⁴⁶ Россия в годы Первой мировой войны: экономические положение, социальные процессы, политический кризис... С. 470.

²⁴⁷ Мазур О. Церква і війна: антиунійна політика російського царизму в Галичині (1914–1915 рр.). *Воєнна історія Галичини та Закарпаття: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (15 квітня 2010 р., м. Львів)* / Від. ред.: В. В. Карпов, В. І. Горелов, І. В. Мороз. К., 2010. С. 162.

«Ми не маємо права відмовлятися від рідних братів..., а повинні голосно на весь світ вигукнути: «Брати-галичани, ми чуємо ваші стогони, і готуйтеся до часу розплати»».²⁴⁸ Оскільки, греко-католики зберігали «східний обряд», то РПЦ обґрунтовувала тези, що це колишні православні, які за певних історичних обставин змушені були підпорядкуватися Ватикану, а захоплення Східної Галичини – це час їхнього звільнення. Такі твердження надавали війні ідейного змісту, формуючи у суспільній свідомості населення спотворене розуміння справжніх причин світового конфлікту.

Основними обов'язками священників під час війни були: кожного ранку у всіх єпархіях проводити літургії та молебні за перемогу над ворогом, роз'яснювати, що війна готувалася німцями довгий час і вона спрямована проти православного слов'янства, що головними винуватцями є саме Австрія та Німеччина, «втішати» парафіян, не допускати поширення зневіри, читати Св. Письмо та інші книги, проводити роз'яснювальні бесіди про ситуацію що склалася навколо.²⁴⁹ Крім того, від пастирської роботи священників чекали результативної психологічної підтримки мобілізовані і покалічені. У численних лазаретах вимагали моральної опіки поранені. Сироти, біженці, сім'ї загиблих чекали на розраду й допомогу. Також, в умовах війни актуалізувалася проблема забезпечення пристойного дозвілля мешканцям містечкових та сільських парафій на противагу розпусті та марновірству, що мали місце в той час.²⁵⁰ Як бачимо православному духовенству відводилась важлива роль в інтерпретації тогочасних подій та формуванні суспільних настроїв.

Значна увага церкви приділялася селу, де священник займав вагомі позиції. На той час усі чоловіки перебували на фронті, а в домівках залишилися фактично одні жінки та люди похилого віку. Останні не завжди

²⁴⁸ Питльована Л. Інформаційно-психологічне забезпечення російської воєнної кампанії... С. 157.

²⁴⁹ Письма к пастырям Уфимской епархии: Обязанности пастырей во время наступивший войны. *Руководство для сельских пастырей*. 1914. 31 августа. № 36. С. 430.

²⁵⁰ Степаненко Г. В. Соціальне служіння православного духовенства... С. 564.

вміли читати, а тому з проханням прочитати тексти тих чи інших друкованих матеріалів вони зверталися саме до священників, авторитет яких зазвичай не піддавався сумніву. Звичка подібних звернень була корисною для виконання одного із важливих завдань, яке покладалося на духовенство – це перлюстрація листування парафіян із фронтовиками. Адже селяни формували своє бачення війни, керуючись передусім листами, а їхні відповіді, своєю чергою, мали великий вплив на моральний дух фронтовиків. Якби хтось із священників помітив би «якесь хитання, жалкування, побоювання» в листах свого прихожанина-солдата, він повинен був сам написати йому, підбадьорити, втішити, заспокоїти, а його рідних переконати «не тривожити душевного спокою воїна».²⁵¹ Фактично представники церкви трансформувалися з одного боку в «цензорів», а з іншого у «народних психологів», основним завданням яких було заспокоїти людей та зняти психологічно-моральне напруження у суспільстві.

Поряд з цим, важливою була пастирська діяльність духовенства серед військових. Згідно з указом Св. Синоду від 5 серпня 1914 р. з метою захисту солдатів від інославної та іновірної пропаганди єпархіальні місіонери зобов'язувалися у храмах та лазаретах, які функціонували при військових частинах, влаштовувати роз'яснювальні бесіди релігійно-патріотичного змісту.²⁵²

З перших днів війни, православне духовенство перейшло до активної інформаційно-ідеологічної діяльності. Очільники церков повсюдно зверталися до населення та військових із спеціальними посланнями та закликами, які мали сприяти формуванню патріотичної позиції, підтримці морального та бойового духу. Арієпископ Волинський та Житомирський Євлогій, пізніше відповідальний за духовні справи та насаджування православ'я на окупованих західно-українських землях, звернувся до населення та солдат із красномовною промовою «Добре слово воїнам», в якій

²⁵¹ Степаненко Г. В. Соціальне служіння православного духовенства... С. 564.

²⁵² Указ Св. Синода от 5 августа. *Подolia*. 1914. 26 октября. № 113. С. 1.

закликав до активної боротьби з ворогом: «...неперервною хвилею рухається російське христолюбиве воїнство на кривавий бій, на великий подвиг, на святу справу захисту дорогої матері-батьківщини, милої серцю нашому, рідної матінки Росії. Немає нічого на світі милішого, дорожчого матерів, а батьківщина – наша спільна матір... Як син не захистить від обіди, від нападу злої людини свою рідну матір?.. Йдіть же, виправдайте всезагальне довір'я матері-батьківщини, не дайте ворогу насміятися над нею, станьте за неї стіною міцною, гранітною, своєю міцною богатирською груддю, захистіть її від ворожого нападу. ...пам'ятайте, що за вами стоїть вся багатомільйонна велика Росія, що у ваших руках тепер і життя і щастя її, – вся її доля... Йдіть же браття з Богом, з цією вірою у серці і з гарячою любов'ю до батьківщини, йдіть же на свою велику справу. Знищіть зухвалість ворога, захистіть свою вітчизну – і хай буде благословенний ваш славний шлях».²⁵³ Як бачимо, з метою формування у солдатів почуття тривоги за рідні землі та бажання захистити їх від ворога, духовенством активно пропагувався персоніфікований символічний образ Росії «батьківщини-матір», у якому значна увага акцентувалася на архетипічному та глибинному взаємозв'язку сина з матір'ю.

Особливим механізмом інформаційно-психологічного впливу церкви на масову свідомість суспільства було проведення масштабних молебнів присвячених перемогам російської армії. Так, 22 серпня 1914 р. на Софійській площі митрополит київський Флавіан відслужив молебен у зв'язку із захопленням російськими військами західноукраїнських міст Львова та Галича. Під час заходу звучали молитви за послання здоров'я імператору, його сім'ї та побажання подальших перемог «російській зброї над ворогом».²⁵⁴

Згодом проведення подібних молебнів було офіційно закріплено на законодавчому рівні. 30 вересня 1914 р. Департамент поліції, на основі

²⁵³ ДАЖО. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 69. Арк. 27.

²⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 256. Спр. 265а. Арк. 208.

імператорського указу від 28 серпня, видав циркуляр губернаторам та градоначальникам імперії, відповідно до якого, усі важливі переможні битви російської армії мали відзначатися церковними урочистостями. Губернська влада на місцях повинна була видавати потрібні для цього розпорядження, а також сприяти широкому оповіщенню населення про здійснення церковних молебнів.²⁵⁵ Доведення до відома місцевого населення про проведення тих чи інших заходів здійснювалося за допомогою розповсюдження спеціальних друкованих оголошень. Яскравим прикладом одного із них, є повідомлення київського поліцмейстера від 22 вересня 1914 р. про здійснення у Софійському соборі молебня у зв'язку із перемогою над німцями, які намагалися форсувати лінію Німану, між Олітою (Алітус) та Гродно.²⁵⁶ Подібні церковні урочистості відбувалися і в інших містах Південно-Західного краю. Будучи зумовленими широкою публічністю та масовістю, молебні мали досить значне інформаційно-психологічне навантаження. Вони спрямовувались на підтримку інформаційного курсу влади, культивуацію позитивного сприйняття військових подій та представлення війни як випробовування посланого Богом.

Крім того, з боку Св. Синоду заохочувалася організація цілонічних чувань. 18 листопада 1916 р. Департамент духовних справ видав місцевим губернаторам циркуляр в якому вказувалося на необхідності здійснення в усіх православних церквах 25 листопада, напередодні георгіївського празника, урочистих «всенощных бдений» присвячених як загиблим воїнам так і тим, хто продовжує вести боротьбу на лінії фронту.²⁵⁷

Влада всіляко законодавчо підтримувала подібну діяльність церкви з метою «захисту гідності православної віри і християнської моралі». 17 квітня 1915 р. департамент поліції спеціальним циркуляром зобов'язав місцеву адміністрацію вжити всіх необхідних заходів, щоб напередодні святкових

²⁵⁵ ЦДІАК України. Ф. 442, оп. 864, спр. 312. Арк. 60–60 зв.

²⁵⁶ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 280. Арк. 122.

²⁵⁷ ДАЖО. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 75. Арк. 8.

днів та неділь під час вечірніх богослужінь поблизу храмів не влаштовувалися суспільні гуляння та видовища, а в театрах, кінотеатрах та інших закладах подібного типу недопускалося звучання музика, співи, зовнішнє освітлення, скупчення публіки тощо, оскільки це могло негативно позначитися на християнській моралі, релігійних почуттях парафіян, а особливо на молоді, яка втрачає інтерес відвідувати церковні богослужіння.²⁵⁸

Православне духовенство було залучене до широкої організації та популяризації системи доброчинності. Св. Синод, виступаючи ініціатором благодійних акцій у загальноцерковному масштабі, контролював їх проведення на єпархіальному, окружному і парафіяльному рівнях. Про здійснення церквою тих чи інших заходів за тиждень активно повідомляла офіційна світська та релігійна преса, а також великі оголошення на дверях храмів. Аби заохотити парафіян здійснити жертвування, священник мав провести підготовчу роз'яснювальну роботу, а безпосередньо в день збору виголосити відповідну проповідь з церковної кафедри. Успіх акції великою мірою залежав від ораторської майстерності настоятеля і його особистого авторитету серед парафіян. Результати доброчинних заходів, ініційованих церквою, постійно друкувались у пресі з метою показати учасникам користь їхніх малих внесків у велику справу та продемонструвати факт утримання церквою вагомих позицій у суспільному житті.²⁵⁹

У підтримці стабільної суспільно-психологічної атмосфери того часу певна роль відводилась церковним братствам. Ініціатива їх створення йшла не від Св. Синоду, а від єпархіальних центрів під патроном владик. До початку Першої світової війни єпархіальні братства існували в усіх українських єпархіях. Зокрема, на території Південно-Західного краю найвідомішими були: Київське Свято-Володимирське, Кам'янець-Подільське, Волинське Свято-Володимирське та ін. Їхня діяльність мала за мету

²⁵⁸ ДАХО. Ф. 292. Оп. 3. Спр. 348. Арк. 55.

²⁵⁹ Степаненко Г. В. Соціальне служіння православного духовенства... С. 566.

релігійно-моральну опіку населення: зміцнення віри й моральності, боротьба з пияцтвом і хуліганством, релігійне виховання дітей, заснування шкіл і читальнь, проведення публічних лекцій, випуск друкованої літератури.²⁶⁰

Крім літургійних проповідей, організації благодійних заходів, особистих бесід священика з парафіянами та солдатами, важливе значення у розповсюдженні інформації патріотичного та релігійно-морального змісту відігравали церковні ЗІ. Одразу ж, після початку війни у Петрограді Св. Синодом було ініційовано випуск центрального щоденного друкованого органу «Приходской Листок». Основною метою газети було «правильне і точне інформування духовенства, а через нього мирних народних мас з сучасними подіями, особливо із середовища війни, щоби серед духовенства незмінно підтримувати бадьорий, повний мужності і віри у велич Росії настрій і, щоби духовенство, своєю чергою, могло передавати цей настрій парафіянам, оберігаючи їх від впливу неправдивих чуток».²⁶¹ У вересні 1914 р. обер-прокурор Св. Синоду В. Саблер надіслав місцевим губернським єпископам спеціальне відношення, в якому просив архіпастирського сприяння у розповсюдженні «Приходского листка» серед підвідомчого їм духовенства.²⁶²

В українських єпархіях продовжували друкуватися «Епархиальные ведомости». Наклад газети загалом був незначним, наприклад у 1914 р. число примірників «Киевских епархиальных ведомостей» дорівнювало 1600. Ціна передплати за рік становила 5 рублів 50 копійок.²⁶³ «Ведомости», як і більшість тогочасних церковних ЗІ публікували зразкові проповіді патріотичного змісту, постійне виголошення яких було обов'язковим для кожного парафіяльного священика.²⁶⁴

²⁶⁰ Степаненко Г. В. Соціальне служіння православного духовенства... С. 567.

²⁶¹ От Подольской духовной Консистории. *Подолія*. 1914. 1 октября. № 102. С. 1.

²⁶² От Подольской духовной Консистории. *Подолія*. 1914. 1 октября. № 102. С. 1

²⁶³ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 30.

²⁶⁴ Степаненко Г. В. Православне парафіяльне духовенство... С. 50.

При Київській духовній семінарії друкувався щотижневий журнал «Руководство для сельских пастырей», який в основному був спрямований на інформування духовенства із сільського середовища. Тираж видання у 1914 р. становив 2 тис. примірників, а ціна передплати на рік – 6 руб.²⁶⁵ У журналі публікувалися матеріали, котрі наголошували на важливій ролі священика у наданні психологічної підтримки парафіянам, у зміцненні їхнього морального духу та формуванні патріотичних почуттів. Також, значна частина статей присвячувалася обґрунтуванню участі Росії у війні та демонізації ворога.

Широкого розповсюдження на той час набули церковні брошури та листівки, які зазвичай видавалися місцевими парафіяльними братствами. З цього приводу дослідниця Г. Степаненко відзначає: «Ці засоби агітації патріотичного змісту виходили з друку в 1914–1915 рр. мільйонами примірників, що є непрямым підтвердженням значного поширення патріотичних настроїв у народному середовищі в той час».²⁶⁶ Проте, крім поширення патріотичних настроїв, церковні брошури здійснювали активну провоєнну пропаганду. Так, на початку вересня 1916 р. Київським єпархіальним Свято-Володимирським братством було випущено для широкого загалу брошури з наступними назвами: «Не здавайся в полон», «Йди на війну, як на заклик Божий», «З чого почалася велика війна», «Тримай присягу до смерті», «Німецьке насилля».²⁶⁷

Складовою тогочасної інформаційної політики було здійснення широкої доставки друкованої та іншої релігійної продукції до населення. Під час війни у Петрограді існувало спеціальне Товариство розповсюдження релігійно-моральної просвіти в дусі православної церкви. При ньому функціонувала спеціальна система книгонош, які відповідали за поширення Євангелій, книг церковно-богослужбового, релігійно-морального та

²⁶⁵ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 30.

²⁶⁶ Степаненко Г. В. Православне парафіяльне духовенство... С. 50–51.

²⁶⁷ От Совета Киевского Епархиального Св.-Владимирского Братства. *Киев*. 1916. 5 сентября. № 955. С. 1.

повчального змісту, а також наших хрестиків, образків, релігійних та патріотичних картин тощо. При цьому, усі вищевказані друковані матеріали повинні були обов'язково мати штамп книжкового складу Товариства, а сам книгоноша спеціальне посвідчення з персональною фотографією та підписом голови.²⁶⁸ Такий механізм інформування населення не викликав заперечень з боку влади і, навіть навпаки, повністю підтримувався нею. 11 листопада 1914 р. Головне управління у справах друку при МВС, звернулося до місцевих губернаторів з циркуляром, який зобов'язував останніх прийняти усі необхідні розпорядження для забезпечення безперешкодної діяльності книгонош та розповсюдження ними друкованої літератури.²⁶⁹

На лінії фронту, через бойові дії та близькість ворожих позицій, організація доставки церковної літератури була досить складною. Тому, одну із ключових ролей у її розповсюдженні відігравали єпархіальні місіонери-проповідники, яких посиляли в армію виконувати обов'язки полкових священиків. Відправляючись на фронт, вони везли із собою власну похідну церкву та різноманітну друковану літературу. Зокрема в одній із тогочасних статей, опублікованих у газеті «Подолія» від 7 листопада 1914 р. відзначалося: «Для солдат о. Філіп повіз із собою 4000 тільних хрестиків, декілька пудів книжок і листівок духовно-морального змісту... [він] надіється організувати якомога ширше розповсюдження серед солдат Євангелій, молитовників і листівок духовно-морального змісту».²⁷⁰

Підтримуючи офіційний курс влади на участь у війні, церковна преса підтримувала та обґрунтовувала імперську концепцію про «визволення братніх народів». Автор статті «Заметки о церковно-общественной жизни» П. Петров вторгнення російських військ у Східну Галичину і Північну Буковину трактував як визволення українського населення від несправедливого австрійського та римського гніту: «...є повна підстава сподіватися, що

²⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3126. Арк. 254.

²⁶⁹ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3126. Арк. 254.

²⁷⁰ Отьезд в армию миссионера. *Подолія*. 1914. 7 ноября. № 118. С. 3.

галицько-російський народ назавжди звільниться від австрійської неволі, що для нього відкрилась давно очікувана можливість скинути ярмо нав'язаної унії з Римом, повернутися до своєї давньої православної віри і злитися в єдино з рідним російським народом».²⁷¹ Православні церковні видання не лише сприяли зміцненню патріотичного духу віруючих, але й обґрунтовували важливість приєднання західноукраїнських земель до складу Російської імперії. Така оцінка церковними ЗІ тогочасних подій була спрямована на утвердження в суспільній думці переконання про справедливий та визвольний характер війни.

Активну участь РПЦ взяла у створенні демонізованого образу ворога, яким звичайно ж вважалася Німеччина. Як і суспільно-політична преса, релігійна періодика головним винуватцем світового конфлікту зробила Вільгельма II: «Вся відповідальність... за велике потрясіння, якого ще не бачив світ... за величезні людські і матеріальні жертви... падають на Німеччину, а точніше на її вождя, сп'янілого мрією про поневолення Європи».²⁷²

У церковних ЗІ та проповідях священників часто звучали тези про звірства та насильства, які чинила німецька армія та її командування щодо російських полонених та населення окупованих територій. Прикладом цього є розміщена в журналі «Руководство для сельских пастырей» стаття Н. Гумілевського під назвою «Про значення теперішньої антинімецької війни». У ній йшлося: «...німці повністю показали своє істинне морально-культурне обличчя. Вони почали війну грубим порушенням міжнародних договорів і продовжують її з повним нехтуванням міжнародного права: порозбійницьки грабують із зайнятих міст мільйонні контрибуції, кидають з аеропланів бомби на незахищені міста... Мало того, німці систематично допускають навіть вчинки, які свідчать про нехтування ними елементарних

²⁷¹ Петров П. Заметки о церковно-общественной жизни. *Руководство для сельских пастырей*. 1914. №41. С. 122.

²⁷² Боже, царя храни. *Подолія*. 1914. 3 декабря. № 129. С. 1.

вимог моралі: побиття мирних жителів, добивання поранених, знущання над полоненими, гвалтування жінок, насилля над святинями».²⁷³ Як бачимо, церковні ЗІ практикували такий інформаційно-психологічний прийом впливу на формування суспільної свідомості населення як «демонізація» ворогуючої сторони.

В контексті антинімецької пропаганди, православною церквою та урядом велася боротьба з діяльністю протестантських організацій, а саме проти баптистів, яких рахували за сектантів, що здійснювали антиросійську та пронімецьку пропаганду. Зокрема, у пропозиції головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту начальнику КВО від 28 червня 1915 р. зазначалося: «...секта баптистів німецького походження і головні діячі по її поширенню серед православного населення Росії були німцями.., котрі у своїй пропаганді не обмежувалися одними релігійними цілями, але й вселяли особам, які потрапили під їх вплив шкідливі ідеї політичного характеру, осуджуючи не тільки існування православної церкви, але й всі споконвічні підвалини російського життя, вихваляючи, в той же час порядки німецького державного, релігійного та громадського побуту».²⁷⁴ У зв'язку із цим, обер-прокурор Св. Синоду В. Саблер вважав, що розповсюдження такого «шкідливого» вчення повинно розглядатися як злочинне діяння, спрямоване проти держави. Він рекомендував місцевій владі докладати всіх зусиль для боротьби з подібною пропагандою, а тих, хто буде викритий у поширенні баптистських ідей «піддавати найсуворішим покаранням».²⁷⁵ Зазначений факт свідчить, що під час війни існувала відкрита конфесійна нетерпимість, яка супроводжувалася інформаційною пропагандою зі сторони РПЦ та урядових структур проти інших релігійних вірувань, які існували на території імперії.

²⁷³ Гумилевский Н. О значении настоящей противонемецкой войны. *Руководство для сельских пастырей*. 1914. 7 сентября. № 37. С. 6–7.

²⁷⁴ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 309. Арк. 70 зв.

²⁷⁵ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 309. Арк. 70 зв.

Варто зауважити, що під час Першої світової війни, крім цивільного, важливу ідеологічну місію виконувало військове і морське духовенство, яке мало власну управлінську структуру і підпорядковувалось військовому та морському відомствам. Згідно із законом 1890 р. «Про управління церквами й духовенством військового відомства» служіння військових пастирів підпорядковувалося військово-духовній управі на чолі з головним військовим священиком – протопресвітером військового і морського духовенства, яким на той час був о. Георгій Шавельський.²⁷⁶ Відзначимо, що у мирний час в армії і на флоті перебувало близько 730 військових священиків, а за час війни їх кількість зросла до 5 тис. осіб.²⁷⁷

Ще в квітні 1914 р. на I Всеросійському з'їзді військового і морського духовенства були розроблені інструкції для полкових, госпітальних і судових священиків, які пояснювали, де і що повинен робити священнослужитель під час бою і після нього. Одним із важливих завдань духовенства проголошувалося проведення роз'яснювальних робіт з нижчими чинами про причини війни, святість військового обов'язку тощо.²⁷⁸

Головним протопресвітером Г. Шавельським були розроблені спеціальні інструкції підвідомчому військовому кліру, які визначали тематичну спрямованість проповідей та бесід, що слід було проводити серед солдатів. Для обговорення пропонувалися наступні теми: велике значення теперішньої війни та вирішальна участь народів у ній; важливість військового служіння загалом і особливо в наш час; святість воїнського подвигу та клятва іменем божим; злочинність порушення клятви і покарання клятвовідступників за судом божим і людським; любов до царя і Вітчизни; поведінка воїна, зобов'язаного зберігати чистоту душі і берегти правду; злочинність грабунку, крадіжки й здійснення іншого насильства; злочинність

²⁷⁶ Євсєєва Т. М. Православне військове і морське духовенство. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга I. Історичні нариси* / Упоряд. О. П. Реєнт. К.: ТОВ «Видавництво «КЛЮ»», 2014. С. 591.

²⁷⁷ Шавельський Г. И. Воспоминания последнего протопресвитера...

²⁷⁸ Капков К. Г. Очерки по истории военного и морского духовенства... С. 67.

добровільної здачі в полон, яка, тут на землі, карається жорстокою поведінкою ворога з нашими полоненими та зневага чесних громадян до тих, хто добровільно здався в полон; злочинність самопоранення та ін.²⁷⁹ Основним обов'язком військового священика проголошувалося піднесення бойового духу армії та переконання солдатів у необхідності ведення війни до переможного кінця, незважаючи ні на що.

Проте, не зважаючи на активну діяльність духовенства, цілковитого духовного зближення солдатів із військовими священиками досягнути таки не вдалося. Причиною цього було ряд факторів. На священиків, крім церковних обов'язків покладалося виконання цілого ряду «поліцейських» функцій: стежити, щоби солдати читали тільки дозволену літературу, виявляти неблагонадійних осіб та інформувати про них керівництво, підтримувати тісні відносини з офіцерами полку, повідомляючи їм про настрої солдат, сповідувати військовослужбовців, які перебували у дисциплінарних батальйонах і військових тюрмах та доносити на тих, хто незадоволений існуючим станом, повідомляти у Синод про тих, хто взагалі не сповідався і рідко відвідував церковні служби. Віра в Бога для військовослужбовців вважалася обов'язковою, за ухилення від виконання обрядів слідувало адміністративне покарання. Церковні обряди виконувалися по команді, колективно, в адміністративно-дисциплінарній формі. Такі примусові методи породжували у солдатів недовіру, скептичне, іронічне і навіть грубе ставлення до військового духовенства. Крім того, у поведінці священиків інколи зустрічалися такі негативні риси як пияцтво, гра в карти з офіцерами, лайка, спілкування з жінками вільної поведінки тощо.²⁸⁰ Останні факти були зумовлені швидкою «церковною мобілізацією»: часто єпархіальні архієреї, користуючись можливістю, позбавлялися непотрібних підлеглих; на фронт відправлялися пристарілі, скандальні, а часом і заборонені до служби священики та диякони. Траплялися випадки, коли деякі з них йшли за окрему

²⁷⁹ Капков К. Г. Очерки по истории военного и морского духовенства... С. 67–68.

²⁸⁰ Поршнева О. С. Крестьяне, рабочие и солдаты России... С. 182.

грошову винагороду.²⁸¹ Отець Г. Шавельський з цього приводу відзначав: «Так як під час японської війни єпархіальні управління з вражаючою недбалістю ставилися до вибору відряджаючих, відправляючи часто не випробовуваних і непотрібних, щоб від них позбутися, то, навчений досвідом тієї війни, протопресвітер ставив певні вимоги: щоб обиралися священники незаплямовані, старанні, з повною семінарською освітою, по доброму бажанню, а не з примусу і силою, і не пристарілі. На жаль, й у Велику війну, незважаючи на всі вжиті протопресвітером запобіжні заходи, єпархіальні управління не завжди серйозно ставилися до вибору».²⁸² Зрозуміло, що за таких умов духовенство не завжди могло ефективно виконувати свою пастирську та ідеологічну роль.

Вищезазначені фактори, а також бойові невдачі, голод, погане обмундирування, інфекційні хвороби та чутки про зраду царя різко знизили рівень «окопної релігійності». Надії на Бога, віра в силу молитви і охоронну міць хреста зникали. Дедалі частіше у солдатів спостерігався антицерковний настрій, релігійно-протестні настрої фронтовиків загострювалися: якщо в 1915 р. священників і церкву інколи звинувачували у відступі від заповідей Христових, то в 1916 р. спостерігалися масові ухилення від виконання обрядів, які трансформувалися навіть у заперечення Бога. Образ героя-священника, який хрестом спонукав до подвигів, у свідомості солдат змінився образом попа з «традиційними» вадами.²⁸³ Зрозуміло, що потреба у вірі не зникла, проте її значимість порівняно з 1914 р. значно знизилася.

Таким чином, православне духовенство українських губерній Південно-Західного краю займала особливе місце в тогочасній інформаційній політиці. Вона підтримувала курс царського уряду на участь у війні та активно сприяла формуванню міфу про визволення слов'янських народів від

²⁸¹ Россия в годы Первой мировой войны: экономические положение, социальные процессы, политический кризис... С. 476.

²⁸² Шавельский Г. И. Воспоминания последнего протопресвитера...

²⁸³ Россия в годы Первой мировой войны: экономические положение, социальные процессы, политический кризис... С. 482.

гніту чужоземних держав. У церковних періодичних виданнях Київщини, Поділля та Волині публікувалися в основному статті патріотичного характеру, які мали на меті зміцнити віру військових і мирного населення у справедливість та правомірність дій самодержавства, а також посилити антинімецькі настрої. Крім пропагандистської ролі, церква виконувала інше важливе завдання, яке в умовах війни значно актуалізувалося і мало прагматичне значення – це надання морально-психологічної підтримки сім'ям солдатів та постраждалим. У той же час, важкі умови на фронті та негативні елементи поведінки та дій військових священнослужителів призвели до зниження релігійності, а разом з тим змешення ролі церкви як механізму впливу на настрої солдатів.

3.3. Боротьба імперських органів влади з пропагандою національного та революційного спрямування

У період Першої світової війни в Російській імперії активізували діяльність різні революційні організації, товариства, гуртки тощо. Головним своїм завданням вони вважали широку агітацію ідей укладання якнайшвидшого миру, повалення або зміну політичного режиму в країні, введення в силу дії принципів демократії, соціальної та матеріальної рівності, права, свободи тощо. Зважаючи на це, імперські органи влади та підконтрольні їй силові структури розгорнули активну боротьбу з подібним явищем. На загальнодержавному та місцевому рівнях було розроблено та прийнято ряд заходів, які мали убезпечити населення від революційних ідей.

Одним із важливих, завдань імперської адміністрації було протидіяти будь-яким національним проявам. З перших днів війни військова цензура взяла під контроль усі існуючі тоді українські друковані засоби інформації, гуртки, товариства тощо. Під нагляд поліцейської жандармерії потрапили найвідоміші представники інтелігенції, які, на думку органів влади, могли

розповсюджувати революційні ідеї й значно нашкодити авторитету влади та її діям.

Ще напередодні воєнних подій жандармерією було виділено два основних угруповання українського національного руху: «українофіли» та «мазепинці». Перше було менш небезпечним, оскільки його представники вимагали лише автономії України у складі Росії. Друге угруповання – «мазепинці» – було, за жандармськими даними, надзвичайно небезпечним і сподівалося на сприятливі суспільно-політичні обставини для об'єднання із «австрійським українством» і створення окремого федеративного утворення в Австро-Угорщині.²⁸⁴ Так, зокрема, у записці начальника Київського ГЖУ «Про огляд революційного і суспільного руху та настрої населення у Київській губернії» від 15 червня 1915 р. зазначалося: «З виникненням другої вітчизняної війни, викликаной натиском германізму, в Південно-Західному краю посилилися антидержавні течії, відомі під назвою «мазепинський рух».²⁸⁵ Слід зазначити, що «мазепинство» вважалося не просто революційним проявом, а відкритим «українським сепаратизмом». Зокрема, одна із рубрик, зазначеної нами записки, так і називалася: «Український сепаратистський рух – «Мазепинство».²⁸⁶ Відповідно, під час війни уся діяльність українців, яка суперечила інтересам російського уряду, вважалася сепаратистською, а її очільники – зрадниками. Така інтерпретація подій надавала імперській адміністрації «право» відкрито застосовувати проти українців обмежувальні та каральні заходи, а власні дії трактувати як обґрунтовані та виправдані. Український історик І. Коляда, цілком слушно відзначає: «переслідувань зазнавали, як священик, який десь у Балтському повіті розмовляв із селянами українською мовою й поширював відповідну літературу, так і діячі земств, які організовано намагалися у Кам'янці-

²⁸⁴ Коляда І. А. Націєтворчі процеси й «українське питання»... С. 310.

²⁸⁵ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 463. Арк. 71.

²⁸⁶ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 463. Арк. 71.

Подільському відкрити український музей для відродження і збереження української історичної пам'яті».²⁸⁷

З перших днів війни імперська влада, розуміючи важливість друкованого слова для формування суспільної свідомості, розпочала активну інформаційну боротьбу з українською періодичною пресою. 21 липня 1914 р. генерал-губернатор Південно-Західного краю Ф. Трепов надіслав своє подання № 85 командувачу Київського військового округу генерал-ад'ютанту М. Іванову, додавши до нього № 161 часопису «Рада». У поданні він просив звернути увагу на одну із статей цієї газети, вказуючи на її неприйнятності у публічному друці. Ф. Трепов, вважаючи цю газету шкідливою, рекомендував призупинити її видання на весь час воєнного стану. Наступного дня начальник штабу КВО надіслав позитивну відповідь на означене подання. 22 липня 1914 р. Ф. Трепов дав вказівку київському губернатору негайно заборонити видання цього часопису на весь час проголошеного урядом воєнного стану в краї.²⁸⁸ 8 серпня видання «Ради» було повністю призупинено.²⁸⁹

Ймовірно, рано чи пізно, але газета всеодно б припинила своє існування, і головною причиною цього, як і для багатьох тогочасних українських видань, була фінансова проблема, а точніше відсутність коштів на здійснення друку. Є. Чикаленко, який був видавцем «Ради» у своєму листі до П. Стебницького писав: «Тут я отримав сподівану звістку про закриття «Ради» і зрадів, бо абсолютно не маю чим платити дефіцити. Зараз написав в банк, щоб позичили мені 1000 руб., аби видати служачим жалування до 1 вересня, але банк відмовив... Тепер довідався, що Єфремов, Штенгель, В'язлов та Ніковський подали якусь заяву Главнокомандующому, щоб

²⁸⁷ Коляда І. А. Українська інтелігенція у роки Великої війни... С. 208.

²⁸⁸ Сарнацький О. Ставлення царської адміністрації та цензури до легальної преси українських політичних партій у 1914–1916 рр. *Історичний журнал*. 2004. № 9. С. 35.

²⁸⁹ ЦДІАК України. Ф. 1680. Оп. 1. Спр. 347. Арк. 3.

дозволив видавати «Раду»... Довідавшись про це, я зараз написав, що немає ні грошей, ні охоти видавати газету під час воєнного стану...».²⁹⁰

У Києві, крім газети «Рада», під заборону потрапили місячники «Літературно-Науковий Вісник» і «Українська Хата» та популярний тижневик «Село», а редактора «Української Хати» П. Богацького було вислано до Східного Сибіру.²⁹¹ Крім того, на час війни були закриті усі магазини, що спеціалізувалися на продажі україномовної літератури. Зокрема, у Києві таких крамниць було три: книгарня видавництва «Літературно-наукового вісника», «Товариства «Час» у Києве», книжкова лавка журналу «Киевская старина».²⁹² Отже, за короткий період часу російська влада повністю обмежила доступ українцям до інформації національного спрямування.

Надалі процес антиукраїнських заходів тільки посилювався. У березні 1915 р. штаб КВО спеціальним розпорядженням вимагав від редакцій газет, котрі виходили на території, де був оголошений воєнний стан, видавати україномовні періодичні видання виключно за російською абеткою, натомість неперіодичні ще дозволялося друкувати українською, проте і це тривало недовго. У грудні 1916 р. військово-цензурне відділення при штабі головнокомандувача Південно-Західним фронтом видало розпорядження про друк усіх україномовних видань за російською абеткою: «...допускати до друку періодичні та неперіодичні видання на малоросійським наріччям лише загальноприйнятою російською мовою, а не особливим «українським» правописом».²⁹³

Не меншого значення центральний уряд надавав боротьбі з українськими національними рухом, що діяв по інший бік кордону. 4 серпня

²⁹⁰ Чикаленко Є. і Стебницький П. Листування. 1901–1922 роки... С. 403.

²⁹¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том 1. Доба Центральної Ради. Ужгород: «Свобода», 1932. С. 5.

²⁹² Кирієнко О. Ю. «Українське питання» у діяльності військово-цензурних органів... С. 168.

²⁹³ Кирієнко О. Ю. «Українське питання» у діяльності військово-цензурних органів... С. 168–169.

1914 р. у канцелярії Академічного дому у Львові відбулася нарада українських політемігрантів з Наддніпрянщини, в якій взяли участь В. Дорошенко, Д. Донцов, О. Назаріїв і А. Жук. Метою зустрічі було порозумітися між собою й оформити існування політичної структури «російських» українців для ведення національної політики на час війни. Присутні на нараді без довгих дискусій погодилися з пропозицією А. Жука заснувати подібну організацію, яка отримала назву «Союз визволення України» (СВУ). Головою було обрано Д. Донцова, а секретарем – В. Дорошенка.²⁹⁴

25 серпня 1914 р. СВУ опублікував свою програму під назвою «Наша платформа». В ній відкрито наголошувалось на австро-німецькій орієнтації, а головним завданням вважалось сприяння швидкій поразці Російської імперії та звільнення українських земель: «Об'єктивна історична конечність вимагає, аби між західною Європою і Московщиною повстала самостійна Українська держава... В Союзі репрезентовані всі ті політичні напрями, що... реалізацію своїх національно-політичних і економічних стремлінь в даний момент зв'язують з розбиттям Росії у війні... Вірячи в остаточну перемогу австро-угорської і німецької армій, в розбиття Росії, вірять Українці і в те, що на руїнах Російської імперії, цієї тюрми народів, встане Вільна Самостійна Україна».²⁹⁵

Такий антиросійський напрям Союзу та подібні гасла негативно позначалися на авторитеті Росії та шкодили реалізації поставлених геополітичних інтересів. Тому, одним із важливих завдань влади була боротьба з інформаційною діяльністю СВУ. 13 грудня 1914 р. Департамент поліції видав циркуляр, який зобов'язував місцеву поліцейську жандармерію встановити нагляд за появою у межах Російської імперії осіб, котрі

²⁹⁴ Патер І. Г. Союз визволення України: заснування, політична платформа, інформаційно-дипломатична діяльність. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси* / Упоряд. О. П. Реєнт. К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2014. С. 363–364.

²⁹⁵ Наша платформа. *Вістник Союзу визволення України*. 1914. 5 жовтня. №1 (Ч.1). С. 1–2.

займаються агітацією ідей Союзу і, у випадку з'ясування такої діяльності, негайно піддати арешту.²⁹⁶

Ряд прийнятих розпоряджень спрямовувалися на запобігання проникненню на територію Південно-Західного краю агітаційних друкованих матеріалів Союзу та діяльності нелегальних гуртків. Так, наприклад, 11 серпня 1915 р. начальник Волинського ГЖУ розпорядився прийняти усі можливі заходи для того, щоб не допустити прибуття із закордону на малоросійській мові брошур та газети «Робочий Прапор», що видавалися членами філії СБУ у Болгарії.²⁹⁷ 27 грудня 1915 р. місцевим уїздним помічникам начальника Волинського ГЖУ було видане чергове розпорядження, в якому відзначалося, що: «...українські революційні організації... агітують на півдні Росії за необхідність протягом теперішньої війни надати можливе сприяння Австрії, [а тому слід] ...прийняти усі можливі заходи для ліквідації зазначених злочинних гуртків...».²⁹⁸

Варто зауважити, що важливу роль у пропагандистській діяльності СБУ відігривало українське студентство. Про його впливовість та значимість засвідчує уже сам факт створення у Петербурзькому університеті окремого нелегального представництва організації – «Головної Української Ради студентів у Петербурзі», яка підтримувала зв'язки з українськими діями Галичини. Головними завданнями Ради були: випуск відозв до «Української молоді»; необхідність скликання української конференції у Петербурзі; відрядження у Москву, Київ та Харків одного із членів Ради (М. Кушніра або М. Лисого) з відповідними повноваженнями для встановлення відносин з українськими групами на місцях. Для реалізації поставлених завдань було випущено близько 400 екземплярів відозви під назвою «До української

²⁹⁶ ЦДІАК України. Ф. 1599. Оп. 1. Спр. 169. Арк. 1–1 зв.

²⁹⁷ ЦДІАК України. Ф. 1599. Оп. 1. Спр. 169. Арк. 25.

²⁹⁸ ЦДІАК України. Ф. 1599. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 117.

молоді», частина яких була розповсюджена у Петербурзі, а решта мала відправитися разом із відрядженою особою у вищезазначені міста.²⁹⁹

В агітаційній відозві говорилося: «...армія приєднує Галичину до Росії можливо для того, щоб вона національно, політично і культурно померла, як земля українського народу... Перемога Росії і приєднання Галичини загрожує смертю всім привілеям наших закордонних братів, що досягли вони шляхом тяжкої пів-столітньої боротьби... тепер для всіх залишається тільки один шлях: це боротьба за політичну свободу і демократизацію самодержавного ладу Росії...».³⁰⁰ Такий зміст відозви представляв плани Росії як загарбницькі, антиукраїнські, підривав авторитет влади і звісно суперечив її інтересам у війні. Тому, для протидії розповсюдженню зазначених відозв на території Південно-Західного краю 15 грудня 1914 р. Департамент поліції видав начальнику Київського ГЖУ спеціальне розпорядження, відповідно до якого, місцева жандармська поліція у разі появи в Києві українських студентів М. Кушніра-Якименка або М. Лисого, із вивезеними з Петербургу відозвами Головної Української Ради, мала негайно їх арештувати.³⁰¹

Незважаючи на прийняті російською владою заходи, СВУ діючи за кордоном, продовжував поширювати свої ідеї серед населення українських губерній Південно-Західного краю. Зокрема, в глиб імперії направлялися емісари організації, завданням яких було заручитися підтримкою місцевих інтелектуальних кіл та переконати їх у необхідності ведення активної боротьби проти Російської імперії. Про факти подібної діяльності описує у своїх спогадах один із українських діячів, представник соціалістів-революціонерів Микола Ковалевський: «Одного дня мене повідомили, що на територію України прибув емісар «СВУ» і що він шукає через різних українців зв'язків... Я згодився на побачення, бо нас цікавили новини по той бік фронту... Був осінній дощовий день, коли я йшов на умовлене побачення,

²⁹⁹ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 5. Спр. 26. Арк. 253–254.

³⁰⁰ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 5. Спр. 26. Арк. 255.

³⁰¹ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 5. Спр. 26. Арк. 271.

що мало відбутися на Басарабському ринку. Я вибрав це місце побачення тому, що воно найбільше надавалося з уваги на його конспіраційний характер. Ми ж не знали хто є емісаром ... і чи не є він просто провокатором, підсланим російською поліцією. Це був молодий чоловік... ми виміняли умовлену пароллю і перейшли до розмови... Потім я вже чув, що він побував у різних осередках України... і скрізь старався нав'язати зв'язки з українськими колами».³⁰²

Сприяли поширенню ідей СВУ солдати-українці, котрі перебували у полоні австро-німецької армії. Члени Союзу розгорнули серед військово-полонених широку інформаційну політику, сподіваючись, що останні, повернувшись назад додому, будуть розповсюджувати антиросійські, проукраїнські національні ідеї. Зокрема, начальник контррозвідки штабу головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту у повідомленні від 13 лютого 1916 р. відзначав, що у польському місті Фрейштадт «...засновник і президент Союзу визволення України Скоропис Йолтуховський вів серед військово-полонених цілеспрямовану пропаганду українських ідей, наwerbував близько ста п'ятдесяти затятих прибічників. погодилися поїхати в Росію пропагувати переконані українці: Олексій Світ-Полубожко, Кузьма-Санчі Волошенко, Василь Бахер, Максим Ющенко, Іван Савченко. Зараз в Росії знаходяться для пропаганди Сергій Тимофіїв Тищенко, Світ-Полубожко, Санчі Волошенко, Максим Ющенко. Скоро з цією ж ціллю буде командировано 20 осіб».³⁰³ Щоб запобігти подібним тенденціям 14 березня 1916 р. Департамент поліції видав циркуляр, який зобов'язував начальників Київського, Подільського та Волинського ГЖУ зібрати відомості щодо вище зазначених осіб, котрі прибувають у Росію та встановити за їхньою діяльністю нагляд і, якщо буде потрібно, то притягнути до допиту.³⁰⁴ Отже, під час війни російська влада намагалася досить активно реагувати на

³⁰² Ковалевський М. При джерелах боротьби... С. 189–191.

³⁰³ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 172. Арк. 22–22 зв.

³⁰⁴ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 172. Арк. 8.

інформаційну діяльність СБУ. Поліцейські структури пильно стежили за тим, аби не допустити розповсюдження серед місцевого населення друкованих матеріалів організації.

Зазначимо, що важливою формою боротьби з революційними проявами була дискредитація в ЗІ. У пресі розміщувалися матеріали, які спростовували факт існування українського національного руху. Доказовим прикладом подібної ситуації є опублікована 16 квітня 1915 р. у газеті «Земская мысль» стаття під назвою «Визволителі України», в якій зазначалося: «найбільший же фарс інспірований трьома імператорами (кайзером, цесарем і султаном) називається «Звільнення України». Ще на початку війни з Туреччиною ми читали і не вірили, нібито якісь то представники українського народу їздили до султана говорити про «пригнічення» України. Далі ми дізнаємося, що на Україні великий національно-революційний рух... Маячня на яву. Ми на Україні не чули ні про який рух, крім одного: «Смерть ворогам... Хай живе Росія, хай живе армія, хай живе государ імператор!».³⁰⁵

Під час війни одним із завдань імперської влади була ліквідація місцевих інтелектуалів, погляди яких могли негативно позначитися на настроях суспільства. Для його реалізації поліцейські структури розгорнули компанію по звинуваченні української інтелігенції у співпраці з галицькими «мазепинцями». Яскравим прикладом подібного факту є циркуляр Департаменту поліції місцевим начальникам ГЖУ від 11 березня 1915 р. У ньому відзначалося, що одразу ж після початку війни з Галичини й Австрії в Київ виїхала група українських діячів, яка мала організувати тут місцеве представництво СБУ та розповсюджувати ідеї організації, для чого ними було взято із собою значну кількість відозв під назвою «До українського народу» із закликом до повстання. Далі у циркулярі вказувалося, що нібито після їхнього прибуття до Києва в Українському клубі «Родина» відбулося зібрання, на якому були присутні київські представники СБУ: Євген Чикаленко, Леонід Жебуньов та Павло Лавров. На зборах учасники узгодили

³⁰⁵ «Освободители Украины». *Земская мысль*. 1915. 16 апреля. № 89. С. 2.

створення місцевої загальної організації – «Головну Раду Союзу визволення України в Києві», яка мала продовжити справу СБУ у розповсюдженні українських ідей серед населення Наддніпрянської України.³⁰⁶ Зазначений документ є механізмом інформаційної маніпуляції, оскільки подані у ньому факти не відповідали дійсності. Українська еліта Наддніпрянщини критично поставилася до політичної діяльності СБУ та обмежувала себе в будь-яких контактах із організацією, оскільки це могло негативно позначитися на і так складному становищі українства Російської імперії. Є. Чикаленко у своєму щоденнику писав: «Союз визволення України», як відомо, організовувався за кордоном, а не в Києві. Ні в клубі «Родина», ні в мене в помешканні і не могло бути ніякої наради про заснування його, бо ми кияни, почувши про той союз, спочатку поставилися до нього негативно. Я навіть з обуренням говорив: «Оті жовтороті хлопчики, сидячи собі в безпечному місці, розводять нездійснені фантазії, а нас через них можуть перевішати або принаймні позасилати кудись».³⁰⁷ Отож, зрозуміло, що здійснення поліцейською жандармерію подібних наклепів було одним із методів інформаційного тиску на суспільство та боротьби проти українського руху.

Пильний нагляд правоохоронні органи встановили за відомим українським істориком та політиком М. Грушевським, ідеї якого влада вважала шкідливими та антиросійськими. Його діяльність привернула увагу поліцейської жандармерії ще після революційних подій 1905–1907 рр. Довгий час М. Грушевський перебував у Львові, де займався науковою роботою. Проте із початком війни він вирішив повернутися до Києва. 27 серпня 1914 р. управляючий канцелярією київського, подільського та волинського генерал-губернатора надіслав начальнику Київського ГЖУ О. Шределю повідомлення із проханням повідомити інформацію щодо

³⁰⁶ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 5. Спр. 27. Арк. 14–15 зв.

³⁰⁷ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917)... С. 351.

приїзду М. Грушевського на територію Російської імперії, а саме наскільки його прибуття, відповідно до воєнного часу, є допустимим.³⁰⁸

29 серпня полковник О. Шредель надіслав київському генерал-губернатору розгорнуту відповідь з усіма деталями, щодо приїзду М. Грушевського до Києва. У повідомленні перераховувалися усі попередні доноси на професора, а також відзначалось, що його діяльність є шкідливою для Росії: «...Михайло Грушевський... є лідером... Української національно-демократичної партії, яка діє як в Галичині та Буковині, так і в Росії... робота його, крім наукової, по українізації інтелігенції, а через неї і маси, ведеться вкрай успішно. Погляди політичні як його, так і партії за останні роки були різко направлені проти Росії, маючи кінцевою метою відторгнення 10-ти губерній і 2-х областей від Росії з метою приєднання їх до Червоної Русі і утворення суверенної української держави... На основі вище сказаного я вважаю, що при появі Грушевського в Росії він підлягає безумовному арешту і адміністративне виселення його за межі Південно-Західного краю є необхідним...».³⁰⁹ Отже, М. Грушевський перетворився на головного українського «сепаратиста-мазепинця», який займався антидержавною, революційною пропагандою. 28 листопада 1914 р., після прибуття до Києва, М. Грушевського негайно було арештовано і згодом вислано, під контролем поліції, у Симбірськ.³¹⁰ Таким чином, російській владі вдалося позбутися одного із провідних діячів української інтелігенції.

Імперська Росія також небезпечним ворогом вважала галицького митрополита Андрея Шептицького. Головною причиною негативного ставлення російської адміністрації до голови греко-католицької церкви була його позиція щодо розбудови національної держави. Напередодні війни ним було укладено Меморандум про майбутній устрій Української держави, в якому митрополит запропонував концепцію відокремлення Наддніпрянської

³⁰⁸ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 5. Спр. 26. Арк. 151.

³⁰⁹ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 5. Спр. 26. Арк. 155–156.

³¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 463 Арк. 71.

України від Росії та надання їй національно-політичного суверенітету зі збереженням економічного і військового контролю з боку Австро-Угорщини. У третьому розділі документа розглядалися питання церковного устрою в Україні, а саме відокремлення української церкви від російської».³¹¹ Такі ідеї Андрея Шептицького були сприйняті царськими урядовцями, як фактор небезпеки для цілісності Російської імперії.

Після захоплення Східної Галичини і Північної Буковини, російська окупаційна влада негайно ув'язнила митрополита. Приводом для арешту Андрея Шептицького стала його недільна проповідь 6 вересня 1914 р. в церкві Успіння Пресвятої Богородиці. Присутній на богослужінні російський жандармський офіцер відзначив у рапорті, що митрополит наставляв присутніх молитися за тих, хто у складі австрійської армії воював проти Росії. Говорив про те, що російське православ'я «далеко не те, яке сповідують греко-католицькі православні: їх православ'я синодальне, казбонне». 19 вересня 1914 р. Андрей Шептицький був вивезений до Києва, а згодом – до Росії, де утримувався у Новгороді, Курську та Суздалі.³¹²

Арешт митрополита мав значний резонанс не лише в Російській імперії, але й у світі. Громадськість вимагала пояснень щодо ув'язнення духовного отця й глави церкви. З метою виправдання урядових дій в ЗІ Південно-Західного краю була розв'язана компанія по фальсифікації справжніх причин арешту Андрея Шептицького. Преса звинувачувала українського митрополита в антиправославній та антиросійській політиці: «уніатський митрополит Шептицький, як розумний натхненник тої німецько-мадярської партії, яка задумала вбити етнографічний галицький народ, спішив зробити все, що могло би викорінити віру і національну свідомість цього народу... Шептицький видавав на австрійські гроші мільйони прокламацій до народу, закликав його до непримиренної ненависті до

³¹¹ Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.): Монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. С. 139.

³¹² Мазур О. Церква і війна: антиунійна політика російського царизму... С. 163.

Росії...».³¹³ Місцеві газети перетворили очільника греко-католицької церкви у справжнього «лютого ворога», який займався створенням в Галичині «жахливої атмосфери релігійного насильства і тяжких страждань за найменше вираження симпатій до російської мови і православної віри».³¹⁴ Поширюючи подібні нісенітниці, інформаційні засоби намагалися підірвати авторитет митрополита серед суспільства та представити його як українського шовініста, дії якого є загрозовими для «об'єднання» руських земель в межах Російської імперії.

Незважаючи на інформаційний тиск влади, в роки війни відбувалися значні трансформації у національній свідомості. Українці дедалі більше ставали політично активними та намагалися нелегальним шляхом протидіяти російській пропаганді. Важливе місце в цьому контексті на території українських губерній Південно-Західного краю відводилось студентству. Наприкінці листопада – початку грудня 1914 р. в Київському університеті Святого Володимира було організовано спеціальне, нелегальне Інформаційне бюро київського українського студентства (ІБКУС). До його складу входила молодь, яка не бажала миритися із загарбницькими діями російської влади на окупованих територіях Східної Галичини та Північної Буковини і її шовіністичною політикою щодо українців. Намагаючись запобігти російському засиллю та пропаганді ІБКУС розгорнув активну інформаційну політику, яка носила антиросійський й антисамодержавний характер.

17 грудня 1914 р. відділ військової цензури при штабі КВО надіслав місцевому начальнику ГЖУ повідомлення, в якому зазначалося про необхідність прийняття належних розпоряджень для протидії подібної агітації.³¹⁵ До документа додавався зразок прокламації Інформаційного бюро від 2 грудня, яка була розповсюджена серед студентів. В ній говорилося про жорстокість політики імперської влади і заклиалося бойкотувати збір

³¹³ С-ко Ж. Воссоединенная Галиция. *Київ*. 1914. 9 сентября. № 239. С. 1.

³¹⁴ Граф Шептицкий. *Київ*. 1914. 12 сентября. № 242. С. 1.

³¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 325. Арк. 56.

коштів на користь «російського» населення Галичини: «Товариші! У «великій в'язниці народів» стало на одного в'язня більше. Галичина стала військовою здобиччю Росії, зруйнована, спустошена, знищена національна культура населення...Тисячами заслани в Сибір найкращі представники галицької української інтелігенції. ...16 грудня день допомоги «російському населенню Галичини»... Не давайте грошей чорній сотні... Українське студентство звертається до вас, товариші, із закликом бойкотувати день «крокодилячих сліз».³¹⁶ Слід додати, що незабаром було випущено ще одну прокламацію з подібним змістом: «Товариші!.. Цілковиту економічну руїну, духовне пригнічення, насильство над національною свідомістю несе Галичині російський уряд... Товариші! Ні один з нас не піде 16 грудня на вулицю збирати гроші! Не дамо жодної копійки!...».³¹⁷

Подібні матеріали дискредитували дії влади в очах суспільства і представляли собою загрозу формування у населення антиросійської та антиурядової позиції. Реагуючи на цю ситуацію 20 грудня 1914 р. Департамент поліції у повідомленні начальнику Київського ГЖУ вимагав надати свідчення щодо укладачів та розповсюджувачів означених прокламацій.³¹⁸ 11 лютого 1915 р. полковник О. Шредель у своїй відповіді констатував, що місцевій жандармерії не вдалося з'ясувати відомостей щодо авторів.³¹⁹ Це свідчить про той факт, що діяльність органів поліції щодо виявлення «неблагодійних» осіб, які займалися «ворожою» агітацією, не завжди увінчувалося успіхом.

Майже протягом усього періоду війни ІБКУС здійснював активну інформаційну діяльність спрямовану проти російського самодержавства. 24 лютого 1916 р., у зв'язку з річницею смерті поета Т. Шевченка, Інформаційне бюро випустило і розповсюдило у Києві агітаційні прокламації наступного змісту: «Товариші! 26 лютого роковини смерті Т. Шевченка.

³¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 325. Арк. 57.

³¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 325. Арк. 59.

³¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 325. Арк. 58.

³¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 325. Арк. 60.

...додаймо свій голос до загально-демократичного простору проти рабства, неволі і гніту. Ми протестуємо проти утисків нашому слову, проти повної зневаги до наших прав і інтересів. ...ми сміливо кажемо: «Смійся лютий враже / Та не дуже». Присвяtimo товариші день 26 лютого пам'яті того, хто все життя і всю свою силу свого народу на боротьбу за кращу долю свого народу».³²⁰ Подібні заклики отримали позитивні відгуки з боку української молоді.

26 лютого відбувся демонстративний виступ студентів Київського університету та курсантів вищих жіночих курсів. Молодь мала на меті заспівати біля Володимирського собору вічну пам'ять поету, але поліція перешкодила подібній акції. Двох осіб заарештували, а на інших учасників мітингу (201 особа) було накладено адміністративні стягнення. Варто зазначити, що участь у демонстрації брали не тільки етнічні українці, але й представники інших національностей: кавказців – 21 особа, євреїв – 58.³²¹ Якщо сільське населення було обмежене в доступі до інформації, то студентство мало більші можливості в отриманні відомостей щодо суспільно-політичної ситуації в країні та головних подій на фронті. Це зумовлювало формування у них власної позиції, яка йшла у розріз з політикою імперії.

Активність студентства, організація підпільної пропаганди та влаштування патріотичних акцій свідчать про не достатню ефективність прийнятих владою заходів. У період 1916–1917 рр. ця тенденція ставала дедалі більш відчутною. Як наслідок, це сприяло появі на політичній арені різних нелегальних національних сил, які своїм завданням ставили широку пропаганду українського питання. Український історик І. Коляда цілком доречно відзначає що «наступ великоросійських шовіністичних кіл на український національно-визвольний рух не тільки не досягнув мети, а й

³²⁰ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 548. Арк. 119.

³²¹ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 548. Арк. 109–109 зв.

навпаки, приводив до того, що чимало українців уже не пов'язували майбутнє України з майбутнім Росії».³²²

Під час війни, крім українського національного руху, активізували свою нелегальну діяльність партії, організації, товариства та гуртки соціалістичного спрямування. Головне їхнє завдання у війні відображає зміст наказу штабу КВО від 22 грудня 1914 р.: «...революційні партії, які прагнуть повалити існуючий державний лад, з початком воєнних дій зайнялися пропагандою ідей про необхідність негайного закінчення війни... [вони] ставлять своїм завданням в теперішній час розповсюдження на війська і театр військових дій всебічної пропаганди соціалістичної революції...».³²³

Після перших місяців військових дій у Києві активізував свою діяльність Комітет Київської організації Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), яка почала пропагувати серед населення антивоєнні та антидержавні гасла. Зокрема, у повідомленні начальника Київського ГЖУ від 14 березня 1915 р. відзначалося: «Київській організації... до середини грудня вдалося зорганізуватися і випустити прокламації з протестом проти війни...до 9 січня 1915 р. в м. Києві уже появились прокламації з підписом «Комітет Київської організації РСДРП», в пам'ять подій 1906 р. із закликом до революційної роботи і протестів проти війни...».³²⁴ Зрозуміло, що розповсюдження подібних друкованих матеріалів могло негативно позначитися на настроях суспільства. Тому, владою одразу ж були прийняті рішучі заходи. В ніч на 16 лютого 1915 р. поліцейська жандармерія здійснила ліквідацію Комітету, 14 осіб було заарештовано. При цьому, у студента Київського університету Везуглаго Філіпа Максимовича, під час обшуку квартири, знайдено 10 екземплярів прокламацій з протестами проти війни, присвячених до дня жінки. У селянки Толстової Євлалії Іванівни було виявлено 33 екземпляра таких же прокламацій, резолюцію з

³²² Коляда І. А. Націєтворчі процеси й «українське питання»... С. 316.

³²³ ЦДІАК України. Ф. 315. Оп. 2. Спр. 609. Арк. 322.

³²⁴ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 463. Арк. 34.

викладом негативного відношення до війни і закликом утворення партійних груп та осередків у військах.³²⁵ Таким чином, зі сторони поліцейських органів були застосовані жорсткі дії для не допущення розповсюдження серед населення ідей соціалістичного спрямування, а самі організації були заборонені та ліквідовані силовими методами.

Активні заходи були прийняті для виявлення та заборони літератури, яка видавалася емігрантами-соціалістами за кордоном. Так, начальник Волинського ГЖУ 5 липня 1916 р. видав розпорядження про прийняття заходів для недопущення поширення у Волинській губернії брошури О. Колонтай «Кому потрібна війна», яка була надрукована у Женеві і закликала до повалення існуючого в Росії державного ладу.³²⁶ 6 грудня 1915 р. Департаментом поліції було видано спеціальний циркуляр, який забороняв розповсюдження серед робітників та селянських мас брошури «Соціалізм і війна», авторами якої були Г. Зінов'єв та В. Ленін. Оскільки, в ній: «...проводиться думка, що... гаслом марксистів повинен бути лозунг революційної соціал-демократії, тобто перетворення теперішньої завойовницької війни в громадянську, а для цього потрібно посилити і оформити революційні настрої мас...».³²⁷

Поряд з цим, одним із завдань імперської влади було повністю обмежити зносини та обмін інформацією між російськими емігрантами-революціонерами за кордоном та їх прибічниками в середині імперії. 13 грудня 1915 р. Департаментом поліції було видано місцевим прикордонним жандармським офіцерам спеціальний циркуляр, в якому вказувалося: «...російські революціонери... направляють свою кореспонденцію різними особами, які по приїзді із закордону в Росію передають листи за вказаними адресами. Надаючи цій обставині серйозного значення... слід звернути увагу митних чинів на детальний огляд багажу

³²⁵ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 463. Арк. 33–34 зв.

³²⁶ ЦДІАК України. Ф. 1599. Оп. 1. Спр. 249. Арк. 22–22 зв.

³²⁷ ЦДІАК України. Ф. 1599. Оп. 1. Спр. 249. Арк. 1–1 зв.

осіб, які повертаються із закордону в Росію і, при виявленні чого небудь злочинного, поступити відповідно до обставин справи і повідомити Департамент».³²⁸ Під дію зазначеного розпорядження попадали усі пропускні пункти прикордонних губерній Південно-Західного краю. Зі сторони поліцейських та офіцерів митниці здійснювався жорсткий контроль за усіма прибулими особами та детальний огляд речей.

Щоб не допустити розповсюдження революційних ідей серед населення та солдатів армії, владою було взято під контроль легальні організації, товариства та об'єднання діяльність яких піддавалася сумнівам. Під цю категорію потрапило Імператорське вільно-економічне товариство, яке займалося забезпеченням друкованими матеріалами хворих та поранених воїнів, що перебували в лікарнях, госпіталях та лазаретах у невеликих містах і селах. Зокрема, в листопаді 1914 р. Товариство розіслало на місця близько 950 «бібліотечок». Зважаючи на те, що зміст подібної літератури міг бути революційного, антивоєнного чи антиурядового характеру, Департаментом поліції 28 листопада було видано циркуляр, який зобов'язував губернські, обласні та міські жандармські управління прийняти необхідні заходи для нагляду за подібними «бібліотечками».³²⁹ 22 грудня спеціальним розпорядженням голови київського поштово-телеграфного округу місцевих начальників поштових та поштово-телеграфних установ було зобов'язано затримувати будь-яку літературу з поміткою Товариства та одразу ж направляти до київської поштової контори.³³⁰ 20 січня 1915 р. Київський губернатор видав місцевому начальнику поліції циркуляр, який зобов'язував зареєструвати усіх осіб та установи, на які будуть вислані такі бібліотеки і де вони будуть зберігатися.³³¹ А вже 30 січня того ж року, за вимогою військової влади, Імператорське вільно-економічне товариство було закрито на весь

³²⁸ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 2.

³²⁹ ЦДІАК України. Ф. 1601. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 366.

³³⁰ ДАЖО. Ф. 208. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 145.

³³¹ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 309. Арк. 19–19 зв.

період поки діяв воєнний стан.³³² Такими діями, влада намагалася убезпечити хворих та поранених солдатів від впливу будь-якої інформації, що могла негативно позначитися на їхніх настроях. Такі заходи були важливою умовою збереження у лавах армії стабільного й сприятливого психологічного клімату та підтримання відповідної мотиваційної бази.

Варто зауважити, що під час війни, активізували свою діяльність кооперативні об'єднання. Московський центральний кооперативний комітет поширював відозви, в яких містилася критика влади і культивувалася ідея необхідності втілення у життя політичних свобод, народного представництва, обраного на основі всезагального і рівного для всіх виборчого права, відповідального перед народом уряду. Крім того, відозва закликала усі кооперативи об'єднатися в одну загальну організацію, для того, щоб стати впливовою політичною силою в країні.³³³ Для протидії розповсюдженню подібних гасел та закликів владою були прийняті спеціальні контрзаходи. Зокрема, циркуляром Департаменту поліції від 3 листопада 1915 р. жандармську адміністрацію Київської, Подільської та Волинської губерній було зобов'язано прийняти усі можливі дії для вилучення подібних «шкідливих» відозв з обороту і не допустити надалі їх поширення.³³⁴

Також, під контроль влади були взяті усі благодійні організації та товариства, які займалися підтримкою поранених та сімей солдатів. 28 березня 1915 р. Департамент поліції видав спеціальний циркуляр, в якому зазначалося: «зважаючи... на можливість проникнення до складу благодійних товариств, комітетів, лікувальних закладів, майстерень та інших призначених для потреб воєнного часу установ революційних осіб, з метою розповсюдження антиурядових ідей як серед самих нижчих чинів, так і в середовищі їхніх сімей, Департамент поліції вважає необхідним звернути особливу увагу на всіх осіб пов'язаних із згадуваною діяльністю... шляхом

³³² Закрытие Императорского вольно-экономического общества. *Киевская мысль*. 1915. 2 февраля. № 33. С. 3.

³³³ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3265. Арк. 159.

³³⁴ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3265. Арк. 159.

наведення детальних довідок про ці особи, в'яснити політично-неблагонадійних...».³³⁵ Таким чином, фактично на всіх учасників, котрі займалися благодійною діяльністю, були заведені спеціальні справи, що визначали їх політичну «придатність». Отримана інформація мала подаватися до відома місцевих губернаторів та градоначальників, які вирішували, що робити із особами, котрі вважалися «неблагонадійними». Крім того, цим же циркуляром, жандармів було зобов'язано: «...повідомляти військовому начальству детальні відомості щодо всіх прикликаних у діючу службу із запасу чи відставки, якщо про них, за наведеними довідками, були отримані негативні відгуки».³³⁶ Причиною прийняття подібного рішення була загроза появи серед мобілізованих солдатів та офіцерів осіб-революціонерів.

Отже, ми можемо виділити три основні напрямки боротьби з пропагандою національного та революційного спрямування на території Південно-Західного краю: перший – шовіністичний, який передбачав абсолютну заборону будь яких ідей та матеріалів проукраїнського національного характеру; другий – протидія розповсюдженню соціалістичної пропаганди, третій – ліквідація легальних організацій та товариств, інформаційна діяльність яких суперечила загальному ідеологічному курсу.

Таким чином, важливе місце в інформаційній політиці відводилося використанню різних прийомів та механізмів маніпуляції суспільною свідомістю, завданням яких було обґрунтувати участь Росії у війні, перекласти усю провину за конфлікт на ворога, мотивувати населення до активної боротьби та дискредитувати будь-які негативні аспекти пов'язані з діями влади. Відзначимо, що подібна практика масового застосування пропагандистських прийомів на загальнодержавному рівні була введена вперше. Систематичним явищем на той час стало активне використання в інформаційних процесах релігійного фактору. Православна церква, яка продовжувала користуватися високим кредитом довіри з боку населення,

³³⁵ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3265. Арк. 151.

³³⁶ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3265. Арк. 151–151 зв.

виконувала роль особливого механізму впливу на формування суспільних настроїв. На духовенство було покладено два основних завдання: надання морально-психологічної підтримки населенню та інтрпретація війни, як вияв божественної волі. Окрема увага влади приділялася боротьбі з агітацією національного та революційного спрямування. Повністю була заборонена українська та будь-яка інша революційна друкована продукція. Під пильний контроль органів цензури та місцевої жандармерії потрапили місцеві організації, товариства, а також відомі діячі. Імперська адміністрація використовувала досить радикальні методи тиску на суспільство, зокрема, тенденційним було висування неправдивих звинувачень, встановлення поліцейного нагляду за «неблагонадійними» особами, проведення жандармерією обшуків, здійснення тимчасових арештів, ув'язнення та заслання у глиб імперії.

РОЗДІЛ 4

ДРУКОВАНІ ЗАСОБИ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВПЛИВУ НА НАСТРОЇ НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ

4.1. Розвиток преси в умовах війни: типологія, тираж та цінова політика

Перша світова війна започаткувала активний процес модернізації засобів інформації. Якщо до цього мас-медіа були лише способом донесення тих чи інших новин і не відігравали важливої ролі у суспільстві, то надалі ситуація кардинально змінилася. Головними засобами розповсюдження інформації на той час були друковані періодичні та неперіодичні видання. Ключова роль серед них відводилась тогочасній пресі. На території українських губерній Південно-Західного краю виходила чимала кількість газет. В основному це були видання російськомовного, монархічного та провоєнного спрямування, які мали значний вплив на суспільно-політичне життя місцевого населення.

З початком військових дій серед населення Київської, Подільської та Волинської губерній зріс запит в інформації про події на фронті, в середині країни та у світі. Зважаючи на таку ситуацію, місцеві видавництва реорганізувалися і намагалися досить швидко задовольнити потреби суспільства. Газета посіла чільне місце в суспільно-політичному житті. В одній із тогочасних заміток опублікованих у «Киевской земской газеты» говорилося: «Велике значення має газета в житті народу у різні часи, а під час війни вона набуває особливої цінності і значення. Кожний громадянин нашої вітчизни в теперішній час цікавиться ходом військових подій... Газета

тепер надбання не тільки міста і декількох осіб із села, але має досить широке розповсюдження в селах і глухих поселеннях».³³⁷

Зважаючи на важливість газети, як одного із головних друкованих джерел інформації та особливого засобу впливу на суспільну свідомість, владою були прийняті усі необхідні заходи, щоб взяти її під свій контроль. Помітна роль при цьому відводилася, як ми зазначали раніше, військовій цензурі, яка під час війни зазнала значного посилення. Проте, крім неї влада застосовувала й інші форми впливу на пресу. Зокрема, ще до війни урядом була розроблена програма додаткового фінансування. У 1906 р. Головне управління у справах друку заснувало так званий «спеціальний фонд» для субсидіювання та підтримки деяких приватних видань. Після початку війни уряд вирішив розширити цю програму. У 1914 р. бюджет фонду становив приблизно один мільйон рублів (в чотири рази більше офіційного бюджету для цензурних органів) і його розмір продовжував зростати з кожним роком.³³⁸ Така фінансова допомога ставила окремі видання в пряму залежність від влади.

Періодичні видання того часу, через посилений контроль, в основному подавали інформацію констатуючого, фактологічного характеру без конструктивної критики. З цього приводу російський мистецтвознавець Микола Врангель (молодший брат білогвардійця Петра Врангеля) у своїх спогадах писав: «Якщо майбутній історик теперішньої війни звернеться до газет нашого часу, то його чекає гірке розчарування. Сучасна повсякденна преса нагадує мені газети кінця XVIII ст., коли в друк подавалися лише офіційні відомості, які не мають жодної цінності і не дають матеріалу для характеристики сучасних подій...».³³⁹ Преса перетворилася у знаряддя підтримки офіційного курсу влади та механізм пропаганди.

³³⁷ Война и газета в селе (с. Мордва, Чигиринского уезда). *Киевская земская газета*. 1914. 26 сентября. № 37. С. 25.

³³⁸ Lohr E. The Russian Press and the «Internal Peace»... Р. 96.

³³⁹ Врангель Н. Н. Дни скорби. Дневники... С. 59.

На території Південно-Західного краю протягом 1914–1917 рр. виходила немало періодичних видань. Проте, у зв'язку із посиленням військово-цензурним контролем та шовіністичною політикою імперської влади, практична вся українська газетна періодика, що суперечила інтересам уряду, була заборонена й ліквідована. Інші видання якщо і продовжували своє існування, то в основному утримувалися від політичних дискусій та намагалися зберігати нейтралітет або ж проявляли лояльність до влади.

Найбільшим видавничим центром на той час був Київ. Протягом 1914 р. в місті виходило 96 періодичних видань: 20 – щоденних, 22 – щотижневих, 1 – двохтижневих, 31 – щомісячне та 23 – в іншому форматі.³⁴⁰

Початок війни та цензурні умови призвели до закриття ряду видань. До кінця 1914 р. кількість періодичної літератури у Києві скоротилася до 62 найменувань, тобто на 32,64%.³⁴¹ Домінуючі позиції займала російськомовна періодика – 49 видань, що у кількісному відношенні складало 79% тогочасного видавничого ринку. Інших видань було в рази менше: українських – 8 (13%), польських – 4 (6%), чеських 1 (2%) (*дивись додаток Д, діаграма Д.1 та Д.2*).³⁴²

Наприкінці 1914 р. в Києві нараховувалося близько 17 газет суспільно-політичного характеру, з них: російських – 11, українських – 2, польських – 3, чеських – 1.³⁴³ Найбільш масовою була щоденна газета «Киевская мысль», яка виходила з 1906. Зважаючи на тогочасну суспільно-політичну ситуацію та посилену військову цензуру видання в основному мало неаналітичний, фактологічний, констатуючий характер. Тираж газети з кожним роком невпинно зростав: у 1910 р. він нараховував 29 тис. екземплярів, 1911 р. – 35 тис., 1912 р. – 42 тис., 1913 р. – 47 тис.³⁴⁴ В роки війни наклад «Киевской мысли» зріс практично у двічі (на 70,2%) і досягнув 80 тис.

³⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 186.

³⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 53.

³⁴² ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 12–37.

³⁴³ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 12–20.

³⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 303.

примірників (пр.).³⁴⁵ Газета стала найбільш масовим періодичним виданням не тільки в Києві, але й на всій території Південно-Західного краю. Така ситуація, скоріш за все була зумовлена закриттям деякої частини конкурентних видань, а також зростанням запиту з боку суспільства в отриманні інформації про події війни.

Порівняно з іншими виданнями, ціна «Киевской мысли» була однією із найдорожчих, передплата на рік у 1914 р. становила 11 руб., а у 1915 р. – 12 руб.³⁴⁶ Проте, слід відзначити, що редакція газети практикувала систему 15–25 % знижок на передплату для сільських учителів і священиків, земських фельдшерів, студентів і курсисток вищих навчальних закладів Києва, за умови звернення до головної контори. Навіть більше, її агенти безоплатно розповсюджували використані номери для народних учителів і сільської влади.³⁴⁷ Така політика редакції робила видання популярним та доступним для широкого загалу, що сприяло збільшенню тиражу.

У 1906 р. була заснована комерційна газета «Последние новости», яка мала суспільно-політичний, науковий та літературний характер. Порівняно із «Киевской мысли» напередодні війни видання мало досить незначний тираж: у 1912 р. він становив 8,5 тис. пр., у 1913 р. – 15 тис. пр.³⁴⁸ Але уже в 1914 р. газета набула дійсно масового характеру, вона почала виходити двічі на день і її тираж у сукупності збільшився майже у 4 рази (на 267%) та досягнув 55 тис. пр.: ранковий наклад – 25 тис. пр., вечірній – 30 тис. пр.³⁴⁹ Ціна передплати на рік була однією із найдешевших і становила за одне видання 5 руб., а за обидва – 9 руб. Але така ситуація було недовготривалою, під час війни вартість за обидва номери на рік зросла у 1,8 рази: 1915 р. – 14 руб., 1916 р. – 16 руб., при цьому ранковий номер коштував – 7 руб., а

³⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 12.

³⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 188.

³⁴⁷ Басенко І. В. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва... С. 17.

³⁴⁸ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 304.

³⁴⁹ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 13.

вечірній – 9 руб.³⁵⁰ Відзначимо, що особливістю газети був її ілюстративний характер, на відміну від інших видань, вона містила багато зображень, фотографій, карикатур тощо.

Починаючи з 1910 р. київський ринок заповнили «газети-копійки». За декілька років одній із них, «Южной копейке», вдалося витіснити решту і стати єдиною масовою газетою цього типу. За напрямом «Южная копейка» була підголоском «Киевской мысли». Як й інші газети того часу з початком війни «копійка» втратила свою опозиційність та критичність щодо влади.³⁵¹ Оскільки тираж видання зростав швидкими темпами, то в роки війни «Южная копейка» увійшла до трійки найбільш масових видань Київщини: 1912 р. – 34 тис. пр., 1913 р. – 55 тис. пр.,³⁵² 1914 р. – 60 тис. пр.³⁵³ Вагоме значення у збільшенні кількості накладу газети відігравала цінова політика редакції, а саме дешевизна, що відповідало купівельній спроможності населення. Вартість передплати на рік у 1914 р. становила 3,5 руб, а за окремий номер 1 коп., у 1915 р. відповідно 5 руб. та 2 коп., у 1916 р. – 7,5 руб та 3 коп.³⁵⁴

Варто зауважити, що з 4 червня по 19 жовтня 1915 р. в Києві видавалася «Южная вечерняя газета», назва якої 20 жовтня була замінена на «Южная вечерняя копейка». З 31 числа того ж місяця газета виходила спільно з «Южной копейкой». Номерація останньої велася за непарними числами, а першої – за парними. Існувала «Южная вечерняя копейка» лише до 19 листопада поточного року.³⁵⁵ Надалі в Києві знову виходила тільки «Южная копейка».

³⁵⁰ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 188.

³⁵¹ Басенко І. В. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва... С. 17–18.

³⁵² ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 304.

³⁵³ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 13.

³⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 188.

³⁵⁵ Библиография периодических изданий России 1901–1916: у 4-х т. Том 3. Р–Я / Под общ. ред. В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского. Ленинград: ГПБ, 1960. С. 640.

У другій третині 1913 р. як конкурент «Последних новостей» з'являється «Вечерняя газета», яка намагалася поєднувати серйозну і розважальну інформацію. Її особливістю було намагання першою передавати столичні телеграфні новини.³⁵⁶ Як і багатьох тогочасних видань тираж газети зріс, але все таки не набув масового характеру та продовжував залишатися на доволі низькому рівні: 1913 р. – 4 тис. пр.,³⁵⁷ 1914 р. – 13 тис. пр.³⁵⁸

Форпостом російської правої преси була газета «Киевлянин» – орган національно-монархічного напрямку, що пізніше став ідейно спорідненим із програмою клубу російських націоналістів. Всупереч державній підтримці, «Киевлянин» програвав і втрачав читача. Серед причин невдачі цензори називають високу ціну: річна передплата коштувала 12 руб., що на 1 руб. більше, ніж у конкурента (ціна зрівнялася 1915 р., а 1916 р. співвідношення, навпаки, становило 12:15 руб.).³⁵⁹ Хоч і наклад «Киевлянина» збільшився з 10 тис. пр. у 1913 р.³⁶⁰ до 16 тис. пр. у 1914 р.,³⁶¹ але він всеодно значно поступався своїм конкурентам і не зміг досягнути масового характеру.

У передвоєнний 1914 р. відбулося зростання кількості консервативних і націоналістичних правих видань. Одним і з них був «Киев» (1914–1916 рр.) – щоденна газета, заснована Київським товариством поширення російського друкованого слова. Видання мало не великий наклад – 6200 пр., а ціна передплати дорівнювала 6 руб. у 1914 р.,³⁶² і 9 руб. у 1915 р.³⁶³ На своїх сторінках «Киев» репрезентував ідеї уварівської тріади: «православ'я, самодержавство, руська народність». Газета займала відкриту шовіністичну позицію та була рішучим противником «україно-мазепинських сепаратистів»

³⁵⁶ Басенко І. В. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва... С. 17.

³⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 304 зв.

³⁵⁸ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 14.

³⁵⁹ Басенко І. В. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва... С. 18.

³⁶⁰ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 301.

³⁶¹ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579., Арк. 12.

³⁶² ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 14.

³⁶³ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 188.

і євреїв.³⁶⁴ Український діяч А. Ніковський в одному із листів до Є. Чикаленка від 24 липня 1914 р. писав про газету у негативному тоні та звинувачував останню в антиукраїнській політиці: «Киев» заявив, що хоч тон української преси щодо війни пока «терпим», але це тільки дипломатія; під цей момент нема чого терпіти в себе на тілі «маленькую гніющую ранку» – Карфаген должен быть разрушен».³⁶⁵ В іншому листі від 25 липня того ж року А. Ніковський зауважує, що саме через доноси «Киева» в штабі поширювалася легенда про те, що «Рада» закликала український народ до повстання.³⁶⁶

Крім вищезазначених видань, на території Київської губернії виходила «Киевская земская газета». Її видавництво розпочалося у 1912 р., а редактором був М. А. Суковкін. Номера газети виходили що п'ятниці, проте із жовтня 1914 р., редакція вирішила видавати по вівторкам додаткові випуски.³⁶⁷ Загалом наклад газети у 1914 р. становив 7800 пр., а ціна – 4 руб.³⁶⁸ Тематика «Киевской земской газеты» була достатньо різноманітною, в ній містилися рубрики та публікації як про війну, так і про сільське господарство, побут селян, події у земстві тощо. Проте, починаючи з 1915 р., у зв'язку із збільшенням серед населення попиту на пресу та запитів в інформації про події на фронті, було вирішено видавати газету два рази в тиждень. Один номер присвячувався проблемам сільського господарства, питанням економічного добробуту тощо, а інший – війні.³⁶⁹

На час війни продовжувала виходити «Киевские губернские ведомости» – офіційний орган влади, заснований у 1838 р. Газета поділялася

³⁶⁴ Басенко І. В. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва... С. 18.

³⁶⁵ Чикаленко Є., Ніковський А. Листування. 1908–1921 рр... С. 243–244.

³⁶⁶ Чикаленко Є., Ніковський А. Листування. 1908–1921 рр... С. 243–246.

³⁶⁷ Библиография периодических изданий России 1901–1916: у 4-х т. Том 2. И–П / Под общ. ред. В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского. Ленинград: ГПБ, 1959. С. 147.

³⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 17.

³⁶⁹ Земство и современные запросы деревни на литературу. *Киевская земская газета*. 1915. 9 января. № 1. С. 15

на офіційну й неофіційну частини. У першій містилася інформація про укази, постанови, розпорядження уряду та місцевої адміністрації, оголошення політичного, судового та економічного характеру. У другій частині розміщувалися відомості про події у країні та світі, телеграми, літературні, етнографічні твори тощо. Наклад видання був незначним: у 1914 р. він становив 1200 пр.³⁷⁰ Ціна газети станом на 1915 р. була середньою з поміж інших видань: передплата на рік коштувала 8 руб., пів року – 5 руб. 20 коп., три місяці – 3 руб. 50 коп., один місяць – 1 руб. 20 коп., окремий номер коштував 20 коп.³⁷¹

Як і загалом по імперії київській періодиці була властива нестабільність: значна частина новостворених видань існувала менше ніж рік, у воєнні роки цей показник досяг 100%.³⁷² Так, у 1916 р. в Києві було налагоджено випуск нової газети під назвою «Киевский голос». Це було видання суспільно-політичного, літературного та економічного характеру. Проіснувала газета трохи більше як півроку з 22 травня по 31 грудня.³⁷³

На території Подільської губернії порівняно з Київською, виходила незначна кількість газет. Згідно із річним звітом віце-губернатора місцевого правління за 1914 р. у Кам'янець-Подільському нараховувалося тільки чотири видання: два щоденних – «Подольнин» і «Подольские известия», одне, що виходило тричі на тиждень – «Подолія» та офіційний орган влади – «Подольские губернские ведомости».³⁷⁴

Популярною на той час була місцева церковно-громадська, політична і літературна газета «Подолія». Вона виходила з 1906 р. по 1914 р. в губернському центрі – м. Кам'янці-Подільському як заміна «Подольских

³⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 36.

³⁷¹ Подписная цена с пересылкой и доставкой. *Киевские губернские ведомости*. 1916. 26 марта. № 32. С. 1.

³⁷² Басенко І. В. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва... С. 16.

³⁷³ Библиография периодических изданий России 1901–1916: у 4-х т. Том 2. И–П... С. 156.

³⁷⁴ ДАХО. Ф. 227. Оп. 3. Спр. 8229. Арк. 33.

епархиальных ведомостей».³⁷⁵ Станом на 1914 р. газета друкувалася тричі на тиждень, а її головним редактором був український вчений, філолог та археолог С. Дложевський. Передоплата на рік становила 7 руб., півроку – 4 руб., три місяці – 2 руб і один місяць – 85 коп. Після початку війни «Подолія» функціонувала недовго, через пів року – 31 грудня відбулося її закриття.³⁷⁶ Як і більшість тогочасної преси «Подолія» містила статті констатуючого та фактологічного характеру. Події на фронті та всередині країни подавалися без об'єктивного аналізу та конструктивної критики. Зауважимо, що оскільки видання мало релігійне спрямування, то в ній містилася значна кількість матеріалів про російську православну церкву та її підтримку офіційного курсу влади.

У період війни поширеною була щоденна політична, суспільна і сільськогосподарська газета «Подольнин», яка виходила у Кам'янець-Подільську з 1910 по 1917 р. В роки війни газета мала нерегулярний характер і з 1 вересня 1914 р. під її грифом друкувалися ранкові та вечірні телеграми.³⁷⁷ Видавалося видання Подільським союзом російських націоналістів, а головним редактором була дружина одного із місцевих чиновників губернського правління Л. К. Наталюк. Ціна передплати на рік становила 6 руб., а на 1 місяць – 50 коп.³⁷⁸ «Подольнин» займав відкриту монархічну позицію, а тому на його сторінках здійснювалася активна пропаганда патріотизму, ідей про визвольність війни та її значимості для «возз'єднання» усіх «русских» земель під скіпетром Росії.

Важливим джерелом інформування населення Подільської губернії був «Юго-Западный край». Це щоденна ілюстрована культурно-політична і літературна газета, яка видавалася у Вінниці з 1912 по 1916 рр. місцевою міською думою. Її редакторами протягом усього періоду існування були

³⁷⁵ Библиография периодических изданий России 1901–1916: у 4-х т. Том 2. И–П... С. 596.

³⁷⁶ ДАХО. Ф. 227. Оп. 3. Спр. 8229. Арк. 33.

³⁷⁷ Библиография периодических изданий России 1901–1916: у 4-х т. Том 2. И–П... С. 599.

³⁷⁸ ДАХО. Ф. 227. Оп. 3. Спр. 8229. Арк. 33.

М. В. Оводов та М. В. Стамеров.³⁷⁹ Як і попередні видання, «Юго-Западный край» за умов військової цензури був позбавлений будь-якої опозиційності і мав виключно провоєнну та провладну орієнтацію.

Крім головних центрів Подільської губернії – Кам'янець-Подільська та Вінниці, періодична преса виходила й в інших містах. Так, наприкінці 1914 р. Проскурівська повітова земська управа почала видавати власний друкований орган – щоденне політичне, громадсько-літературне видання «Наша земская газета». Цікавою була організована реалізація газети – вона надходила на всіх станціях земської телефонної мережі (таких у повіті було 13). З 1 січня 1915 р. «Наша земская газета» була перейменована у «Земскую мысль». Це було єдине друковане видання, яке виходило в Проскурові 1915 р.³⁸⁰

Становище суспільно-політичної преси на території Волинської губернії було подібним до інших регіонів, що перебували на військовому стані. Війна зумовила тут значне скорочення періодичних видань. Так, за два роки їхня чисельність зменшилася на 20 назв. До 1916 р. на Волині виходили лише чотири релігійні періодичні видання («Волынские епархиальные ведомости», «Законоучитель», «Почаевский листок», «Русский инок», причому два останні друкувались за межами губернії на Андріївському хуторі Київщини), два бюлетеня Волинського губернського земства («Ветеринарная хроника Волынской губернии», «Врачебно-санитарная хроника Волынской губернии»), офіційна газета «Волынские губернские ведомости» та три приватні періодичні видання («Волынь», «Волынское слово», «Жизнь Волыни»). У 1915 р. з'явилося лише дві газети: «Волынец» (Житомир, 1915) та «Волынская мысль» (Житомир, 1915), які проіснували менше місяця, а у 1916 р. – жодного нового періодичного видання.³⁸¹

³⁷⁹ Библиография периодических изданий России 1901–1916: у 4-х т. Том 3. Р–Я... С. 639.

³⁸⁰ Єсюнін С. До історії періодичних видань Проскурова (нині – м. Хмельницький). *Українська періодика: Історія і сучасність: доп. та повід. сьомої Всеукраїнської наук.-теорет. конф. (17–18 травня 2002 р., м. Львів) / За ред. М. М. Романюка. Львів, 2002. С. 102.*

³⁸¹ Мілясевич І. Еволюція волинської преси... С. 37.

Найзгубнішими були наслідки Першої світової війни для «провінційної» преси. Якщо напередодні ми спостерігаємо досить широку географію виникнення періодичних видань (наприклад, станом на 1913 р. вони виходили, крім Житомира, у Почаєві, Луцьку, Дубно, Рівному, Ковелі, Кременці), то до 1916 р. припинився випуск більшості провінційних газет (крім телеграм), «вижили» тільки окремі житомирські видання.³⁸² Прикладом подібної ситуації є закриття газети «Юго-Западная Волянь», яка видавалась у Рівному та Дубно протягом 1908–1915 рр. Під час війни, з липня 1914 р. до лютого 1915 р. вона була перетворена у «телеграму» обсягом 2 сторінки. Змістом «телеграм» були зведення про військові події, іноді вміщувалась інформація про місцеве громадське і суспільне життя. Видавалися вони нерегулярно, їх редактори і видавці були ті ж, що і в газеті. У повноцінній своїй формі «Юго-Западная Волянь» відновилася у кінці лютого 1915 р., проте вже через півроку (22 червня) газета припинила своє існування. Основною причиною її закриття стали події війни та породжені нею економічні проблеми.³⁸³

Слід відзначити, що крім суспільно-політичних газет під час Першої світової війни було налагоджено випуск спеціальних видань військового характеру. Так, у серпні 1914 р. штаб головнокомандувача арміями Південно-західного фронту почав випускати «Армейский вестник», а з листопада того ж року – щотижневий ілюстрований додаток з аналогічною назвою. До вересня 1916 р. видання виходило три рази в тиждень, а потім щоденно. Його обсяг нараховував чотири сторінки.³⁸⁴

Фронтіві газети зазвичай складалися з двох частин: 1) офіційної: телеграм верховного командування, огляду бойових дій, повідомлень телеграфних агентств; 2) неофіційної: невеликих розповідей, замальовок, листів, віршів і т. д. В ілюстрованих додатках друкувалися фотографії

³⁸² Мілясевич І. Еволюція волинської преси... С. 37.

³⁸³ Мілясевич І. Рівненські газети початку XX століття (до 1917 р.): історичні витоки, програми, редакторсько-видавничий склад. *Слов'янський вісник*. 2013. Вип. 15. С. 29–30.

³⁸⁴ Гужва Д. Г. Военные газеты и журналы... С. 547.

офіцерів і нижніх чинів, які відзначилися, знімки трофеїв, карикатури на військово-політичне керівництво армій ворога тощо. В той же час початок війни показав, що при значній чисельності особового складу та великої протяжності фронтової лінії (Південно-Західний фронт – 600 тисяч осіб та більше 400 км), тодішні типографії не могли, по-перше, забезпечити оперативний випуск достатньої кількості газет, а по-друге, їх своєчасну доставку до війська.³⁸⁵

Таким чином, під час Першої світової війни на території Південно-Західного краю основний відсоток періодичних видань складала російськомовна преса. Через тиск з боку органів цензури та влади вона була позбавлена критичності та опозиційності. Поширеним явищем стало значне скорочення газет, особливо тих, котрі виходили у малих містах. Причиною цього було недостатнє фінансування, нездатність конкурувати з центральними виданнями або ж невідповідність офіційній ідеологічній доктрині, що призводило до закриття. Проте, окремі видання, а саме київські, змогли досягти масового рівня і збільшити свої накладу у декілька разів (*дивись додаток Д, діаграма Д.3*). Така ситуація була характерною для газет право-монархічного спрямування. Актуалізації у сфері видавництва набув випуск військових видань, які друкувалися при штабах головнокомандувачів. Головним їхнім завданням було «правильне» інформування солдат про основні події війни та країни.

4.2. Змістове наповнення газет та їх вплив на формування суспільної думки населення

Початок Першої світової війни призвів до реорганізації усіх періодичних видань, незважаючи на їх напрям та характер, відповідно до офіційного курсу влади. Газети, у зв'язку із посиленням контролю з боку

³⁸⁵ Гужва Д. Г. Военные газеты и журналы... С. 548–549.

військової цензури та поліцейської жандармерії, були змушені дотримуватися загальних правил, оскільки, в іншому випадку їм загрожувало закриття.

З перших днів військових дій редакції видань вирішили розміщувати в газетах спеціальні рубрики, які присвячувалися питанням пов'язаних з війною. Їхні назви були досить різноманітними. Так, наприклад, в «Киевлянині» новини щодо армії та становища на фронті розміщувалися у рубриці під заголовком «Для русской армии» (*дивись додаток Б, рис. Б. 1*), у газетах «Жизнь Волыни» та «Киев» позначалися загальним словом «Война» (*дивись додаток Б, рис. Б. 2, Б. 3*). Проте, в деяких виданнях назви мали більш символічний характер. Наприклад, прокурівська «Земская мысль» містила у собі дві спеціальні рубрики про події війни: «Международная война» та «На войне» (*дивись додаток Б, рис. Б. 4*). В газеті «Последние новости» ми можемо спостерігати певний змінний характер у трактуванні та узагальненні подій світового конфлікту. Так, спочатку військові факти подавалися під загальною рубрикою «Европейская война» (*дивись додаток Б, рис. Б. 5*), але уже згодом ця назва була замінена на «Война народов» (*дивись додаток Б, рис. Б. 6*). «Южная копейка», на відміну від інших видань, мала яскравий ідеологічно-пропагандистський контекст. Світові події 1914–1917 рр. вона трактувала як «Отечественная война». Крім того, у ній були й інші рубрики, на кшталт: «Война с Турцией», «Европейская война» (*дивись додаток Б, рис. Б. 7*) та ін. Зазвичай, розміщення подібних назв залежало від змістового ідеологічного контексту матеріалу та регіональної специфіки бойових дій, про які йшлося у рубриці.

Важливим завданням тогочасної періодичної літератури було обґрунтування участі Російської імперії у війні, виправдати дії влади та надати їм «символічного» характеру. Перш за все, преса активно пропагувала ідею про те, що Росія зробила усе можливе аби запобігти світовому конфлікту: «16 липня загриміли перші вистріли... Ще в цей день російський уряд надіявся уникнути війни, але активна позиція, зайнята Німеччиною, і її

військова підготовка заставили 17 липня оголосити загальну мобілізацію... Бачить Бог, – ми не хотіли війни, пролиття крові, стогонів і сліз...».³⁸⁶ Тогочасні видання відводили Російській імперії роль захисниці людства: «велика майбутня задача [її] – усунути нарешті вічну загрозу германських держав загальному миру і спокою».³⁸⁷ Оскільки Росія та її союзники поставали як жертви обставин, то всю вину за початок європейського конфлікту було покладено саме на Німеччину та її союзників: «Вирішивши оголосити нам війну, коли між державами велися переговори, Німеччина цим прийняла на себе відповідальність перед всім цивілізованим світом».³⁸⁸ Така інтерпретація мала забезпечити формування у читачів переконання про невинуватість їхньої держави у початку війни та надати Росії символічний образ «поборниці правди».

Провідною темою преси була ідея про визвольний та справедливий характер війни. Так, в одній із статей зазначалося: «довгоочікуваний і ними, і нами час цього звільнення настав, – в цьому одна із головних цілей справжньої війни, в цьому весь її смисл...».³⁸⁹ Концепція «визволення братніх народів» стала базовою в інформаційній політиці імперської влади. В газетах масово публікувалися матеріали, які наголошували, що основним завданням Росії було звільнення слов'янства від німецького та австрійського ярма: «За волею Божою піднеслася нині свята Русь і безстрашно кинула своє воїнство на великий подвиг звільнення з-під вікової неволі єдинокровних нам братів слов'ян».³⁹⁰ Слід зауважити, що в пресі поширювалася ідея допомоги й іншим народам, що постраждали під час війни. Наприклад, у статті «Велик Бог земли русской», яка була опублікована в газеті «Подолія» від 28 вересня 1914 р., зазначалося: «Батьківщина підняла меч на ворога не в екстазі

³⁸⁶ В дни тяжелых испытаний. *Подолія*. 1914. 3 сентября. № 90. С. 1.

³⁸⁷ Задача России. *Київ*. 1914. 4 августа. № 205. С. 1.

³⁸⁸ Священная война. *Киевская земская газета*. 1914. 1 августа. № 29. С. 3.

³⁸⁹ Прикарпатская Русь. *Київ*. 1914. 2 августа. № 203. С. 1.

³⁹⁰ Якубович В. Величие подвига русского воинства. *Подольнин*. 1914. 6 декабря. № 1177. С. 2.

ненависті, а в миті пориву любові до страждених братів-сербів, бельгійців, ображених братів англійців, французів...».³⁹¹ Такий контекст матеріалів газет мав надати російській місії у війні не просто слов'янського, а загальноєвропейського значення.

Для підсилення ефекту сприйняття війни як визвольної у пресі розміщувалися публікації, які відображали «позитивну оцінку» та схвалення з боку пересічних людей. Наприклад, в газеті «Киев» 30 липня 1914 р. було опубліковано статтю «Настроение в Галиции». У ній, від імені невідомого галичанина-біженця, стверджувалося: «Ви не можете собі уявити, з якою радістю була зустрінута галицьким народом звістка про оголошення війни. Ми плакали, обнімали один одного, цілувалися, як в день Святого Христового Воскресіння! – Ми раділи не тому, що хотіли війни, – ми тріумфували, бо настав час, коли рокова для нас помилка Росії, віддавши нас Австрії, може бути виправлена».³⁹² Подібна апеляція до поглядів народу мала переконати читача, що галичани – їхні брати-слов'яни, уже давно потребують допомоги, а тому з нетерпінням чекають звільнення.

Активний розвиток української культури та діяльність інтелігенції у Східній Галичині викликали незадоволення з боку Росії. Оскільки, така ситуація шкодила її авторитету та політиці щодо українців, які перебували у складі імперії. Саме тому, одним із головних завдань російської влади під час Першої світової війни було завоювання українських земель Східної Галичини. Важливою умовою його втілення було переконати цивільне населення та солдатів у необхідності «приєднання» галицьких земель до складу Росії. Для цього періодичні видання розпочали широке інформаційне обґрунтування ідеї про важливість та історичну закономірність зазначеного процесу. Акт російської інкорпорації західноукраїнських територій подавався з позиції спотвореного тлумачення подій минулого з їхньою прив'язкою до сучасності. Фактично історія перетворилася у механізм

³⁹¹ Велик Бог земли Русской. *Подолія*. 1914. 28 сентября. № 101. С. 4.

³⁹² Настроение в Галиции. *Киев*. 1914. 30 июля. № 200. С. 5.

міфотворення та насаджування великоімперської ідеології про Росію як спадкоємницю Київської Русі, про її повне право на «володіння» українськими територіями. Застосування подібних формулювань та інтерпретацій, на рівні з концепцією «визволення братніх народів», стало головним контентом суспільно-політичної преси. Яскравим прикладом подібної ситуації є широка культивування серед суспільства міфу про «возз'єднання» Малої Русі з Великою. Сторінки газет були насичені статтями про сильну та могутню російську армію, яка має на меті здійснити довгоочікуване «об'єднання» галичан з «російськими» українцями і, котра несе із собою волю, свободу та справедливість. Слід звернути увагу на те, що тенденція розміщення подібних тез особливо посилилась тоді, коли російська армія захопила ряд західноукраїнських міст та підійшла до Львова. Зокрема, у газетах відзначалося: «Блискуча перемога російських воїнів в Галичині наближає віками очікуваний час возз'єднання Червоної Русі із спільною матір'ю – Росією...»;³⁹³ «Червенська земля... споконвічно руська по етнографічному складу свого корінного населення, нарешті, після шести віків неймовірних страждань, возз'єднується зі св. Руссю...».³⁹⁴ Контекст подібних газетних матеріалів утверджував у масовій свідомості тезу про важливість завершення процесу «возз'єднання» усіх територій давньої Русі у межах єдиної, неподільної, «великої» Росії та мав на меті пробудити в громадян почуття захопленості, бадьорості й гордості за власну армію та державу, які «принесли мир та свободу» підкореним братам-галичанам.

Масовим пропагандистським матеріалом у пресі того часу стала публікація героїко-патріотичних статей різного спрямування. Популярними були оповіді про героїчні подвиги солдатів, їхню мужність, чесність та доброту. Зокрема, в одній із статей опублікованих у газеті «Вечерняя газета» (7 квітня 1916 р.) від імені англійського професора Пареса говорилося про російських солдатів наступне: «Росіянин м'яко-сердечний і гуманний, і німці

³⁹³ Взятие Львова и Галича. *Подолия*. 1914. 3 сентября. № 90. С. 2.

³⁹⁴ С-ко Ж. Воссоединенная Галиция. *Киев*. 1914. 9 сентября. № 239. С. 1.

даремно розказують жахиття про козаків, козак такий же росіянин, він бореться чесно і до полонених, і до ранених відноситься, як християнин».³⁹⁵ В іншій публікації того періоду зазначалося: «Хай Німеччина, Австрія і всі інші вороги придумують які завгодно «пекельні знаряддя»! Але їм ніколи не зламати цю велику силу духу, відваги, хоробрості і витривалості, яку мають тільки російські солдати».³⁹⁶

Значна кількість пресової інформації була орієнтована на пропагування тез про активну патріотичну позицію усього населення, яке з початком війни ніби «переродилося» і готове боротися до переможного кінця. Так, у статті «Война и деревня» з газети «Киевская земская газета» від 29 серпня 1914 р. стверджувалося: «Як одна людина рушили запасні на збірний пункт, а звідти в уїзне місто де здійснювали розподіл. Зажурилися тільки жінки, відправляючи своїх чоловіків. Журба ця не приводила їх у відчай, а, навпаки, вони гордилися своїми чоловіками – захисниками...».³⁹⁷ В іншій публікації «Силы союзников растут» за 1915 р. писалося: «Та грандіозна робота, той колосальний підйом, котрий широкою хвилею розлився у нас і в дружніх нам країнах, які без коливань вирішили «вести війну до кінця», свідчить про крупні, виключні успіхи в спільній справі, направленої на перемогу над тевтонами...».³⁹⁸

Також, поширеною темою обговорення у пресі були відомості щодо імператора, його поїздок на фронт, відвідувань ним поранених солдатів тощо. Наприклад, 29 січня 1915 р. в «Армейському вестнику» було надруковано статтю про приїзд імператора Миколи II до Євгеніївського госпіталя ім. великої княгині Ольги Олександрівної у м. Рівному. Публікація демонструвала чуйність та милосердя імператора, його небайдужість до поранених солдатів: «Прийнявши рапорт від чергового лікаря, государ

³⁹⁵ Профессор Парес о русских. *Вечерняя газета*. 1916. 7 апреля. № 1030. С. 2.

³⁹⁶ Новицкий Сила духа. *Армейский Вестник*. 1916. 9 февраля. № 231. С. 4.

³⁹⁷ Война и деревня (с. Кривое, Сквирского уезда). *Киевская земская газета*. 1914. 29 августа. № 33. С. 15.

³⁹⁸ Силы союзников растут. *Юго-Западный Край*. 1915. 27 июня. № 146. С. 1.

імператор пішов у палати до поранених офіцерів і нижнім чинам, підходив до кожного пораненого, милосердно розпитував в якій частині служить, коли поранений, про службове і сімейне становище. Його величність вручав деяким георгіївські медалі і подякував всім за бойову службу. ...потім пробував їду, приготовлену для поранених, і подякував персоналу госпітала за службу».³⁹⁹ Розміщення подібних матеріалів мало символічне значення, оскільки головним їхнім завданням було продемонструвати єдність царя з армією та народом.

Преса того періоду стала ефективним засобом для розміщення різноманітних патріотичних закликів, відозв, благодійних звернень та оголошень політичного й соціально-економічного характеру. Так, автор статі «Наш общий долг» А. Яблонський звертався до читачів з наступними словами: «...ні на одну хвилину не похитнеться спокійна впевненість Росії ні у своїх силах, ні у правоті своєї справи... Зберігайте спокій і проженіть від себе геть похмурі думки».⁴⁰⁰

Значна кількість матеріалів була присвячена саме зверненням до суспільства взяти участь у різних благодійних акціях. Наприклад, 1 вересня 1914 р. в «Киевской мысли» було опубліковано прохання голови російського товариства Червоного Хреста при арміях Південно-Західного фронту Б. Іваницького до місцевого населення взяти участь у забезпеченні хворих і поранених солдатів білизною та теплим одягом.⁴⁰¹ Чільне місце серед матеріалів преси посідали повідомлення в яких закликалися допомагати постраждалому населенню Східної Галичини. Яскравим прикладом такої замітки є опубліковане в «Киевской мысли» звернення голови Київського слов'янського благодійного товариства Т. Флоринського «Помогите русскому народу в Прикарпатье!» від 22 листопада 1914 р.: «рідний наш «русский» народ в Прикарпатті, який багато віків страждав під чужоземним гнітом...

³⁹⁹ Ровно, 26 января. *Армейский Вестник*. 1915. 29 января. № 74. С. 1.

⁴⁰⁰ Яблоновский А. Наш общий долг. *Киевская мысль*. 1914. 20 августа. № 228. С. 1.

⁴⁰¹ Раненые и больные воины. *Киевская мысль*. 1914. 1 сентября. № 240. С. 1.

поступово об'єднується з іншою, єдиною, сильною Руссю. Але він вступає під рідну покрівлю «русской» держави уже цілком вимучений, знедолений, розорений, збіднілий... Необхідна швидка і багатостороння допомога нашим «русским» братам. На нас всіх «русских» людях лежить моральний обов'язок поспішити з цією допомогою» (*дивись додаток В, рис. В. 1*).⁴⁰² З вищезазначеного тексту очевидно, що крім благодійних намірів, він мав явний пропагандистський характер. В тексті застосовано ряд інформаційно-психологічних прийомів, зокрема, «апелювання до народу», «дезінформування» та «підміна термінів». Таким способом преса здійснювала інформаційний тиск на суспільну думку, намагаючись утвердити переконання про те, що Східна Галичина, Буковина, Прикарпаття та їх населення є істинно російськими.

Війна зумовила складне соціально-економічне становище в імперії. Дуже скоро постала проблема обробки полів, їх засівання, збору урожаю тощо. Зважаючи на серйозність ситуації, в пресі активно публікувалися оголошення місцевих органів влади та земських управ із закликом не панікувати та продовжувати свою роботу. Прикладом такого повідомлення є звернення Проскурівської повітової земської управи до місцевого населення у газеті «Земская мысль» від 26 червня 1915 р.: «Наближається час збирання врожаю. Врожай цей необхідний не тільки для прогодування місцевого населення, але також для армії і людей інших місцевостей, які постраждали від війни. Тому закликаємо все населення до спокою, розсудливості і мирної праці... ніхто не повинен приступати до знищення чого небудь із свого майна, а тим більше чужого... Звертаємося до всього населення: косіть траву, коли дозріє хліб – жніть його...» (*дивись додаток В, рис. В. 2*).⁴⁰³ Також, у пресі лунали заклики до широкої самоорганізації, самопомочі й об'єднання заради спільної мети – перемоги у війні та допомагати один одному:

⁴⁰² Помогите русскому народу в Прикарпатье! *Киевская мысль*. 1914. 22 листопада. № 322. С. 1.

⁴⁰³ Объявление. *Земская мысль*. 1915. 26 июня. № 148. С. 1.

«Необхідна участь всього населення у вирішені поставлених перед ними насущних питань. Необхідна найширша організація самопомочі населення. ...кооперативи, міські комітети, волосні попечительства, сільські комітети, професійні союзи, біржі праці, клуби, – всі ці види суспільної організації можуть бути використані для боротьби з тяжкими наслідками війни...».⁴⁰⁴ Такі матеріали мали на меті стабілізувати суспільно-політичну ситуацію, «заспокоїти» населення та запобігти безладу на місцях, які могли виникнути через складне економічне становище.

Війна потребувала значних фінансових витрат. Колосальні суми йшли на озброєння армії, забезпечення солдатів продовольством, налагодження шляхів сполучення, відновлення зруйнованих споруд, фабрик тощо. Крім того, війна зумовила широку інфляцію грошей та їх знецінення. Держава потребувала додаткових фінансів, а тому було вирішено ввести в дію військові позики, які здійснювалися декілька разів на рік. Для того, щоб якомога більше залучити людей до купівлі державних облігацій під відсоток, в пресі було розгорнуто широку інформаційну компанію. Редактори розміщували різноманітні публікації із закликами долучатися до військової позики. Наприклад, 1 листопада 1915 р. в газеті «Киев» було розміщено розгорнуту статтю «Долг общества», зміст якої був спрямований на те, щоб сформувати у суспільстві переконання про обов'язковість придбання державної облігації: «Російському суспільству знову надана можливість виконати свій обов'язок перед державою і піти їй на допомогу... – шляхом участі у нововипущеній на внутрішні ринки військовій позиці... Це є менше, що ми в тилу можемо зробити для наших братів, які борються на холодних, віддалених від домівок полях, заради цілісності і величності нашої рідної країни».⁴⁰⁵

Варто зауважити, що зазначена стаття, крім того, що закликала людей долучитися до військової позики, демонструвала фінансове становище Росії з

⁴⁰⁴ Организация самопомощи. *Киевская мысль*. 1914. 24 августа. № 232. С. 2.

⁴⁰⁵ Долг общества. *Киев*. 1915. 11 ноября. № 662. С. 1.

позитивної та сприятливої сторони: «Росія в загальній сумі союзних позик (27 млрд. 944 390 тисяч руб.) займає лише третє місце... наша Вітчизна зайняла майже удвічі менше грошей, ніж Німеччина... (13 млрд. 890 тисяч руб.). Під кутом зору цих коротких порівняльних відомостей, сума наших військових позик за рік і більше війни... повинна бути визнана досить помірною при тих неймовірних складних завданнях, котрі випали на долю Росії... умови російського грошового ринку в даний момент надмірно сприятливі для розміщення нової позики...».⁴⁰⁶ Такий контекст статті мав на меті дезінформувати читача, приховати реальний стан економічної ситуації в країні та забезпечити позитивне сприйняття населенням дій влади.

На кінець 1916 р. тенденція розміщення у пресі матеріалів про військову позику та її важливість для перемоги у війні зростає. При цьому, подібні повідомлення мали різний характер. Це були патріотичні ілюстрації, невеличкі текстові зображення (*дивись додаток В, рис. В. 3, В. 4*) і, навіть масштабні, на всю сторінку, оголошення з пропагандистським текстом. Прикладами останніх є розміщені 10 квітня та 9 грудня 1916 р. в газеті «Київ» на перших сторінках повідомлень наступного змісту: «Чим більше снарядів, тим менше людських жертв, тим ближче до кінцевої перемоги над ворогом. Пам'ятайте це все і полегшіть державне завдання постачання армії всім необхідним. Перетворюйте вільні гроші у військову позику»;⁴⁰⁷ «Краща відповідь росіян на німецькі слова про мир – посилена підписка на військову позику»⁴⁰⁸ (*дивись додаток В, рис. В. 5 та В. 6*). Такий механізм подачі інформації мав на меті сконцентрувати основну увагу читача саме на зазначеному оголошенні та змотивувати його придбати акцію.

З початком війни інтерес суспільства до військових подій на фронті значно зріс. Практично кожного цікавила доля солдатів, їхні дії, становище тощо. Зважаючи на цю ситуацію редакціями газет, з метою «правильного»

⁴⁰⁶ Долг общества. *Київ*. 1915. 11 ноября. № 662. С. 1–2.

⁴⁰⁷ Военный заем 1916 года. *Київ*. 1916. 10 апреля. № 809. С. 2.

⁴⁰⁸ Лучший ответ русских на германские слова о мире усиленная подписка на военный заем. *Київ*. 1916. 9 декабря. № 1045. С. 1.

інформування суспільства, було вирішено розміщувати в пресі спеціальні рубрики про бойові дії та загальне становище на різних фронтах. Слід зауважити, що відношенням Головної військово-цензурної комісії при генеральному штабі від 28 серпня 1914 р. на території КВО заборонялося розміщувати у пресі відомості про військові події, які могли негативно вплинути на читачів.⁴⁰⁹ Тому, матеріали вищезазначених рубрик мали зазвичай лише патріотичний характер і були спрямовані на героїзацію російської армії та демонстрування успішності її дій.

Одразу ж після початку війни, широкого розголосу на шпальтах газет отримали події у Галичині та Східній Пруссії. Кожного дня редактори видань, на основі офіційних телеграм, розміщували повідомлення формулювання яких в основному було позитивним: «26 і 27 липня відбувся бій з австрійськими військами між Берестечком та Почаєвом. Австрійці відкинуті... Ворог б'ється неохоче, кидає зброю і здається в полон»;⁴¹⁰ «Зі штабу верховного головнокомандувача повідомляється: Вторгнення у східну Пруссію та Галичину 10 серпня продовжується широким фронтом».⁴¹¹ Негативні факти упускалися з огляду і були заборонені цензурою, оскільки розміщення подібних матеріалів суперечило інформаційній політиці влади і могло викликати розчарування та обурення з боку населення.

Проте в окремих випадках приховати справжній стан речей був не можливий, оскільки наростав різкий дисонас між тим що було на фронті і тим, що говорилося у пресі. Якщо події в Галичині були для імперської армії успішними і газетні «позитивні» повідомлення мали хоча б реальне підґрунтя, то ситуація із Східною Пруссією набула іншого характеру. 16 серпня газета «Киевлянин» відзначала про успішність дій російської армії: «Рух вперед наших військ у східній Пруссії здійснюється швидше чим можна було очікувати. Не сьогодні, то завтра телеграф принесе звістку, що справу

⁴⁰⁹ ЦДІАК України. Ф. 1600. Оп. 1. Спр. 549. Арк. 12.

⁴¹⁰ Бой между Берестечком и Почаевом. *Киевская мысль*. 1914. 29 июля. № 206. С. 2.

⁴¹¹ Наступление русских войск. *Киевлянин*. 1914. 12 августа. № 221. С. 4.

загону німців в Кенігсберзі закінчено...».⁴¹² Проте в реальності ситуація на фронті була не на користь Росії. Станом на 16 серпня німецькі війська почали контрнаступ, наслідком якого стала поразка та відступ 2-ї армії на чолі з генералом Олександром Самсоновим. Як відзначає російський історик С. Неліпович втрати російських військ тоді склали: 6789 вбитими, 20500 поранених, більше 93 тис. полонених, з них 15 генералів, 1830 офіцерів, 914000 нижчих чинів.⁴¹³ Це була одна із найбільших поразок в історії Російської імперії. Такі факти важко було приховувати, а тому вже 19 серпня в газеті «Киевлянин» у «м'якій» формі, невеликим телеграфним повідомленням, констатувався факт поразки: «Внаслідок підкріплень, стягнутих зі всього фронту, і завдяки широко розвинутій сітці залізничних доріг, переважаючі сили германців обрушилися на наші сили, близько двох корпусів зазнали найсильнішого обстрілу з тяжкої артилерії, від якої ми понесли великі втрати. За даними війська билися героїчно. Генерали Сампсонов, Мартос, Пестич і деякі чини штабів загинули».⁴¹⁴ У той же час, надалі редактори намагалися завуалювати масштабну поразку, виправдати та представити її як таку, що не несе за собою загрози: «Крім того, яким би не було серйозне повідомлення штабу, не слід надавати йому перебільшеного значення... Тільки легковажні люди не усвідомлюють і не розуміють всієї величі теперішньої війни... Даром нічого не дається – доля жертв спокутних просить. І ці жертви не можуть бути не великі. Ними вимірюється не тільки сила ворога, але й ті величезні завдання, ті високі цілі, які переслідуються і будуть досягнуті перемогою союзних сил...»;⁴¹⁵ «Вчернее время» з авторитетного джерела дізналося, що незважаючи на втрати, наше становище у Східній Пруссії не викликає побоювань. Втрати пояснюються дальністю

⁴¹² Обзор военных действий. Киевлянин. 1914. 16 августа. № 225. С. 1.

⁴¹³ Неліпович С. Восточно-прусская операция 4 (17) августа – 2 (15) сентября 1914 г. Первая мировая война. Поиски новых подходов к исследованию, приглашение к диалогу. Доклады академии военных наук. Саратов, 2006. № 5 (23). С. 133.

⁴¹⁴ С театра войны. Киевлянин. 1914. 19 августа. № 228. С. 4.

⁴¹⁵ Слава павшим в бою. Киевлянин. 1914. 20 августа. № 229. С. 3.

бою важких пушок і великою площею битви. Втрата в командному штабі і штабному складі відбулася від випадкового снаряду. На загальний хід дій це не може вплинути».⁴¹⁶

Своє відображення знайшли на шпальтах газет також події, що розвивалися на західному фронті. Традиційно вони мали позитивний характер і відображали лише успіх союзників. Так, наприклад, на початковому етапі війни активно висвітлювалися військові операції у Франції та Бельгії. Особливого резонансу набуло протистояння на річці Марна, яке відзначилося успіхом англо-францької армії та відступом німецьких військ. Зміст тогочасних повідомлень був наступним: «З обох сторін борються три мільйона військ. Всі три німецькі армії відкинуті по всій лінії з великими втратами»;⁴¹⁷ «Англійська армія переходить Марну. Ворог відійшов приблизно на 40 км»;⁴¹⁸ «Pall Mall Gazette» повідомляє, що втрати німців у Франції і Бельгії становлять приблизно 350 тисяч осіб».⁴¹⁹ Крім того, в одному із номерів газети «Киевлянин» від 29 серпня 1914 р. для візуалізації та акцентуації уваги на другій сторінці було розміщено спеціальну карту франко-бельгійського театру військових дій (*дивись додаток В, рис. В. 8*), а кількість повідомлень про успішність союзників на західному фронті зросла від традиційних 4 до 8.⁴²⁰

Гострою проблемою для Російської імперії став «великий відступ» у квітні – червні 1915 р. 19 квітня на лінії Південно-Західного фронту австро-німецька армія почала загальний контрнаступ, так званий «Горлицький прорив», який разом із складною внутрішньою ситуацією призвів до значних поразок російської армії, втрати головних позицій у Галичині, зокрема залишення Львова, та подальшого відступу. Не зважаючи на всю серйозність проблеми, зазначені події в пресі були представлені не як факт поразки, а як

⁴¹⁶ Положение в Восточной Пруссии. Киевлянин. 1914. 20 августа. № 229. С. 5.

⁴¹⁷ Германцы отброшены по всей линии. Киевлянин. 1914. 29 августа. № 238. С. 3.

⁴¹⁸ Генеральное сражение во Франции. Киевлянин. 1914. 29 августа. № 238. С. 3.

⁴¹⁹ Потери немцев во Франции и Бельгии. Киевлянин. 1914. 29 августа. № 238. С. 3.

⁴²⁰ Киевлянин. 1914. 29 августа. № 238. 4 с.

стратегічний план з метою подальшої боротьби: «логічний розвиток плану дій, який як можна додуматися, прийнятий нами для операції у Галичині, вимагає територіальних поступок ворогу до тих пір, доки наші армії не стануть в таке відносно ворога положення, яке дозволить без ризику вступити з ним у вирішальну битву...»;⁴²¹ «Політика принесла нову крупну жертву стратегії – ми залишили Львів. Подія ця не була несподіваною: вона стала практично неминучою після очищення нами позицій біля Городка, оскільки позиції перед Львовом не мали і 10 частини сил, які представляла міська. Якщо наші війська її обороняли, то це робилося для виконання основного плану, відповідно до якого здійснюється наш відхід: не пропустити жодної позиції, не використавши її для боротьби з ворогом. Львівська позиція оборонялася нами весь день 8 і ніч на 9 червня вельми посилено і успішно: всі атаки ворога були відбиті і йому нанесені великі втрати, очищена вона була тільки тоді, коли подальша оборона стала безцільною....».⁴²²

При цьому, щоб підтвердити тези про стратегічний маневр залишення Львова, в пресі розміщувалися повідомлення, зміст яких апелював до громадської думки міжнародної спільноти: «Париж, 12 червня. Французька суспільна думка жаліє про очищення Львова, але розглядає його як маневр, здійснений з великим мистецтвом і викликаний міркуваннями стратегічної необхідності, яка дає можливість зберігати у недоторканості російські сили для вирішальних дій. Майор С., в газеті «Matin», говорить, що росіяни замінили стратегічне рабство свободою маневрування. Наближаючись до рідної землі, російський солдат знову отримає джерело своєї непереможної сили...»;⁴²³ «Токіо, 12 червня. Преса не надає серйозного значення відходу російських військ з Перемишля та Львова, висловлюючи цілковиту впевненість у кінцевий успіх російської армії і очікує тепер більш активних

⁴²¹ Обзор военных действий. *Киевлянин*. 1915. 10 июня. № 157. С. 1.

⁴²² Обзор военных действий. *Киевлянин*. 1915. 12 июня. № 159. С. 1.

⁴²³ Иностранная печать об оставлении Львова. *Киевлянин*. 1915. 14 июня. № 161. С. 5.

дій на західному фронті».⁴²⁴ Офіційні телеграми в газетах також продовжували зберігати позитивний дисонанс: вони констатували, що поряд з «стратегічним» відступом відбуваються і перемоги: «8 червня і протягом наступної ночі на львівському напрямку ми затримували наступ ворога посиленням боєм. Противник зазнав великої втрати при неуспішних атаках біля поселення Брюховичі та далі до півдня, на річці Церек, але йому вдалося просунутися в районі міста Жовкви, внаслідок чого 9 червня наші війська залишили Львів продовжували відходити на новий фронт»,⁴²⁵ «У напрямку від Жовкви і Львова протягом вечора, 9 червня, і всього наступного дня ворог здійснював спроби подальшого наступу... Але, завдяки енергійним контр-атакам наших військ, спроби ці не увінчалися успіхом».⁴²⁶ Про втрати та інші негативні моменти й мови не було, хоча за приблизними оцінками військового історика Антона Керсновського, тодішні втрати російської сторони склали близько півмільйона осіб.⁴²⁷

Специфікою тогочасних інформаційних повідомлень про події на фронті була відсутність будь-яких точних цифрових відомостей про втрати російської імперської армії. У газетах подавалися абстрактні форми, наприклад: «не значні», «малі», «нікчемні»: «...у неділю друга австрійська кавалерійська дивізія, ... спробувала захопити Володимир-Волинський. Незважаючи на те, що гарнізон міста був небагаточисленним і не мав артилерії, він відбивав весь день атаки австрійців... Наші втрати нікчемні. До вечора австрійці з великими втратами відійшли до поселення Зимно».⁴²⁸ Навіть фактор публічного визнання поразки у Східно-Пруській операції мав не чіткий характер, у газетах лише відзначалося: «ми понесли великі

⁴²⁴ Иностранная печать об оставлении Львова. *Киевлянин*. 1915. 14 июня. № 161. С. 5.

⁴²⁵ От штаба Верховного главнокомандующего. *Киевлянин*. 1915. 11 июня. № 158. С. 4.

⁴²⁶ От штаба Верховного главнокомандующего. *Киевлянин*. 1915. 12 июня. № 159. С. 5.

⁴²⁷ Керсновский А. А. История русской армии в 4-х томах. Т. 3. 1881–1915 гг. М.: Голос, 1994. С. 287.

⁴²⁸ Сообщение генерального штаба. *Киевская мысль*. 1914. 6 августа. № 214. С. 3.

втрати»,⁴²⁹ але конкретно скільки, яка сумарна кількість вбитих, поранених, а особливо тих, хто здався в полон не було представлено читачам.

Натомість, для підсилення ефекту успішності військових дій редактори газет вдавалися до деталізації про втрати ворога. Яскравим прикладом подібної тенденції, є відображення подій під час «Брусиловського прориву» 1916 р.: «...наші війська продовжують просуватися вперед по всьому Південно-Західному фронті, тиснучи ворога і захоплюючи нові стратегічні пункти. За один лише день 28 травня знову взяті в полон більше 35000 полонених в тому числі 1 генерал, 409 офіцерів і 35100 нижніх чинів».⁴³⁰ А 8 січня 1917 р. в одному із номерів газети «Киевский голос» була надрукована підсумовуюча статистика взятих у полон союзниками німців та австрійців за весь 1916 р.: «Французами взято 78500 німців, з них 26600 під Верденом, англійцями 20590 осіб, італійцями 52250 осіб, росіянами близько 400000... Включаючи сюди цифри полонених, взятих румунами, росіянами на Кавказі, англійцями у Єгипті і Східній Африці, отримуємо втрати центральних держав більше 600000».⁴³¹ Зрозуміло, що така конкретизація мала на меті продемонструвати масштабність перемог імперської армії та її союзників і серйозність поразок ворога.

Щоб акцентувати увагу читача, тексти офіційних телеграмних повідомлень подавалися крупним та жирним шрифтом, який значно виділявся на загальному фоні. Найчастіше такий формат мали відомості про успішні бойові дії та важливі стратегічні перемоги. Прикладом подібної публікації є повідомлення в газеті «Земская мысль» від 10 березня 1915 р. про взяття російською армією Перемишля (*дивись додаток В, рис. В. 7*).⁴³² Поряд з цим, відповідно до розпорядження голови штабу КВО, редактори

⁴²⁹ С театра войны. *Киевлянин*. 1914. 19 августа. № 228. С. 4.

⁴³⁰ На Юго-Западном фронте. *Киевская мысль*. 1916. 31 мая. № 131. С. 2.

⁴³¹ Огромные потери австро-германцев. 600000 пленных. *Киевский голос*. 1917. 8 января. № 232. С. 2.

⁴³² Официально 9 марта. От Штаба Верховного Главнокомандующего. *Земская мысль*. 1915. 10 марта. № 59. С. 1.

газет також зобов'язувалися друкувати на першій сторінці «Обов'язкові постанови», а сам заголовок жирним шрифтом.⁴³³ У більшій мірі, така вимога стосувалася офіційних урядових видань, зокрема «Губернских ведомостей».

Преса того часу широкомасштабно культивувала прийом «демонізації» ворога. Редакції газет намагалися продемонструвати Росію в образі високої цивілізованої держави, основними пріоритетами якої були: добро, любов, цінність людського життя, свобода, право та правда. Натомість, Німеччина та її союзники постали основними антиподами, у вигляді країн-варварів, хижаків, загарбників, поневолювачів: «Германське нашествя на мирні країни Європи спільним голосом майже світової суспільної думки оцінюється, як спроба варварів знищити європейську культуру... В цій війні зустрічаються два світи: світ сучасної культури в уособленні троїстої згоди і світ далекого минулого – світ легенд із тевтобургських лісів... Проти варварства, покритого думкою легендарності, висувається щит європейського розуму...».⁴³⁴ Демонстрація антагоністичної боротьби двох світів мало сформувати в суспільстві переконання про необхідність війни, як важливої умови встановлення загальнолюдського благополуччя та миру.

Критика німецької нації та культури стала систематичним явищем тогочасної преси. Автор статті «Где же «великая нация»?» стверджував: «...ми маємо в особі Німеччини не благородного, рівного нам по культурі духа, противника, а грубий, жорстокий уламок тих варварів, що, одягнувшись у звірячі шкури, на скажених конях з божевільною ярістю знищували давню культуру... Це не війна, це розбійницькі та хуліганські набіги, в яких немає меж злоби».⁴³⁵ Німеччина постала в образі головного світового ворога, якого слід знищити, оскільки його існування загрожує усьому людству: «...війна припиниться лише в той момент, коли Німеччина – ворог роду людського – почне корчитися в муках агонії і стане нездатною

⁴³³ ДАХО. Ф. 227. Оп. 3. Спр. 8577. Арк. 1.

⁴³⁴ Затмение тевтонского разума. *Киев*. 1914. 31 июля. № 201. С. 1.

⁴³⁵ Каталей Е. Где же «великая нация»? *Киев*. 1914. 4 августа. № 205. С. 1–2

шкодити людству. Взагалі ХХ ст. випадає рідкісне щастя забезпечити благополуччя всього світу шляхом знищення Німеччини».⁴³⁶

В газетах пропагувалися тези про порушення Німеччиною усіх існуючих тоді міжнародних норм та правил ведення війни. «Заборонялося, наприклад, стріляти по ворожих госпіталях, бо ранений уже не воїн і потребує допомоги. Заборонено використання розривних куль. Багато заборонено, але початок війни показав, що німці повністю не бажають рахуватися з цими заборонами і поважати будь-які обов'язки...»⁴³⁷ — говорилося в одній із тогочасних публікацій «Киевской земской газете».

Систематичною в пресі була подача інформації про різноманітні звірства німців та австрійців. Зазвичай, це були повідомлення та короткі замітки про насильство німецьких солдатів над мирним населенням, руйнування історичних архітектурних будівель, знищення цілих сіл, поселень тощо. Відзначимо, що спочатку на сторінках газет публікувалася в основному інформація про жорстокості німців щодо населення окупованих територій Бельгії та Франції. Яскравими прикладами цього є наступні тези: «Німці після захоплення Намюра [місто в Бельгії] влаштували мирному населенню криваву баню. Розгромлено 250 приватних будинків»;⁴³⁸ «Німці здійснюють діяння найбільшого варварства і зачищених ними селах Верхнього Ельзасу [територія Франції]. В Данемарі будинки виявилися спаленими. Вулиці заповнені трупами розстріляних жителів».⁴³⁹

Проте надалі, із наступом німецько-австрійської армії та поразками російської на Східному фронті, преса автоматично переорієнтувалася на висвітлення германських звірств, які були безпосередньо уже стосувалися імперії. Як зазначає російський дослідник А. Абдрашитов «тема німецьких звірств деякий час була далекою і не торкалася Росії напряду. Але події у польському м. Каліш, який входив до Привіслінського краю, стали реальним

⁴³⁶ Морис Метерлинк о будущем Европы. *Вечерняя газета*. 1916. 9 января. № 941. С. 2.

⁴³⁷ Как немцы ведут войну. *Киевская земская газета*. 1915. 3 февраля. № 5. С. 2.

⁴³⁸ Кровавая баня. *Последние новости*. 1914. 18 августа. № 2537. С. 2.

⁴³⁹ Зверства немцев. *Последние новости*. 1914. 4 августа. № 2510. С. 1

фактом, який продемонстрував суспільству близькість жорстокого ворога. Каліш був першим великим російським містом зайнятим противником... В міру просування німецької армії по території Привіслінського краю тематика звірств ворога розширювалася географічно».⁴⁴⁰ При цьому, що чим активнішими були дії німецької армії на Східному фронті, тим більше емоційно-забарвленими та антигуманними ставали повідомлення у газетах. Наприклад, 3 серпня 1914 р. в газеті «Последние новости» була опублікована стаття з наступним змістом: «Прибулі з Каліша розповідають, що німці на очах батька згвалтували двох єврейських дівчат. Батько в гніві сказав, що Господь покарає насильників. Батька розстріляли».⁴⁴¹

Звірства приписувалися не тільки німцям, але й іншим їхнім союзникам. Так, 23 вересня 1915 р. в газеті «Юго-Западный край» було опубліковано статтю про злочини турків: «...в Бітлісі 12000 вірмен перерізані і кинуті в раніше приготовлені ями... В [Мушській] долині жило 120000 вірмен із яких в Росію врятувалося близько п'яти тисяч. Частина жителів долини встигнула втекти в Сасунські гори. Ті, що залишилися були оточені і частиною вирізані, частиною спалені у будівлях, облитих керосином, а частиною заживо зариті в глибокі ями...».⁴⁴² З іншої замітки ми дізнаємося про насильство болгарської армії: «В одному тільки Прилепському окрузі болгарі повністю зруйнували цілі села... Чотири болгарських воєводи: Арса Іованович, Стефан Нача, Стойле і Спірович, отримали указ спалити Поречський округ і перебити його жителів...».⁴⁴³ Статті такого спрямування на той час були сталою нормою для всіх періодичних видань. Проте, потрібно відзначити, що «Киевская мысль» щодо пропаганди демонізації ворога, була досить ліберальною у порівнянні з іншими суспільно-політичними газетами Південно-Західного краю. Кількість публікацій про звірства німців та їхніх союзників була досить незначною.

⁴⁴⁰ Абдрашитов Э. Е. Пленные россияне в информационной политике... С. 193–194.

⁴⁴¹ Зверства немцев. *Последние новости*. 1914. 3 августа. № 2508. С. 1.

⁴⁴² Зверства турок. *Юго-Западный Край*. 1915. 23 сентября. № 217. С. 1.

⁴⁴³ В Сербии. *Вечерняя газета*. 1916. 25 марта. № 1017. С. 2.

Ще однією темою для обговорень та дискусій у пресі було питання військовополонених. В газетах розміщувалися замітками про важкі умови перебування російських солдат у полоні: «В одному із сіл в окрузі Бржезінь, Петроковської губернії, німці перетворили костел в тюрму для полонених, котрих тримали декілька діб, не дивлячись на мороз у декілька градусів, забравши в них перед тим весь теплий одяг і залишив полонених майже у білизні. Їх також морили голодом... Полонені були засуджені на голодну смерть...».⁴⁴⁴ Крім того, поширеними були розповіді саме про «звірську» поведінку німецьких офіцерів. Такі матеріали зазавичай супроводжувалися детальним описом жорстоких та кривавих дій німців до полонених. Так, 19 лютого 1917 р. в газеті «Жизнь Волыни» була опублікована стаття з наступним змістом: «у таборі військовополонених у Мангеймі мав місце наступний випадок... часові ударами прикладів збили з ніг всіх унтер-офіцерів і на очах гарнізону почали звірське побиття, при цьому солдати копали штиками лежачих на землі унтер-офіцерів. Розправа тривала з 5 год. 45 хв. до 7 год. 17 хв. ранку; в результаті на землі сформувалася суцільна маса із 60 повалених в купу тіл. Німецький офіцер вибрався на цю гекатомбу і пройшовся по ній, наносячи удари шаблею; вбиті були залишені на місці...».⁴⁴⁵ Слід зазначити, що тематика звірств німців та їхніх союзників була притаманною і для військових видань. Так, в «Армейском вестники» активно розміщувалися публікації з заголовками, які були ідентичними до тих, що у цивільній пресі: «Австрийские зверства»,⁴⁴⁶ «В плену у немцев»⁴⁴⁷ тощо. Зрозуміло, що подібні текстові матеріали мали на меті викликати у читача зневагу до всього германського.

Показовим сюжетом періодики було жорстоке ставлення німців до поранених російських солдатів. Цей образ мав значне моральне і

⁴⁴⁴ В Царстве Польском. *Киевская мысль*. 1914. 19 ноября. № 319. С. 5.

⁴⁴⁵ Зверства германцев. *Жизнь Волыни*. 1917. 19 февраля. № 46. С. 3.

⁴⁴⁶ Австрийские зверства. *Армейский Вестник*. 1915. 26 мая. № 123. С. 3.

⁴⁴⁷ В плену у немцев (Рассказ бежавшего из плена прапорщика Красноставского полка Иванова). *Армейский Вестник*. 1915. 1 сентября. № 164. С. 3.

пропагандистське значення. Поранені військовополонені користувалися особливим статусом, в тому числі і при отриманні медичної допомоги. До хворих, які не могли здійснювати опір, суспільство завжди ставилося з особливою симпатією. Тому, будь-які факти розправи над беззахистним противником викликали обурення у населення. Звірства щодо поранених солдатів зразу привернули увагу газет. Ця обставина найбільш рельєфно демонструвала читачам варварську сутність німецького мілітаризму.⁴⁴⁸

Частота розміщення текстів, які формували демонізований образ ворога була досить високою. Так, згідно з нашими підрахунками, на початковому етапі війни, у серпні місяці, на один номер щоденної право-монархічної газети «Київ» у середньому припадало 4 повідомлення. При цьому, найбільша ж їх кількість становила число 8,⁴⁴⁹ а найменша – 2.⁴⁵⁰ Загалом, за весь місяць у газеті було розміщено більше 100 повідомлень (*дивись додаток Д, таблиця Д. 1*).

В умовах війни одним із важливих завдань ЗІ було сформувати серед суспільства уявлення про те, що становище ворога є складним і він не зможе довго воювати. В пресі розміщувалися повідомлення, які відображали військові, економічні, політичні, соціальні, культурні та інші проблеми Німеччини і її союзників. Ми можемо виділити декілька ключових тем, які активно використовувалися пропагандою. Зокрема, широкої популярності набула проблема голоду. Практично усі тогочасні газети були переповненні статтями з такими заголовками: «Голодная» революция»,⁴⁵¹ «Кому в Германии угрожает голод?»,⁴⁵² «Голод и беспорядки в Германии»,⁴⁵³ «Голод в Турции и Болгарии»,⁴⁵⁴ «Голод в Галиции»⁴⁵⁵ тощо. Зміст усіх цих статей

⁴⁴⁸ Абдрашитов Э. Е. Пленные россияне в информационной политике... С. 409.

⁴⁴⁹ Київ. 1914. 2 августа. № 203. 6 с.

⁴⁵⁰ Київ. 1914. 30 августа. № 229. 6 с.

⁴⁵¹ «Голодная» революция. *Последние новости*. 1914. 6 августа. № 2514. С. 1.

⁴⁵² Кому в Германии угрожает голод? *Вечерняя газета*. 1916. 9 января. № 941. С. 1.

⁴⁵³ Голод и беспорядки в Германии. *Южная Копейка*. 1917. 8 января. № 2196. С. 2.

⁴⁵⁴ Голод в Турции и Болгарии. *Киевский голос*. 1917. 21 января. № 245. С. 2.

⁴⁵⁵ Голод в Галиции. *Киевская мысль*. 1914. 12 августа. № 220. С. 1.

був подібним і відображав приблизно наступне: «Німеччина ледве зможе витримати війну більше півроку. Нехватки споживчих припасів досягнула крайньої межі. Населення вже довгий час не доїдає».⁴⁵⁶

Іншим тематичним напрямком щодо становища ворога було відображення суспільних настроїв населення. У статтях розповідалося про те, що серед німців, австрійців, угорців поширюється розчарування, зневіра та незадоволення. Люди вимагають негайного припинення війни та укладання миру: «У всіх майже німецьких сім'ях панує траур... Жага миру охоплює дедалі більше широкі кола населення».⁴⁵⁷ В контексті цього, значна кількість публікацій була присвячена росту антигерманських настроїв серед союзників Німеччини – угорців, турків та болгар: «Угорська преса відкрито протестує проти германізації австро-угорської армії»;⁴⁵⁸ «...нездоволення в Угорщині досягнуло крайніх меж, і якщо парламентська опозиція не поставить ребром питання про зупинення германізації Угорщини, то сам народ вмішається у справу»;⁴⁵⁹ «В народних же масах [Туреччини] росте глуха ненависть проти німців, котрих звинувачують в тому, що вони дивляться на Туреччину, як на постачальника гарматного м'яса»;⁴⁶⁰ «...у болгарській армії зростає нездоволення проти німецьких офіцерів».⁴⁶¹ Розміщення подібних матеріалів мало на меті продемонструвати читачам той факт, що дії Німеччини спровокували масову хвилю незадоволення збоку населення союзних до неї держав і, що згодом, під тиском народів, уряди останніх будуть змушені відмовитися підтримувати німців у війні.

Ще одним популярним напрямом публікацій, було розміщення статей про розбрат та незгоди серед вищого командування ворожих армій: «...маршал фон-Гінденбург посварився не тільки з генералом Макенzenом,

⁴⁵⁶ Голод и беспорядки в Германии. *Южная Копейка*. 1917. 8 января. № 2196. С. 2.

⁴⁵⁷ Настроение в Германии. *Подольнин*. 1915. 18 августа. № 1381. С. 4.

⁴⁵⁸ Настроение в Венгрии. *Южная Вечерняя Газета*. 1915. 6 октября. № 6. С. 1.

⁴⁵⁹ Недовольство в Венгрии. *Вечерняя газета*. 1916. 10 января. № 942. С. 2.

⁴⁶⁰ Немцы требуют от Турции пушечного мяса. *Вечерняя газета*. 1916. 11 января. № 943. С. 2.

⁴⁶¹ Недовольство болгар германцами. *Вечерняя газета*. 1916. 16 января. № 948. С. 2.

але й з начальником генерального штабу генералом фон-Фалькенгейном. Внаслідок їхніх чвар, за останній час помітні різкі непослідовності. Укази віддаються, потім відміняються. Цілі полки безцільно перекидаються то на один, то на інший фронт...».⁴⁶² Також, у газетах друкувалися матеріали про суперечки між німецькими та австрійськими солдатами, які інколи переростали у криваві сутички. Наприклад, 25 червня 1916 р. у «Вечерний газети» було опубліковано статтю «Побоище между германцами и австрийцами». В ній зазначалося про те, що німці зневажали австрійців і останніх завжди ставили на передові лінії, щоб вони, під дулами кулеметів не могли відступити. Обурені такою союзницькою манерою, австрійці 8 червня 1916 р. в районі Ковеля, замість наступу на російські гарнізони, повернули назад і кинулися в штики на німецьку кулеметну роту. Як наслідок між союзниками почалося побоїще.⁴⁶³ Такі історії мали забезпечити в суспільстві переконання про те, що на відміну від російської армії, серед солдатських лав ворогів відсутні згуртованість та єдність, а тому це ще більше посилює шанси на перемогу.

Крім публікації звичайних текстових матеріалів, преса вдавалася і до інших способів подачі інформації. Особлива роль відводилась друкуванню сатиричної графіки – спотворених, комічних зображень про певну подію, явище, факт тощо. Під час Першої світової війни, коли освіта продовжувала залишатися справою заможних, а значна частина населення не вміла читати, карикатура виконувала одне із важливих та прагматичних завдань – вона робила інформацію доступною для всіх верств суспільства, незалежно від рівня освіченості. Адже для того, щоб зрозуміти контекст ілюстрації не потрібно було володіти особливими уміннями та навичками. Саме цей фактор визначав карикатуру як особливий механізм пропаганди.

⁴⁶² Раздоры между немецкими генералами. *Вечерняя газета*. 1916. 9 января. № 941. С. 2.

⁴⁶³ Побоище между германцами и австрийцами. *Вечерняя газета*. 1916. 25 июня. № 1106. С. 1.

Розміщення сатиричної графіки було притаманне не всім тогочасним виданням українських губерній Південно-Західного краю. Найчастіше карикатури використовувались в таких газетах як «Последние новости», «Южная копейка» та «Киев». Головним об'єктом висміювання був німецький імператор Вільгельм II. На нього переносилися усі можливі негативні стереотипи та сюжети пов'язані з війною.

30 липня 1914 р. в газеті «Последние новости» було опубліковано зображення Вільгельма II з таким підписом «Ми живемо тихо і мирно». Замість звичайних рис обличчя автор карикатури зобразив військові кораблі, шаблі та рушниці (*дивись додаток Г, рис. Г. 1*).⁴⁶⁴ Такий зміст ілюстрації підкреслював факт мілітаризації Німеччини і наголошував, що основним винуватцем війни є Вільгельм II.

Крім німецького кайзера, об'єктом для висміювання був імператор Франц-Йосиф. Його зазвичай зображали у вигляді похилого, немічного старця, що символізувало слабкість та нездатність Австро-Угорщини вести активні військові дії (*дивись додаток Г, рис. Г. 2*).⁴⁶⁵ Що ж до інших союзників Німеччини, то їхні образи були менш популярними і зустрічалися досить рідко. Причина такої вибірковості полягала у геополітичній стратегії, якої дотримувалася Росія. У світовій боротьбі за території Центрально-Східної Європи та розподіл сфер впливу на Балканах її головними конкурентами виступали Німеччина та Австро-Угорщина. Саме цей фактор, відіграв ключову роль у формуванні активної антигерманської позиції у ЗІ.

Початок світового конфлікту в Російській імперії ознаменувався широкою пропагандою міфу про «другу вітчизняну війну». ЗІ активно проводили порівняння та алегорії між подіями 1914 та 1812 рр. Карикатуристи надавали Вільгельму II характерних рис Наполеона Бонапарта та пророкували німецькому кайзеру таку ж саму долю, якої колись

⁴⁶⁴ Мы живем тихо и мирно. (Из речи Вильгельма II). *Последние новости*. 1914. 30 июля. № 2499. С. 2.

⁴⁶⁵ Франц-Иосиф. *Последние новости*. 1914. 2 августа. № 2506. С. 4.

зазнав французький імператор – поразку та заслання (*дивись додаток Г, рис. Г. 3*).⁴⁶⁶

Для підсилення ефекту сприйняття побаченого та надання зображенню символічного контексту авторами сатиричної графіки застосовувався прийом зооморфної алегорії, тобто уподібнення до тварин. Карикатура «Собственной персоной» демонструє Росію у вигляді ведмеда, який ковтає німецького імператора. При цьому, до неї додавався підпис із саркастичними словами Вільгельма II: «Я закрию їй рот, зроблю її німою» (*дивись додаток Г, рис. Г. 4*).⁴⁶⁷

У загальноєвропейському суспільно-політичному дискурсі алегорія Росії у вигляді ведмеда мала негативне значення. Наприклад, для англійців вона була результатом віри в те, що Російська імперія – це дика країна, де по вулицях міст вільно ходять ведмеді і, що вона є носієм грубої сили.⁴⁶⁸ Фактично, образ ведмеда для всіх західноєвропейських держав був універсальним «замінником» Росії, який позначав її дикість, ненаситність, рабський характер, відсталість тощо.⁴⁶⁹ Проте, в самій Російській імперії така зооморфна алегорія була трансформована у позитивно-закономірне явище. Образ ведмеда набув ідеологічно-символічного значення й трактувався як прояв сили, міцності та незламності і, що під час війни тільки він може протистояти німецькій агресії.

⁴⁶⁶ Вильгельм – Пишите: «Франция дала миру Наполеона; Германия – Великого Вильгельма»... Историк – А как прикажете, ваше величество, назвать в истории тот остров на которой Великого Вильгельма сошлют союзники?». Киев. 1914. 24 сентября. № 254. С. 2.

⁴⁶⁷ Собственной персоной. *Последние новости*. 1914. 30 июля. № 2500. С. 2.

⁴⁶⁸ Питлеванная Л. Эволюция образа России в карикатуре британского журнала «Панч» во время Первой мировой войны: «Чужой среди своих» – «чужой». *Мировые войны в истории человечества (к 100-летию начала Первой и 75-летию начала Второй мировых войн): монография* / Троян С. С., Головкин Н. Л., Фисанов В. П. и др.; науч. ред. С. С. Троян. К.: Ника-Центр, 2016. С. 85.

⁴⁶⁹ Успенский В. Типология изображений «Русских медведей» в европейской карикатуре XVIII – первой трети XIX века. *«Русский медведь»: История, семиотика, политика* / Под ред. О. В. Рябова и А. де Лазари. М.: Новое литературное обозрение, 2012. С. 103–104.

Досить часто зооморфні алегорії використовувалися карикатуристами для позначення ворожих Росії держав. В основному їхній зміст спрямовувався на висвітлення негативних аспектів ворога та демонстрування його хиткої позиції у війні. Так, на одній із карикатур Німеччина була представлена в образі орла, становище якого у ході війни змінюється: від сильного та здорового до покаліченого та перебинтованого (*дивись додаток Г, рис. Г. 5*).⁴⁷⁰ В іншій ілюстрації для позначення німецької сторони використано алегорію вовка, якого супротивники за допомогою вил, кийка та штика загнали у безвихідне становище: «Вовк у ночі, думаючи попасти у вівчарню, попав у псарню» (*дивись додаток Г, рис. Г. 6*).⁴⁷¹ Подібні сюжети переконували читача в тому, що становище ворога є складним і незабаром, через значний опір підкорених народів та натиск країн-членів Антанти, Німеччина та її союзники зазнають поразки.

Значна частина тогочасної сатиричної графіки була присвячена дискредитації та висміюванню відносин між німцями та їхніми союзниками. У карикатурі «Скачи враже, як пан каже!..» продемонстровано, як німецький солдат штовхає австрійця у лапи російського ведмедя (*дивись додаток Г, рис. Г. 7*).⁴⁷² Ще в одній ілюстрації імператор Вільгельм II з пістолетом і шаблею у руках погрожує «брудеру» (брату) австрійцю та заставляє його йти попереду (*дивись додаток Г, рис. Г. 8*).⁴⁷³ Подібними сюжетами карикатуристи переконували читачів у тому, що оголошення Австро-Угорщиною війни Росії було виключно ініціативою Німеччини і, що остання використовувала австрійців лише як гарматне м'ясо з метою прикриття власних військових позицій.

Разом з тим, окремі карикатури були присвячені ставленню німецького імператора до лідерів інших країн Четверного союзу. Зокрема, в одній із них

⁴⁷⁰ Германский орел. *Последние новости*. 1914. 7 августа. № 2516. С. 1.

⁴⁷¹ В Бельгии. *Последние новости*. 1914. 7 августа № 2516. С. 4.

⁴⁷² Скачи, враже, как пан кажет (К объявлению Австрией войны России). *Последние новости*. 1914. 3 августа. № 2508. С. 4.

⁴⁷³ Положенъице. *Южная копейка*. 1916. 3 июля. № 2011. С. 2.

турецького султана зображено у вигляді маріонетки, якою вдало маніпулює Вільгельм II (*дивись додаток Г, рис. Г. 9*).⁴⁷⁴ Інша карикатура відображала характер відносин між Німеччиною та Болгарією: німецький кайзер штовхає болгарського царя і наказує йому беззаперечно коритися (*дивись додаток Г, рис. Г. 10*).⁴⁷⁵ У суспільній думці утверджувалась ідея про нерівноправність союзницьких відносин між країнами Четверного союзу і, що для Німеччини Туреччина та Болгарія виступали лише джерелом матеріальних і людських ресурсів у війні за світове панування.

Одним із тематичних напрямків карикатур було демонстрування факту постійних військових невдач ворога. Наприклад, в газеті «Южная копейка» була розміщена ілюстрація «Як Вільгельма привітали з новим роком» на якій відображено донесення німецького офіцера імператору про поразки на різних ділянках Західного та Східного фронтів і реакція кайзера на такі факти: «Нас б'ють у Східній Пруссії. Нас б'ють на Західному фронті. Нас б'ють під Варшавою. А де ж ми б'ємо?!» (*дивись додаток Г, рис. Г. 11*).⁴⁷⁶

Період кінця 1916 початку 1917 рр. відзначився появою у ЗІ значної кількості матеріалів, що відображали складне внутрішньополітичне та військове становище ворога. Автори публікацій та зображень наголошували, що Німеччина та її союзники відчують значний дефіцит продовольчих запасів, фуражу, озброєння та інших необхідних речей для ведення військових дій. Яскравим прикладом подібного пропагандистського матеріалу є карикатура «Кінна атака», в якій відображено та висміяно факт відсутності достатньої кількості коней для австро-німецької кавалерії (*дивись додаток Г, рис. Г. 12*).⁴⁷⁷ Також, у зазначений період у пресі були поширені ілюстрації, які критикували прагнення Німеччини укласти мир. Зокрема, на одній із них Вільгельм II просить негайного миру із США (*дивись додаток Г,*

⁴⁷⁴ Выступление. *Последние новости*. 1914. 23 октября. № 2660. С. 4.

⁴⁷⁵ Союзники. *Южная копейка*. 1916. 24 января. № 1853. С. 3.

⁴⁷⁶ Как Вильгельма поздравили с новым годом. *Южная копейка*. 1915. 5 января. № 1424. С. 3.

⁴⁷⁷ «Конная» атака. *Южная копейка*. 1916. 4 сентября. № 2074. С. 2.

рис. Г. 13).⁴⁷⁸ Причиною виникнення такої сатиричної ілюстрації була висока ймовірність вступу США на початку 1917 р. у війну на боці Антанти.

Зауважимо, що поряд із активною провоєнною та проурядовою пропагандою, редакції видань інколи порушували прийняті владою правила та подавали інформацію з негативним змістом, який суперечив загальній імперській політиці. Особливо ця тенденція була притаманною для другої половини 1916 – початку 1917 рр. Наприклад, 26 липня 1916 р. в газеті «Подольнин» була опублікована стаття «Положение на Северном фронте», в якій зазначалося: «перед атакою німці розгорнули сильний артилерійський вогонь, при цьому пускали в хід снаряди із задушливими та ядовитими газами».⁴⁷⁹

В підсумку, затягування війни, наростання кризи та падіння авторитету імператора сприяли послабленню контролю та посиленню критичності преси. Начальник московської охоранки у доповіді від 23 жовтня 1916 р. вказував, що друк енергійно підриває авторитет уряду, дух суспільства і оптимізм. Сенсації із зображенням проблем на фронті і в тилу, відзначав він, спонукали народ запасатися продовольством та іншими товарами, що у підсумку посилювало атмосферу кризи. Крім того, преса натякала про зраду царської сім'ї. В останні місяці існування імперії збільшилися «напади» журналістів, які зливалися з більш чи менш фантастичними чутками про кризу, поразку, корупцію та зраду.⁴⁸⁰

Отже, у 1914–1917 рр. більша частина тогочасної преси мала не аналітичний та пропагандистський характер, а головним її завданням була підтримка офіційного ідеологічного курсу влади. Проаналізований нами контент дозволяє виділити декілька основних тематичних напрямків, які були наскрізними в усій тогочасній пресі: це обґрунтування та виправдання участі Російської імперії у війні, широка пропаганда патріотизму,

⁴⁷⁸ Кайзер. *Южная копейка*. 1917. 8 января. № 2196. С. 3.

⁴⁷⁹ Положение на Северном фронте. *Подольнин*. 1916. 26 июля. № 1592. С. 4

⁴⁸⁰ Дейли Дж. Пресса и государство в России (1906–1917 гг.)... С. 40.

формування негативного та антигуманного образу ворога. В основному газети містили текстовий матеріал, проте окремі видання, друкували фотографії, ілюстрації та карикатури. Останні виконували особливу роль, оскільки їх зміст був доступним та зрозумілим для всіх категорій населення, включаючи і тих хто був малосвіченим.

4.3. Брошури та відозви як важливі інформаційні засоби пропаганди

Під час Першої світової війни значного поширення набув такий вид друкованої продукції як брошури. На відміну від преси вони мали неперіодичний характер, вузьке спрямування і зазвичай присвячувалися конкретно-визначеній тематиці. У 1914–1917 рр. через війну та зростання потреби суспільства в отриманні інформації про навколишні події кількість брошур значно зросла. Головним ініціаторами їх друкування виступали органи влади, військові структури або організації та товариства, які були проурядової орієнтації.

Завданням тогочасних засобів інформації було пояснити основні причини війни, її значення, обґрунтувати роль Росії у ній, знайти винуватця конфлікту тощо. Автори видань наголошували на важливості світового протистояння для слов'янських народів та православ'я і, що головними ворогами людства є германці, які, порушуючи усі міжнародно-правові норми, вирішили захопити весь світ. Саме в такому напрямі була написана у 1916 р. брошура київського професора Г. Афанасьєва «Причины теперешней войны».⁴⁸¹ Зауважимо, що зазначене видання формувалось на основі публічних лекцій, прочитаних восени 1914 р. та взимку 1915 р.

У брошурі розкрито головні події з історії міжнародних відносин та військових конфліктів, які відбулися у Європі з часу початку франко-

⁴⁸¹ Афанасьев Г. Е. Причины теперешней войны. Киев: Сотрудник, 1916. 96 с.

пруської війни 1870 р. Саме цю дату автор визначив як вихідну точку головних суперечностей між державами, котрі склалися на європейському континенті напередодні 1914 р. Підтримуючи інформаційний курс російської імперської влади Г. Афанасьєв головну провину за початок світового конфлікту поклав на німців, які протягом останніх років активно нарощували військову могутність. В той же час у брошурі відзначалося, що становище Німеччини є не вигідним оскільки вона змушена воювати на два фронти, що робить її позиції нестійкими.⁴⁸²

Не оминув автор тези про значне патріотичне піднесення, якого зазнала Росія під час війни. У тексті зазначалося: «давно вже піднесення російського народу не доходило до такої високої межі, як ось тепер, і це піднесення охоплює всі верстви населення Росії без відмінностей народів, які її складають. Всі відчули, що справа йде про захист свого права і свого національного буття».⁴⁸³

Для формування у читачів антипатії до Німеччини у брошурі було використано прийом «демонізації» ворога. Німецька армія представлялась у вигляді варварів: «...німці здичавіли.. вони дійшли до того, що навіть дикуни не роблять: до ображення осіб, які належать до посольства. Змушені визнавати, що висока матеріальна культура може уживатися з низькою духовною культурою...».⁴⁸⁴ Щоб підкреслити ворожість німців в очах читачів, автор брошури використовував метод порівнянь. Він відзначав, що на відміну від німецького народу російський завжди був дружелюбним, а твердження про здійснення в Росії політики обрусіння є не що іншим, як брехнею ворогів: «протягом своєї історії російський народ терпимо ставився до народів, які живуть поряд з ним. Якщо в останнє пів-століття ми бачимо нібито протиріччя цьому в політиці обрусіння нашої влади, то не вагаючись можна стверджувати, що практика ця є наслідком німецького впливу... Ця

⁴⁸² Афанасьев Г. Е. Причины теперешней войны... С. 79–83.

⁴⁸³ Афанасьев Г. Е. Причины теперешней войны... С. 83–84.

⁴⁸⁴ Афанасьев Г. Е. Причины теперешней войны... С. 92.

теорія обрусіння нав'язана ззовні, вона не складає основу російського підґрунтя».⁴⁸⁵ Така компаративістика була спрямована на піднесення серед народних мас ентузіазму та демонстрування дій російської влади як вірних і справедливих, що спрямовані на «порятунок світу» від німецького загарбання. В цілому брошура «Причини теперішньої війни» відображала загальну пропагандистсько-патріотичну риторику, яка культивувалася російською владою та вищими елітарними колами. Основним завданням друкованого видання було переконати читача в тому, що винуватцем війни є Німеччина і, що в цій боротьбі, не зважаючи на активну мілітаризацію та технічну забезпеченість, німці зазнають цілковитої поразки.

Одним із тематичних напрямків тогочасних ЗІ було демонстрування офіційної позиції вищих імперських органів влади до війни. Яскравим прикладом в цьому контексті є брошура «Война и Государственная Дума», яка була написана навесні 1915 р. після того як 27 січня відбулося засідання Державної Думи. Причиною її скликання стало відновлення активних бойових дій на фронті. Надрукована брошура на 4 листках, зображень та інших наочних матеріалів вона не містила.⁴⁸⁶ Основний акцент у ній зроблено на промові голови Думи (Родзянко Михайло Володимирович), яка була проголошена під час відкриття засідання і нібито відображала настрої усіх членів законодавчого органу.

Державна Дума виступала своєрідним легітимним представницьким законодавчим органом, до якого народи імперії могли делегувати своїх представників. Звичайно, що в реальності її дії та рішення носили декларативний характер і напряду залежали від імператора. Проте, оскільки саме в Державній Думі були делеговані представники різних національностей, то відображення її ставлення до війни набувало ідейного та символічного характеру і несло за собою потрібне інформаційно-

⁴⁸⁵ Афанасьев Г. Е. Причины теперешней войны... С. 92.

⁴⁸⁶ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 562–563 зв.

психологічне навантаження. Звідси і стає зрозумілим, чому було обрано продемонструвати позицію саме цього державного органу, а не іншого.

30 травня 1915 р. начальник воєнно-експлуатаційного відділу управління начальника військових повідомлень армій Південно-Західного фронту видав припис, в якому повідомлялося про передачу 52 екземплярів брошури «Война и Государственная Дума», яку слід в обов'язковому варіанті розповсюдити серед нижчих чинів.⁴⁸⁷ Уже на початку червня вийшло відповідне розпорядження начальника Київського ЖПУЗ начальникам 13-х відділень (Київському, Коростенському, Фастівському, Козятинському, Бердичівському, Рівненському, Ковельському, Вінницькому, Новоселицькому, Волочиському, Проскурівському, Мозирському та Волинському) про виконання відповідного розпорядження.⁴⁸⁸

Текст брошури розпочинається із акцентуації уваги на важливості скликання імператором Миколою II 26 липня 1914 р. Державної думи, як «природнього єднання російського царя з вірним йому народом». Далі по тексту відображено основні тези промови голови Думи у позитивному та патріотичному характері. Як і в більшості тогочасних ЗІ, у зазначеній брошурі стверджувалося, що «Росія не хотіла війни, що російський народ чужий до завойовницьких стремлінь, але самою долею було прописано втягнути нас у воєнні дії».⁴⁸⁹ Зрозуміло, що такий контекст речень мав на меті виправдати участь Російської імперії у війні та приховати справжні її геополітичні цілі, а саме розширення своїх територіальних меж за рахунок приєднання Галичини та зміцнення сфери впливу на Балканах.

Цінним для нас виступає другий абзац тексту, в якому простежується використання інформаційно-психологічних прийомів, зокрема, таких як «перекручування термінів» та «спотворення історичної дійсності». Тут Російська імперія прирівнюється до Русі, а солдати до богатирів: «Спокійно і

⁴⁸⁷ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 562.

⁴⁸⁸ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 565.

⁴⁸⁹ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 563.

без запалу ми можемо сказати нападникам: руки геть! Не смійте торкатися нашої Святої Русі. Народ наш миролюбний і добрий, але страшний і могутній, коли змушений за себе постояти. Дивіться, можемо ми сказати: ви думали, що нас роз'єднують розбрат і ворожнеча, а між іншим всі народності, які населяють неосяжну Русь, злилися в одну братську сім'ю... І не схилить голови в зневірі руський богатир, які би випробовування не прийшлося йому пережити, все витримають його сильні плечі, і, відкинувши ворога, знову засяє миром, щастям і достатком єдина нероздільна батьківщина...».⁴⁹⁰ Подібні твердження мали донести до солдат ідею про нібито тисячолітню нерозривність усіх народів імперії, про їх братню спорідненість і єдність. Крім того, використання та перенесення давньоруської термінології на існуючий тоді стан речей, забезпечувало можливість висунути територіальні та культурно-цивілізаційні претензії щодо Східної Галичини, як споконвічних земель «Святої Русі», які слід повернути у лоно Росії.

Усю брошуру пронизує головне гасло російського імперського самодержавства – «за віру, царя і вітчизну». Зокрема, у тексті йдеться: «Чуйним серцем своїм передбачив російський цар народні почуття і він почув тут відгук єдиної дружної сім'ї, яка, забувши перед прийдешнім великим випробуванням всі розбіжності, грізно стала сталевую щетиною, багнетом перед зухвалим ворогом за віру, царя і вітчизну».⁴⁹¹ При цьому, останні слова у брошурі виділені крупним шрифтом, щоб акцентувати на них увагу. Така тенденція для тогочасних друкованих матеріалів була нормою. Російська влада намагався укріпити традиційну самодержавну концепцію С. Уварова «православна віра, самодержавство, народність» в суспільній думці, як головне гасло війни.

Ще одним тематичним напрямком брошури «Война и Государственная Дума» є протиставлення двох сторін світового конфлікту: позитивної

⁴⁹⁰ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 563.

⁴⁹¹ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 563 зв.

російської та негативної німецької. У тексті говориться: «Нам судилося бути свідками й учасниками найбільшої світової боротьби, боротьби двох взаємовиключаючи один одного начал: боротьби ідеї миру, свободи народів і права проти ідеї всепоглинаючого мілітаризму, безправ'я і грубого насильства. Прагненню до мирного трудового життя і спокійного вільного співжиття народів на засадах взаємної поваги представлена ідея крові і заліза, поневолення собі всього світу, підпорядкування його своєрідній німецькій культурі та броньованому кулаку. Ось сутність розгорілого кривавого розбрату, ось та мета, яку поставили собі наші противники, коли вони підступно розпалювали нині бурхливо палаюче європейське багаття. Росія не хотіла цієї війни і ніколи не шукала для неї приводів».⁴⁹² Як бачимо, обґрунтовувалася не просто ідея військового протистояння держав, а концепція боротьби двох ціннісних світів – «добра» і «зла», перший із яких представляла Російська імперія, а другий – Німецька.

Центральне місце в брошурі відводиться імператору як вождю, що веде свій народ у правильному руслі. Особливо позитивно описується та пропагується в тексті його антиалкогольна політика: «У розпалі нинішньої війни російський народ переживає небувале ще у світовій історії явище: мудрим повелінням своїм наш вінценосний вождь вилікував злий недуг свого народу, направивши життя його на світлий шлях тверезості. У цьому найбільшому акті наших днів, коли завдання зцілення народу від недуги, що одурманює душу вирішена рішуче і твердо, вся руська земля з гарячим почуттям благоговіння і вдячності звертається до свого царя: «Прийми, великий государ, земний уклін народу свого». Тут всі члени Думи встали з своїх місць і хором заспівали: «Боже Царя бережи!».⁴⁹³ Зрозуміло, що подібна згадка про заборону вживати спиртне була своєрідною пропагандою «добрих справ», які імператор робить заради блага свого народу. Слід зауважити, що в період війни часто саме алкоголізм вважався однією з

⁴⁹² ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 563 зв.

⁴⁹³ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 563 зв.

причин невдач на фронті. Тому, імперською владою було прийнято ряд заходів по боротьбі із вживанням алкоголю як серед цивільного населення, так і серед солдатів на фронті. В ЗІ постійно велася пропаганда тверезості думки як запорука ведення успішної війни.

Одним із головних тверджень брошури є теза про те, що Росія воюватиме до переможного кінця: «...ми будемо битися до тих пір, поки вороги наші не підкоряться умовам та вимогам, які пропишуть їм їх переможці. Нам набридло настирливе брязкання зброєю, досить з нас загроз слов'янству, досить гальмувати його природній ріст, ми будемо битися до кінця, поки не завоюємо міцного миру, гідного принесених нашою вітчизною жертв. Від імені тих, що обрали нас ми заявляємо: так хоче вся Росія. І ви, наші хоробрі чудо-богатирі, в холодних окопах, високо і гордо несучи прапор російської державності, почуйте цей народний прорив. Вам важко, ви оточені випробуваннями, але ж ви – росіяни, і немає для вас перешкод. Ми знаємо ваш стійкий, непохитний дух, ми знаємо, що ніщо не зупинить вас і, що з молитовним кличем «з нами Бог, розумійте, народи, і покоряйтеся!» – ви приведете святу батьківщину до повної, вирішальної перемоги над зухвалим самовпевненим ворогом».⁴⁹⁴ Теза про боротьбу до абсолютної перемоги стала провідною в тогочасних російських ЗІ. Досліджувана брошура не була винятком із цього контексту. Владою широко пропагувалася ідея ведення війни до кінця незважаючи ні на жертви, ні на складні соціально-економічні та політичні умови в імперії.

У завершальній частині брошури в пропагандистській формі відзначалося, що за пів-року війни Росія не те що ослабла, а навпаки – значно зміцнилася і стала ще сильнішою ніж була: «За ці півроку чи ослабла Росія? Ні, – відповіла Державна Дума, – не тільки не ослабла, але стала сильнішою, твердіша духом, рішучіша у своєму намірі вести боротьбу до повної перемоги над ворогом. За ці півроку чи надломилася душа російського народу? Ні, – відповіла Державна Дума, – надломився ворог наш, а ми

⁴⁹⁴ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 563 зв.

вийшли з випробувань більш загартованими і тепер з особливою наполегливістю будемо продовжувати війну».⁴⁹⁵ Подібні тези мали сформувати у солдат думку про те, що Російська імперія є набагато сильнішою ніж її вороги, а війна – виправданою і, що перемога обов'язково буде на їхній стороні. Оскільки на фронт поступали лише ті матеріали, які пройшли попередню військову цензуру і відповідали офіційному ідеологічному курсу імперського уряду, то солдати отриману інформацію сприймали за чисту правду.

У 1915 р. випущено брошуру з «гучною» назвою «Победа или рабство: По поводу происходящей вооруженной борьбы между Россией и Германией», автором якої був київський окружний інспектор Я. Коблов.⁴⁹⁶ Тираж видання нараховував більше 2,5 тисяч примірників. На кожному губернії Південно-Західного краю передбачалась певна їхня кількість, зокрема для Київської – 700, Подільської – 930 і Волинської – 1150.⁴⁹⁷ Зазначена брошура була орієнтована в основному на учнів та вчителів освітніх закладів Київського навчального округу. Проте, за розпорядженням головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту генерала М. Іванова її також розповсюджували серед солдатів, робітників військових відомств та поранених, які знаходилися у лазаретах.⁴⁹⁸

Як і більшість тогочасних ЗІ автор брошури «Победа или рабство» активно застосовував прийом «демонізації ворога». Основними винуватцями війни проголошувалися німці та їх союзники: «Цей ворог бажає підкорити і поневолити собі «русскую» землю та рідні з «русскими» слов'янські племена. При виконанні цього злого замислу він жорстокий і безпощадний... він все знищує на своєму шляху, а населення піддає знущанням і мученицьким

⁴⁹⁵ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 563 зв.

⁴⁹⁶ Коблов Я. Д. Победа или рабство: По поводу происходящей вооруженной борьбы между Россией и Германией (Издание предназначается для чтения народа и учащихся начальных народных школ старшего возраста под руководством учителей). Киев: Типография т-ва И. Н. Кушнерев и К, 1915. 23 с.

⁴⁹⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 258. Спр. 6. Арк. 12.

⁴⁹⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 258. Спр. 6. Арк. 12 зв., 13.

випробовуванням та катуванням... Теперішні наші вороги, німці – народ-народовбивця...».⁴⁹⁹

Одним із завдань брошури «Победа или рабство» було подати німецьку агресію крізь призму історичної обумовленості та закономірності. Для цього автор звернувся до подій минулого і ототожнював німців напряду з племенами германців, які вторглися у Римську імперію, спричинили її розпад, а після цього повернули свою експансію на «мирних землеробів-слов'ян»: «...німецький імператор Карл Великий почав наступ проти полабських слов'ян, а також проти словенців і хорватів... Біля цих володінь Карл заснував військову пограничну «Марку», з якої утворилася Австрія. ...пізніше (у XII ст.) серед полабських слов'ян виникло графство Бранденбург, з якого утворилася теперішня Пруссія. Так у живе тіло слов'янства на заході і південному заході були вбиті залізні німецькі клини... потім лишилися своїх прав і незалежності чехи (в 1620 р.). Ще пізніше частина польських земель увійшла до складу Пруссії та Австрії (Галичина)... Підкорених слов'ян позбавляли землі, перетворювали в рабів, намагалися викорінити у них все: слов'янську мову, культуру, традиції, звичаї... Вся зовнішня і внутрішня державна політика сучасних німецьких держав Німеччини та Австрії є ніщо іншим, як продовження тієї ж германізації слов'янства».⁵⁰⁰ Такий спосіб вибіркової подачі інформації, підкреслював «одвічну постійність» німецької агресії та загрози для існування мирного життя у Європі.

Провідною темою брошури була пропаганда ідеї необхідності ведення війни до переможного кінця: «...для нас соромно і злочинно навіть ставити у теперішній час питання про примирення з Німеччиною і думати про будь-який інший шлях війни, крім переможного. Чого б це нам не коштувало, війна повинна бути доведена до сприятливого для нас кінця».⁵⁰¹ Для того щоб

⁴⁹⁹ Коблов Я. Д. Победа или рабство... С. 4.

⁵⁰⁰ Коблов Я. Д. Победа или рабство... С. 5–9.

⁵⁰¹ Коблов Я. Д. Победа или рабство... С. 20.

остаточно переконати читача у вірності дій влади, у брошурі акцентується увага на перспективах які чекають Росію: «...якщо ми переможемо, ми здійснимо цією перемогою свої національні завдання, ми звільнимо від гніту германізму наших братів західних слов'ян, створимо велику Сербію..., отримаємо у своє розпорядження вихід до Чорного моря і Царграду. Цією перемогою Росія досягне небаченої сили і могутності та забезпечить себе на багато років від всіх своїх вікових ворогів.... Ось чому ми повинні боротися з німцями до останніх сил, не жаліючи ні життя, ні гідності».⁵⁰² Прогностичні оцінки та словесні маніпуляції мали на меті переконати населення в тому, що війна до переможного кінця та самопожертва є єдиним способом досягнення та встановлення спокою і миру в країні, бо в іншому випадку російський народ чекатиме рабство.

Деяка частина тогочасних брошур розкривала питання становища військовополонених. Зокрема, Департамент народної освіти надіслав попечителю Київського навчального округу циркуляр 18 травня 1916 р., в якому вказувалося на необхідності придбання бібліотеками середніх та нижчих навчальних закладів брошури «У полоні в німців». Зазначене видання було надруковане Комітетом народних видань при Головному управлінні у справах друку і було орієнтоване для розповсюдження не тільки серед освітян, але й серед усього населення. В тому ж циркулярі зазначалося: «Міністерство визнало цю брошуру як таку, що заслуговує уваги під час наповнення безплатних народних читальень та бібліотек».⁵⁰³ Зрозуміло, що подібні друковані матеріали були орієнтовані на пропаганду серед населення тверджень про жорстоку та антиморальну поведінку німецької армії з російськими солдатами. Вони підкреслювали «звірський», «демонізований» образ Німеччини.

У 1916 р. в Петрограді було видруковано брошуру героїко-патріотичного спрямування «Описание жизни и подвига героя-мученика

⁵⁰² Коблов Я. Д. Победа или рабство... С. 20–22.

⁵⁰³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 259. Спр. 80а. Арк. 298.

крест'янина Стефана Веремчука».⁵⁰⁴ 16 червня 1916 р. Департамент загальних справ видав циркуляр, відповідно до якого попечителю Київського навчального округу було надіслано 500 примірників означеного видання для розповсюдження серед військових та учнів.⁵⁰⁵ Для реалізації поставленого завдання 19 липня 1916 р. попечитель округу надіслав по одній брошурі в усі навчальні заклади Південно-Західного краю.⁵⁰⁶

«Описание жизни и подвига героя-мученика крестьянина Стефана Веремчука» складалося з двох частин – вступної та основної. В першій обґрунтовувалась теза про сильну любов російського народу до своєї батьківщини та царя, і що «русский человек» готовий піти на самопожертву заради загального блага. «Дещо подібне здійснив у наш час селянин Волинської губернії, Дубенського повіту, Княгининської волості, села Бабалоки Стефан Веремчук, який не задумуючись з небезпекою для власного життя врятував декількох російських воїнів, за що і був замучений на смерть озлобленими австрійцями, при цьому з останнім подихом із грудей помираючого мученика вирвалися наступні знаменні слова: «за царя муки приймаю», тобто «помираю мученицьки за Росію», оскільки в серці кожної російської людини цар і Росія зливаються воєдино і представляють собою одне ціле і неділиме поняття»⁵⁰⁷ – відзначалося у брошурі. Подібними твердженнями автор пропагував тезу про ідейну єдність російського народу, який готовий принести жертву заради перемоги.

Друга, основна частина брошури детально описувала біографію Стефана Веремчука. Вона складалася із 4-х розділів, кожен із яких описував певний етап життя головного героя. У першому розповідалося про матір Стефана Марію Веремчук, яка у 17 років після смерті батька, зазнавши значних страждань від мачухи та родичів, залишила рідний дім і «пішла жити

⁵⁰⁴ Описание жизни и подвига героя-мученика крестьянина Стефана Веремчука. Петроград: Военная типография императрицы Екатерины Великой, 1916. 32 с.

⁵⁰⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 259. Спр. 80а. Арк. 321.

⁵⁰⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 259. Спр. 80а. Арк. 323.

⁵⁰⁷ Описание жизни и подвига героя-мученика крестьянина Стефана Веремчука... С. 4–5.

до чужих людей».⁵⁰⁸ У другому розділі відзначалося про добрий характер Стефана та його духовність: «...паломництво по святих місцях і часте відвідування церков виховали у хлопчика глибоке релігійне почуття... Вроджена доброта його характеру залишалася незмінною і ніхто ніколи не бачив від нього зла».⁵⁰⁹ Третій – розповідав про дитинство Стефана, його навчання грамотності, про роботу чоботарем, будівництво ним хати та одруження на бідній дівчині Іустинії. Коли розпочалася війна то він «рвався спочатку вступити в ряди військ охотником, але поступившись слізним проханням дружини та матері, вирішив залишитися і чекати своєї черги».⁵¹⁰ Відображення простого життя селянина з його буденними проблемами, робило головного героя брошури ближчим та зрозумілішим для звичайного читача.

Четвертий розділ розкривав геройський вчинок Стефана Веремчука, який був здійснений наприкінці літа 1915 р., коли австрійці перейшли в наступ на лінії Південно-Західного фронту і значна частина волинських земель опинилася під їхнім контролем. Оскільки село Бабалоки потрапило до зони військових дій, то місцеве населення змушене було переховуватися в підземельних укриттях. Стефан Веремчук, не бажаючи миритися з австрійською окупацією, таємно переправився через річку до табору російських солдатів та розповів їм, що «не потрібно боятися стріляти по селу, оскільки там знаходяться не жителі, а переодягненні в селянський одяг мадяри».⁵¹¹ Після цього був відкритий посилений вогонь і австрійські війська відступили до окопів, які знаходилися за селом. Намагаючись допомогти російським солдатам переплести річку, Стефан вирішив самостійно їх переправляти на човні. Проте, після переправи декількох розвідників австрійці відкрили вогонь і рушили в наступ. Російські військові через

⁵⁰⁸ Описание жизни и подвига героя-мученика крестьянина Стефана Веремчука... С. 7–9.

⁵⁰⁹ Описание жизни и подвига героя-мученика крестьянина Стефана Веремчука... С. 9–10.

⁵¹⁰ Описание жизни и подвига героя-мученика крестьянина Стефана Веремчука... С. 10–17.

⁵¹¹ Описание жизни и подвига героя-мученика крестьянина Стефана Веремчука... С. 22.

посилений обстріл змушені були відступати назад до річки. Щоб врятувати солдатів від загибелі, Стефан підготував човен і взявся переправляти їх на протилежний берег річки. Усі російські розвідники були врятовані, але сам Веремчук був поранений. Коли Стефан намагався повернутися до своєї сім'ї, то австрійці його схопили та катували доти, поки він не помер.⁵¹² Далі у брошурі зазначалося: «Так прийняв мученицьку смерть простий «русский человек», селянин Стефан Веремчук, який поклав душу свою за інших. Серце його горіло вогнем любові до царя і Росії, і він без страху пішов за них на смерть».⁵¹³ Подібними оповідями автори брошур утверджували у суспільній думці ідею про необхідність принесення жертви, як запоруки успіху та перемоги у війні. Крім того, героїчні сюжети та образи слугували ефективним механізмом підтримки позитивного сприйняття війни і важливим фактором для створення сприятливої мотиваційної бази та формування таких якостей як персональної відповідальності й почуття громадянського обов'язку.

Слід відзначити, що під час війни були випущені брошури, не тільки провоєнного, патріотичного та антинімецького спрямування, але й антиукраїнського. Одними із перших до цього процесу долучилися емігранти-москвофіли із західноукраїнських земель, які на час військових дій перебралися до Російської імперії. 28 липня (10 серпня) 1914 р. С. А. Лабенський, М. О. Сохоцький, М.Ф. Глушкевич та Ю. І. Сьокало, які вже певний час перебували в Одесі, де знаходились у тісних зносинах з головою одеського відділення Галицько-руського благодійного товариства у Петербурзі (ГРБТ) професором П. Є. Казанським, прибули за викликом до Києва. Тут, разом із головою київського відділення ГРБТ Ю. А. Яворським 29 липня 1914 р. вони створили Карпато-руський визвольний комітет

⁵¹² Описание жизни и подвига героя-мученика крестьянина Стефана Веремчука... С. 21–30.

⁵¹³ Описание жизни и подвига героя-мученика крестьянина Стефана Веремчука... С. 21–30.

(КРВК).⁵¹⁴ Організація діяла виключно в напрямку російського націоналізму і здійснювала відкриту шовіністичну політику щодо українців.

У перший місяць війни члени КРВК брали активну участь у підготовці інформаційно-пропагандистської брошури «Современная Галичина. Этнографическое и культурно-политическое состояние ее, в связи с национально-общественным настроениями»,⁵¹⁵ призначеної для вжитку офіцерами Південно-Західного фронту, на що вказував і відповідний гриф, під яким вона з'явилась на світ: «Дозволено. Для широкого ознайомлення офіцерів діючої армії». Ще один гриф повідомляв, що названа брошура була запискою, укладеною в липні 1914 р. при військово-цензурному відділенні управління генерал-квартирмейстера штабу головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту й надрукованою в похідній друкарні штабу фронту. Друком брошура вийшла в перші числа серпня накладом у 5 тисяч примірників й була надіслана в усі військові частини Південно-Західного фронту.⁵¹⁶

«Современная Галичина...» містила декілька розділів, зміст яких мав конкретне пропагандистське спрямування. Перший розділ «Національності у Галичині та їх розподіл» розповідав про те хто такі «русские», яке населення попадає під цю категорію і, що останні страждають від культурного й політичного засилля поляків та економічного засилля євреїв.⁵¹⁷ «Українофіли» розглядаються тут як ідейні прихильники австро-угорської політики, які своєю діяльністю загрожують територіальній цілісності Російської імперії: «...за допомогою «українофільської» партії може бути відірвана від Росії Україна, для приєднання до Галичини».⁵¹⁸ У другому розділі брошури розповідалося про функціонування основного

⁵¹⁴ Любченко В. Б. Москвофільський фактор в політиці Російської імперії... С. 129.

⁵¹⁵ Современная Галичина. Этнографическое и культурно-политическое состояние ее, в связи с национально-общественным настроениями. К.: Походная типография Штаба Главнокомандующего Армиями Юго-Западного фронта, 1914. 32 с.

⁵¹⁶ Любченко В. Б. Москвофільський фактор в політиці Російської імперії... С. 128–129.

⁵¹⁷ Современная Галичина... С. 3–5.

⁵¹⁸ Современная Галичина... С. 6.

москвофільського органу «Народної ради», наголошено на її значимості, відображено склад та організаційну структуру, а також подано поіменний список усіх членів у 1914 р.⁵¹⁹ Третій розділ присвячувався діяльності Карпато-руського визвольного комітету і розповідає про основні цілі та завдання організації. Далі брошура містила інформаційно-пропагандистську відозву «Многострадальный русский народ Галицкой земли!», в якій наголошувалося на визвольній місії російської армії та закликалося місцеве населення не чинити опору.⁵²⁰

Останній, четвертий розділ «Настрої у Галичині» розповідав про чотири основні суспільно-політичні течії, які існували на території західноукраїнських земель: «русская», українсько-мазепинська, польська та єврейська. Перша з них розцінювалася виключно з позитивної сторони, останні три – негативної. «Українофільська» течія та її діячі представлено як вороже угруповання, яке разом з уніатським духовенством насаджувало всіма можливими способами ненависть до Росії та «схизми» (православ'я). Крім того, у розділі було вказано за якими ознаками можна відрізнити «руського» від «українофіла», які друковані видання, пісні, товариства та організації є ворожими-мазепинськими.⁵²¹ Зрозуміло, що такий зміст брошури спотворював реальну картину подій та був спрямований на формування у солдатів Південно-Західного фронту антиукраїнських настроїв. Москвофіли намагалися репрезентувати національно-культурний рух як зрадництво загальнодержавним інтересам імперії з яким слід посилено боротися.

Д. Дорошенко з цього приводу зазначав: «ця книга видавалася на руки кожному російському офіцеру, який їхав на галицький фронт, і в ній давалися вказівки, як розрізняти «мазепинців» від «руських». Книжка представляла український рух як нікчемну, штучну інтелігентську інтригу,

⁵¹⁹ Современная Галичина... С. 6–7.

⁵²⁰ Современная Галичина... С. 9–15.

⁵²¹ Современная Галичина... С. 16–24.

яку піддержувала Австрія в своїм інтересі і, яка розвіється одразу ж, як тільки позакривати українські часописи й взяти під нагляд українських діячів...».⁵²²

Отже, основним завданням брошур було сформулювати патріотичну позицію у читача та переконати його у необхідності ведення військових дій до переможного кінця, поки Німеччина та її союзники не зазнають остаточної поразки. На основі проаналізованого матеріалу можна виокремити декілька основних тематичних напрямків брошур. Перший – представляли видання, які пояснювали передумови, причини війни та обґрунтовували участь Росії у ній, другий напрямок становили праці, що відображали офіційну позицію вищого керівництва та органів влади до війни, третій – передбачав пропаганду патріотизму та розповідав про героїзм російських солдатів і союзників, четвертий – включав роботи, котрі «демонізували» ворога. Окремий напрямок складали брошури шовіністичного, антиукраїнського спрямування.

Поширеними засобами розповсюдження інформації під час Першої світової війни були відозви державних очільників, політичних представників, партій, культурних діячів, духовних осіб, товариств, організацій тощо. Такий засіб розповсюдження інформації мав свої особливості та переваги. На відміну від преси та брошур відозви були більш лаконічними (1–2 сторінки) та не потребували значних зусиль і фінансових витрат для виготовлення.

Одними із перших хто долучився до процесу випуску подібних друкованих засобів були члени Карпато-руського визвольного комітету (КРВК). 29 липня 1914 р. вони оприлюднили пропагандистську відозву «Многострадальный русский народ Галицкой земли!». Документ умовно можна поділити на три частини. У першій говорилося про страждання галичан під владою Австро-Угорщини: «Шістсот літ стогнала наша Галицька Русь у чужому ярмі! Шістсот літ стогнав в лютій неволі багатостраждальний народ «русского» Галича! Шістсот літ трудився, ти нещасний «русский»

⁵²² Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр... С. 5.

чоловік-хлібороб, в поті чола, не для себе і своїх діток, а для тих, що тебе скували в міцні ланцюги і тримали в неволі...».⁵²³ У другій – наголошувалося на нібито визвольній місії російської армії, яка несе волю і свободу: «По велінню Всевишнього славне і непереможне воїнство православного «русского» царя вступило на Галицьку землю, щоби принести її нещасному народу волю і щастя, щоби прийняти його в просторий і достойний дім «одной неразделимой русской родины».⁵²⁴ У третій же частині, відозва закликала народ Галичини до роззброєння і братерства з російською армією: «Кидай зброю і віддавайся православному воїнству, яке прийме тебе не як військового полоненого, а як рідного брата, котрий вертається з неволі під стріху рідної хати. Кидай зброю, щоби у велику хвилю звільнення Галицької Русі не лилась кров брата від руки брата».⁵²⁵ Для того щоб пошири відозву серед найбільшої кількості населення, її було додатково надруковано у брошурі «Сучасна Галичина...», яку члени КРВК і військова адміністрація активно розповсюджували на всій лінії Південно-Західного фронту.

1 серпня 1914 р. верховний головнокомандувач російської армії Микола Миколайович звернувся із відозвою до поляків. У ній стверджувалося, що завдяки перемозі Росії польський народ нарешті зможе об'єднати свої землі та відновити власну державність, яка була втрачена під час трьох поділів наприкінці XVIII ст.: «Хай зітруться границі, які розрізали польський народ на частини. Хай возз'єднається він воєдино під скіпетром російського царя. Під скіпетром цим відродиться Польща вільна у своїй вірі, мові та самоуправлінню».⁵²⁶ Крім того, у відозві апелювалося до історичних подій минулого. Зокрема, наголошувалося, що поляки повинні об'єднатися для боротьби з німецьким наступом, так само як вони це зробили більше п'ятисот років тому, під час битви під Грюнвальдом (1410 р.).⁵²⁷ Такими

⁵²³ Современная Галичина... С. 11–13.

⁵²⁴ Современная Галичина... С. 13–14.

⁵²⁵ Современная Галичина... С. 14.

⁵²⁶ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 864. Спр. 239. Арк. 101–101 зв.

⁵²⁷ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 864. Спр. 239. Арк. 101–101 зв.

тезами влада намагалася мотивувати та переконати польський народ в необхідності воювати на боці Росії. Відповідно до розпорядження начальника штабу КВО від 11 серпня 1914 р. зазначена відозва була розповсюджена на всіх територіях Київської, Подільської та Волинської губерній де проживало польське населення.⁵²⁸

5 серпня Микола Миколайович звернувся із черговою пропагандистською відозвою, але уже до українського народу Галичини: «Браття! Твориться суд Божий... Хай не буде більше під'яремної Русі. Спадщина Володимира Святого, земля Ярослава Осмомисла, князів Данила і Романа, скинувши ярмо, хай замайорить стяг єдиної, великої, нерозділеної Росії. Хай звершиться промисел Божий, який благословив справу великих збирачів землі руської. Хай допоможе Господь своєму помазаннику імператору Миколаю Олександровичу всієї Росії завершити справу великого князя Івана Калити. А ти, багатостраждальна братська Русь, встань на зустріч російської раті».⁵²⁹ Як бачимо тенденція застосування імперською владою інформаційного прийому «перекручування історичної правди» для обґрунтування власних геополітичних претензій на території Східної Галичини була сталою нормою.

З перших днів військових дій в імперії була розгорнута широка система благочинності. Товариства та організації масово розповсюджували серед населення відозви, в яких містилася інформація про здійснення благодійних акцій спрямованих на підтримку армії, сімей солдатів, поранених тощо. Яскравим прикладом подібного звернення є відозва товариства «Волинська копійка» від 30 квітня 1915 р. У документі відзначалось про необхідність об'єднання усіх супроти ворога та закликалося жителів Волині виконати свій

⁵²⁸ Ф. 442. Оп. 864. Спр. 239. Арк. 99.

⁵²⁹ Год войны с 19-го июля 1914 г. по 19-ое июля 1915 г. Высочайшие манифесты. – Воззвания Верховного Главнокомандующего. – Донесения: от Штаба Верховного Главнокомандующего, от Штаба Главнокомандующего кавказской армией, от Морского Штаба [Предисловие А. Оглина]. М.: Т-во типографии А. И. Мамонтова, Издание Д. Я. Маковского, 1915. С. 11–12.

громадський обов'язок – пожертвувати гроші, щоб допомогти постраждалим від війни: «Громадяни нашої губернії! Підніmemo високо стяг історичної Волині, записаної на першій сторінці руського літопису. Не забудемо синів рідної землі, що проливають свою кров за наш мир і благополуччя та зігріємо їх своєю любов'ю на заході їх самовідданого служінню Батьківщині. Принесемо нашу волинську копійку всі, як одна людина, як одна дружня сім'я і цією безкорисливою справою виконаємо обов'язок братської благородності».⁵³⁰

З подібним закликами зверталися структури не тільки світського характеру, але й релігійного. Так, 5 вересня 1914 р. Київський комітет Свято-Володимирського братства оприлюднив відозву, в якій повідомлялося про влаштування одноденного збору пожертвувань на користь поранених і бідних сімей солдатів та закликалося кожного долучитися до справи: «Наш перший і священний обов'язок ні на одну хвилину не забувати про ратні подвиги та страждання наших братів! Добрі кияни та киянки! Невже ми пошкодуємо на лікування їхніх ран і на гостру потребу їхній сімей, які залишилися без годувальників декілька срібних чи золотих монет?».⁵³¹

Окрему групу, становили відозви які стосувалися економічно-господарських питань. Під час війни актуалізувалася проблема обробітку земель та збирання врожаю. Значна частина чоловіків перебувала на лінії фронту, а в домівках залишилися в основному жінки, діти та старики, що ускладнювало ведення господарства. В окремих випадках земельні угіддя взагалі залишалися без господарів. Крім того, деяка частина населення, яка проживала близько фронту, не вважала за потрібне обробляти землі, оскільки розуміли, що їхні території в будь-який момент можуть потрапити під зону військових дій і вся зроблена праця буде знищена. Зважаючи на таку ситуацію органи влади активно пропагували ідеї самоорганізації та

⁵³⁰ Воззвание общества «Волынская Копейка». *Волынские губернские ведомости*. 1915. 30 апреля. № 49. С. 1.

⁵³¹ Воззвание. *Киевская мысль*. 1914. 5 сентября. № 244. С. 1.

самопомочі. Адміністрації на місцях поширювали серед населення відозви із закликами допомагати один одному у веденні господарства та не зважати на чутки, які закликали не обробляти свої господарства. Яскравим прикладом подібного друкованого матеріалу є відозва Київської губернської земської управи, яка була випущена 29 серпня 1914 р. У документі зазначалося: «Мирні селяни, орачі!.. На всіх нас, російських громадян лежить священний обов'язок прийти, хто чим і як може, на допомогу сім'ям і господарствам наших братів, котрі пішли на війну... Спішіть же, орачі, засівати поля свої і допоможіть в цьому сім'ям родичів-односельчан, які пішли на війну».⁵³²

Під час війни активізувалася проблема біженства. Значна маса людей, через військові дії та загрозу для життя були змушені переселятися в глиб імперії. На нових територіях вони облаштовувалися та обробляли місцеві угіддя. Проте ідея повернення до рідного дому та земель не покидала біженців. Тому, коли серед населення поширювалася інформація про відхід австрійської армії із захоплених територій, люди намагалися одразу ж повернутися назад, у той же час покидаючи усе, що було на новій землі. Для того, щоб запобігти подібним рухам та діям місцева адміністрація зверталася до біженців із спеціальними закликами залишатися на місцях. Прикладом подібного звернення є відозва губернатора Волині від 8 червня 1916 р.: «...зрозуміло ваше бажання скоріше повернутися на свої землі. Але будьте розсудливі. Відступаючий ворог кинув поля ваші незасіяними. Тут же, де ви зараз знаходитеся, ви повинні зібрати врожай на відданих вам в оренду землях, або допомогти зібрати його місцевому корінному населенню. Хліб і зброя потрібні армії і ваш перший обов'язок напружити всі сили, щоби дати і те, і інше у найбільшій кількості».⁵³³

Отже, в роки війни відозви перетворилася в один із важливих механізмів здійснення патріотичної, провоєнної та провладної пропаганди.

⁵³² Воззвание Киевской губернской земской управы. *Киевская земская газета*. 1914. 29 августа. № 33. С. 2.

⁵³³ Воззвание к беженцам. *Киевская мысль*. 1916. 9 июня. № 160. С. 3.

Відповідно до інформаційного наповнення та тематичної спрямованості їх можна умовно класифікувати на три основні групи: політико-патріотичні – закликали суспільство до участі у війні на боці Росії та обґрунтовували війну, як необхідну, визвольну та справедливую, при цьому, окремі з них мали шовіністичний характер; благодійні – повідомляли про проведення різноманітних добродійних акцій спрямованих на підтримку армії, поранених солдатів, постраждалих сімей, вдовів та сиріт, а також наголошували на необхідності кожного долучитися до подібних заходів і виконати свій громадянський обов'язок; економічно-господарські – закликали населення до активної роботи на господарствах та заводах, з метою забезпечення економічного й продовольчого добробуту армії та імперії в цілому.

Таким чином, протягом 1914–1917 рр. основними друкованими засобами розповсюдження інформації на території українських губерній Південно-Західного краю були преса, брошури та відозви. Характерним явищем цього періоду стало значне скорочення газет у малих містах та містечок. Причиною цього було недостатнє фінансування та не здатність конкурувати з масовими виданнями, які концентрувалися у головних міських центрах регіону та користувалися прямою підтримкою з боку влади. Крім преси, значного розповсюдження набули брошури та відозви. Неперіодичний характер, малий обсяг сторінок, малозатратність та функціональність робили їх більш «зручними» інформаційними засобами. Тогочасні друковані видання втратили аналітичний характер і перетворилися у головні механізми пропаганди імперської ідеології та підтримки офіційного курсу уряду на участь у війні. Провідними темами публікацій були: виправдання участі Росії у війні, пропаганда патріотизму, заохочення до військової позики, демонстрація успіхів військових дій російської армії на фронті, «демонізація» ворога, кризові тенденції внутрішньо-політичного становища Німеччини та її союзників, а також ідея ведення війни до переможного кінця.

ВИСНОВКИ

Перша світова війна яскраво продемонструвала, що успіх боротьби залежить не тільки від зброї та технічного оснащення, але й від проведення вдалої пропагандистської політики, завданням якої була інформаційно-психологічна обробка населення. Зазначена проблематика неодноразово ставала предметом спеціальних досліджень зарубіжних істориків. Наявні на сьогодні наукові праці висвітлюють такі питання, як розвиток засобів масової інформації, їх вплив на формування суспільної свідомості, особливості застосування різних прийомів та механізмів пропаганди, морально-психологічне становища в арміях воюючих сторін, формування образу ворога тощо. У цьому контексті, ґрунтовними є напрацювання російських дослідників, котрі в основному охоплюють проблеми інформаційних процесів на території Російської імперії. Щодо української історіографії, то вітчизняні історики лише в останні два десятиліття почали активно розвивати цей напрямок досліджень. На сьогодні більшість робіт присвячені особливостям розвитку військової цензури, становища преси та її змістовому наповненню, а також ролі православного духовенства у здійсненні психологічної допомоги населенню. Міждисциплінарний характер теми визначив наявність широкого кола джерел, частина з яких розташована у вітчизняних центральному та обласних архівах, зокрема, було опрацьовано 67 справ з 25-и різних фондів. Важливе значення зайняли законодавчі акти та актові матеріали, які на сьогодні є одними із найбільш поширених. Масовими за своїм характером є матеріали періодичних видань. У ході дослідження було проаналізовано більше ста номерів 17 газет суспільно-політичного, економічного, релігійного та військового характеру, які на сьогоднішній день зберігаються у Відділі газетних фондів Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського та Державній науковій архівній бібліотеці м. Києва. Помітне значення відіграють джерела особового характеру, аналіз

яких дозволив простежити ставлення та позицію різних соціальних груп щодо навколишньої ситуації.

З перших днів війни уряд Російської імперії усвідомлюючи важливість та необхідність обґрунтування своєї участі у світовому конфлікті й отримання широкої підтримки з боку суспільства взявся за реалізацію відповідної інформаційної політики. Значного розширення зазнала нормативно-правова база, яка регламентувала інформаційні процеси як на загальнодержавному рівні, так і на території українських губерній Південно-Західного краю. Більшість документів були видані або Міністерством внутрішніх справ та його підзвітними підрозділами, або ж військовими структурами, на кшталт штабом Південно-Західного фронту або штабом Київського військового округу, що свідчить про відсутність існування єдиного, спеціального та координаційного органу, який би відповідав за інформаційну політику в імперії. У зв'язку із цим, не завжди прийняті розпорядження мали логічний та послідовний характер, що негативного впливало на ефективність прийнятих заходів. Відповідно до поставлених завдань та тематичної спрямованості можна виділити чотири основні групи тогочасних нормативно-правових документів: перші спрямовувалися на збереження державної та військової таємниці, другі – на обґрунтування та підтримку офіційного курсу уряду, треті – пропаганду патріотизму та конструювання загальноімперських міфів і четверті – боротьбу зі «шкідливою» агітацією.

Провідна роль у реалізації інформаційної політики влади відводилася військовій цензурі, яка протягом 1914–1917 рр. значно зміцнила свої позиції. Головним документом, що регламентував її функціонування було «Тимчасове положення» введене у дію указом імператора 20 липня 1914 р. Відповідно до нього, основним завданням військової цензури було унеможливити поширення будь-яких ідей, що суперечили або шкодили внутрішньо- та зовнішньополітичним інтересам уряду. З боку цензурних органів на території українських губерній Південно-Західного краю був

встановлений посилений контроль за усією видавничою справою. Засоби інформації піддавалися детальній перевірці на «придатність» та «лояльність» до влади. Без спеціального дозволу військової цензури періодичні видання не мали права виходити у друк, а порушення цієї норми каралося адміністративним або кримінальним провадженням у вигляді штрафу чи ув'язнення до трьох місяців. Значній увазі цензурні органи надавали перлюстрації приватної кореспонденції, а особливо листуванню військово-полонених. За таких умов свобода слова та друку в регіоні була зведена до мінімального рівня.

Проте, не зважаючи на посилення військової цензури, у діяльності її інституцій спостерігалися певні проблеми. Перш за все, наявним був факт неорганізованості. Військові цензори не завжди усвідомлювали основні обов'язки своєї роботи, не були в курсі основних норм законодавства та діяли на власний розсуд, що провокувало неузгодженість та конфлікти із органами цивільної цензури та адміністративної влади. Через великий масив інформації та відсутність достатньо кваліфікованих кадрів цензурні інститути не завжди справлялася із своєю роботою, що зменшувало ефективність їхньої діяльності та відкривало доступ суспільства до забороненої інформації про події війни.

Реалізація інформаційної політики передбачала застосування широкого спектру методів інформаційно-психологічного впливу на формування суспільної свідомості. В цьому контексті ключова роль відводилася спеціальним пропагандистським прийомам, які масово використовувалися владою та засобами інформації Південно-Західного краю. З перших днів війни було взято курс на перекладення усієї провини за початок конфлікту на Німеччину та її союзників. З цією метою, широко застосовувався інформаційний прийом «виправдань та обґрунтувань», який виправдовував участь Росії у війні та формулював її образ у вигляді жертви. Одним із завдань влади було продемонструвати факт існування в країні масового патріотизму, який охопив усі верстви суспільства. Практично всі тогочасні ЗІ

Південно-Західного краю в унісон стверджували, що війна згуртувала та об'єднала усе суспільство, припинивши минулі розбрат та суперечності. Не менш важливим в інформаційній політиці було застосування прийому «героїзації». Основна його суть полягала у культивуванні фактів та історій про різноманітні героїчні подвиги російських солдат, при цьому останні часто прирівнювалися до давньоруських богатирів. Поширеним прийомом було «апелювання до авторитету», який полягав у розміщенні в ЗІ різноманітних цитат, промов та закликів осіб, які посідали чільне місце у суспільній ієрархії, користувалися значним авторитетом та довірою, з метою переконання різних груп населення у правильності тієї чи іншої дії, ідеї тощо. Ефективним пропагандистським прийом, який застосовувала імперська влада була апеляція до громадянського обов'язку. Її суть полягала у спробі отримати підтримку з боку більшості шляхом стимулювання патріотичних почуттів, громадянської та персональної відповідальності. Із затягуванням термінів війни в у суспільстві наростало бажання миру. У зв'язку із цим було активізовано застосування прийому «неминучої перемоги», який передбачав пропаганду безальтернативного варіанту завершення світового конфлікту – це швидка поразка ворога та обов'язкова перемога Росії.

З початком військових дій російська імперська влада намагалася репрезентувати події війни крізь призму історичної обумовленості та міфотворення. Для цього вона широкомасштабно використовувала прийом «перекручування історичної правди та насаджування міфів». Основними міфологемами того часу були ідеї: про «другу вітчизняну війну», «визвольний» та «справедливий» характер війни, закономірність та необхідність «возз'єднання» Малої Русі (Східної Галичини, Закарпаття та Буковини) з Великою, «велику справу збирання земель руських», а також про Росію як законну спадкоємницю Київської Русі. Особливістю є те, що зазначені імперські ідеологічні конструкти існували задовго до подій 1914–1917 рр., війна надала їм лише новий імпульс, який проявлявся у більш

яскравому вираженні та чіткій деталізації. Варто зауважити, що в контексті міфотворення, активно застосовувався прийом «підміни термінів».

Поширеними на той час були також такі прийоми маніпуляції суспільною свідомістю як «дезінформування», «багатократне повторення» та «демонізація» ворога. Використання останнього в тогочасній пропаганді набуло систематичного характеру. Влада та ЗІ представляли німців у вигляді дикунів та агресорів, а їхні дії як аморальні та антигуманні. Повсюдно культивувалася ідея протистояння двох світів: цивілізованого, російського та варварського, німецького. В контексті «демонізації» практикувалося використання інсинуації, яка передбачала перенесення усіх тогочасних негативних якостей та стереотипів на ворога, зокрема на німецького імператора Вільгельма II, за яким було закріплено «титул» головного «варвара Європи» та «терориста цивілізації».

Основними механізмами реалізації вищезазначених прийомів були: поширення інформації за допомогою преси, випуск неперіодичної функціональної та малої за обсягом друкованої літератури, проведення серед місцевого населення міст та сіл роз'яснювальних робіт, організація тематичних вечорів, а також здійснення публічних виступів відомих науковців, політичних та релігійних діячів.

Одна із провідних ролей в імперській інформаційній політиці щодо населення українських губерній Південно-Західного краю відводилася російській православній церкві, яка не зважаючи на внутрішню кризу, продовжувала займати досить міцні позиції у суспільстві, а священнослужителі користуватися високим кредитом довіри. Особливо помітне місце відводилося священику на селі, де більша частина населення у 1914–1917 рр. продовжувала залишатися малограмотною та неписьменною. В умовах війни на православне духовенство покладалося дві основні функції: надання морально-психологічної підтримки та одночасно здійснення інформаційної «обробки» населення. Будучи підконтрольною владі, церква підтримувала офіційний курс уряду на участь у війні та активно сприяла

формуванню міфу про визволення слов'янських народів від гніту чужоземних держав і створенню негативного, демонічного образу ворога. Головними механізмами інформаційно-психологічного впливу православної церкви на формування суспільної думки були: здійснення перлюстрації приватної кореспонденції, виконання щоденних літургій та проповідей; влаштування масштабних молебнів на честь перемог російської армії; організація благодійних акцій, проведення роз'яснювальних робіт у вигляді приватних бесід на релігійно-моральні та патріотичні теми.

Вагоме місце в інформаційній політиці відводилось протидії пропаганді революційного та антиімперського характеру. У цьому контексті, одним із головних завдань була боротьба з українським національним рухом, ідеї якого трактувалися тогочасною владою як «мазепинські-сепаратистські» та такі, що загрожували територіальній цілісності імперії. Фактично це була політика інформаційного шовінізму, наслідком якої стала заборона всієї української періодики в регіоні та переслідування представників місцевої національної еліти. Другий напрям протидії ворожій пропаганді передбачав ліквідацію будь-якої активності нелегальних гуртків та організацій соціалістичного спрямування, які поширювали ідеї політичної трансформації Росії, усунення соціальної нерівності, припинення «імперіалістичної» війни та перетворення її у громадянську з метою усунення самодержавства. Для того, щоб запобігти розповсюдженню подібної агітації влада Південно-Західного краю ліквідувала місцеві об'єднання РСДРП, вилучала з обороту усю соціалістичну друковану продукцію, яка надходила із закордону. Поряд з цим, під пильний контроль потрапили товариства та організації, які мали легальний статус. Розуміючи, що останні можуть безперешкодно здійснювати серед населення та військових «ворожу» агітацію, було вирішено обмежити їхню діяльність або ж взагалі ліквідувати, як у випадку з Імператорським вільно-економічним товариством. Для боротьби з революційними ідеями влада використовувала досить кардинальні методи тиску на суспільство. Зокрема, поряд із забороною та конфіскацією головних

періодичних органів, встановлювалися нагляди за «неблагонадійними» особами, висувалися неправдиві звинувачування, які слугували мотивом для проведення допитів, здійснення жандармських обшуків, арештів, а у подальшому ув'язнення або заслання у глиб імперії.

У роки війни нові завдання були покладені на ЗІ, які із звичайного інформаційного джерела перетворилися у важливий механізм пропаганди. Редактори видань обґрунтовували участь Російської імперії у війні та виправдовували дії влади. У газетах Київщини, Поділля та Волині активно звучали тези про те, що Росія зробила усе можливе, аби запобігти світовому конфлікту та врегулювати ситуацію мирним шляхом. Провідною стала ідея про визвольний та справедливий характер війни, що боротьба ведеться за звільнення братніх народів від гніту чужоземних держав. Значна увага в цьому контексті приділялася переконанню читачів у необхідності та історичній закономірності «приєднання» до складу Росії західноукраїнських земель: Східної Галичини, Закарпаття та Буковини. Поширеними пропагандистськими матеріалами у пресі того часу були публікації статей про подвиги солдатів, їхню мужність, чесність та доброту, а також про масовий патріотизм населення, яке з початком війни ніби «переродилося» і готове боротися за російську Вітчизну до переможного кінця.

Преса того періоду була зручною платформою для розміщення різноманітних патріотичних закликів, відозв, благодійних звернень та оголошень політичного й соціально-економічного характеру. Зокрема, активно публікувалися оголошення місцевих органів влади та земських управ із закликами до широкої самоорганізації та самопомочі, не панікувати, продовжувати виконувати свою роботу, долучатися до купівлі державних облігацій тощо. Зазначимо, що наприкінці 1916 р., через складне економічне становище в країні, системного характеру набула тенденція розміщення оголошень про військову позику.

Ключовим завданням преси було формування негативного образу ворога. Критика німецької нації та культури була систематичною і, в певній

мірі, агресивною. У газетах масово розміщувалася інформація про численні звірства німців та їх союзників щодо населення завойованих територій. Особливо популярним було питання військовополонених. Автори повідомлень постійно наголошували на важких умовах перебування російських солдатів та жорстокому ставленні німців до них. Поряд з цим, преса переконувала своїх читачів у слабкості ворожих позицій. У газетах часто подавалася інформація про зростання незадоволення, продовольчі кризи, суспільні заворушення, поширення голоду в Німеччині, Австро-Угорщині та Туреччині, про відсутність у їхніх арміях озброєння тощо.

Поряд з пресою під час війни значного поширення набула неперіодична, мала за обсягом, агітаційно-пропагандистська друкована продукція, зокрема, масовий характер отримали відозви та брошури. На відміну від інших видань, ці види засобів інформації не потребували значних зусиль та фінансових витрат для виготовлення, що зумовлювало її популярність серед органів влади, військових інституцій, організацій, товариств та приватних осіб. Змістове наповнення відозв та брошур в цілому не відрізнялося від тогочасних газет і відображало офіційний політико-ідеологічний курс імперської влади. Головними тематичними напрямками були пропаганда патріотизму, провоєнних та антинімецьких ідей. На пізнішому етапі до цього переліку додалася проблематика миру та необхідності ведення війни до переможного кінця.

У підсумку, можна виокремити чотири основні напрямки інформаційної політики, в контексті яких використовувалися ті чи інші методи та засоби впливу на формування суспільної свідомості у 1914–1917 рр.:

I-й – збереження військової таємниці та заборона розповсюдження свідчень щодо зовнішньої безпеки Росії, а саме інформації про армію, військові частини, озброєння, інфраструктуру, шляхи сполучення тощо;

II-й – підтримка загальноімперської ідеології, поширення патріотичних ідей та пропаганда міфів з метою формування позитивного та стійкого морального духу як цивільного населення, так і військових;

III-й – приховування правдивої інформації про події на фронті та внутрішньо-політичне, економічне та соціальне становище в середині країни, з метою збереження стабільної психологічної атмосфери в імперії, уникнення соціальних потрясінь й невдоволення з боку цивільного населення та військових;

IV-й – протидія розповсюдженню пропаганди революційного, національного, антивоєнного та антиімперського характеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали:

Центральний державний історичний архів України у м. Києві.

Ф. 274. Киевское губернское жандармское управление.

Он. 1.

1. Спр. 3126. Циркуляры Департамента полиции и главного управления печати о политической проверке лиц, поступающих на военную службу; установления цензуры на привозимые из-за границы издания; посылке местным властям «Алфавитных указателей» на запрещение издания и по другим вопросам. 9 января 1913 г. – 25 августа 1915 г. 297 арк.
2. Спр. 3134. Циркуляры Департамента полиции о формах и методах работы охранных отделений и жандармских управлений; особые правила по борьбе с железнодорожными забастовками. 24 марта 1913 г. – 21 ноября 1916 г. 217 арк.
3. Спр. 3265. Циркуляры Департамента полиции со сведениями о революционном движении в России в период с 1914 по 1915 гг.; о запрещении демонстраций и забастовок в Первомайские дни; об организации тайного общества масонов в России и по другим вопросам. 1 ноября 1914 г. – 28 декабря 1915 г. 195 арк.

Он. 4.

4. Спр. 325. Дело о распространение в гор. Киеве листовок Киевского комитета РСДРП, Киевского комитета партии эсеров, УСДРП и других партий и организаций. 31 января 1914 г. – 11 февраля 1915 г. 62 арк.
5. Спр. 463. Сообщения начальника Киевского ГЖУ киевскому губернатору, донесения помощников начальника Киевского ГЖУ в уездах и рапорты уездных исправников об аресты киевского комитета РСДРП 16 февраля 1915 г., о распространении листовок киевского комитета РСДРП, партии эсеров, УСДРП и других партий и организаций

в гор. Киеве и по другим вопросам. 17 января 1915 г. – 11 января 1916 г. 321 арк.

6. Спр. 545. Циркуляры Департамента полиции о мерах борьбе с революционной агитацией в армии; о предотвращении политических демонстраций 9 января 1917 г.; о розыске разных лиц и по другим вопросам. 22 января 1916 г. – 28 февраля 1917 г. 116 арк.
7. Спр. 548. Донесения и рапорты помощников начальника Киевского ГЖУ, уездных исправников и приставов полицейских участков гор. Киева о политическом настроении населения гор. Киева и Киевской губернии. 12 января 1916 г. – 12 января 1917 г. 375 арк.

Он. 5.

8. Спр. 26. Агентурные сведения и переписка с Департаментом полиции, помощником начальника Киевского ГЖУ в Черкасском и Чигиринском уездах и др. о лицах, принадлежащих к украинской буржуазно-националистической организации «Спилка». Список организаторов и пропагандистов украинских кружков. 3 января – 20 декабря 1914 г. 297 арк.
9. Спр. 27. Циркуляры Департамента полиции об обысках и арестах лиц, принадлежащих к украинской буржуазно-национальной партии «мазепинцов». 24 января 1914 г. – 19 декабря 1916 г. 29 арк.

Ф. 278. Киевское жандармское полицейское управление железных дорог.

Он. 1.

10. Спр. 221. Приказы, циркуляры, распоряжения начальника военных сообщений армии Юго-Западного фронта, Штаба отдельного корпуса жандармов. 13 июля 1914 г. – 28 лютого 1917 г. 640 арк.
11. Спр. 229. Циркуляры киевского губернатора о запрещении и разрешении разным лицам проживать в пределах Киевской губернии, о проведении чиновниками полиции... 3 января 1914 г. – 8 января 1915 г. 251 арк.

12. Спр. 237. Переписка с Киевским губернским жандармским управлением, начальником Юго-Западных железных дорог, жандармскими полицейскими отделениями и комендантами станций об объявлении. 13 июня 1914 г. – 4 января 1916 г. 1095 арк.
13. Спр. 280. Донесения начальников жандармских полицейских отделений о ходе военных действий и о состоянии железной и шоссейных дорог. 19 июля 1914 г. – 9 января 1916 г. 501 арк.
14. Спр. 309. Циркуляры киевского губернатора о запрещении и разрешении разным лицам проживать в пределах Киевской губернии; об осуществлении надзора за функционированием... 12 января – 29 июля 1915 г. 70 арк.

Он. 2.

15. Спр. 6. Переписка с начальниками отделений Киевского жандармского полицейского управления и циркуляры Департамента полиции об аресте лиц, подозреваемых в шпионаже. 14 июля 1914 г. – 28 декабря 1915 г. 446 арк.
16. Спр. 8. Циркуляры Департамента полиции, переписка с отделениями Киевского жандармского полицейского управления железных дорог и штабами армий о принятии мер борьбе со шпионажем. 15 октября 1915 г. – 11 марта 1917 г. 337 арк.
17. Спр. 9. Циркуляры Департамента полиции об установлении наблюдения и аресте приезжающих в Россию иностранных шпионов. – 16 января 1916 г. – 27 декабря 1917 г. 24 арк.

Ф. 280. Киевское отделение Киевского жандармского полицейского управления железных дорог

Он. 1.

18. Спр. 19. Распоряжения Киевского губернатора и начальника Киевского жандармского полицейского управления железных дорог о наблюдении за лицами, приехавшими в Россию из-за границы, о высылке иностранных подданных государств, воюющих против России, об

усилении цензуры, о недопущении революционной агитации в армии и по др. вопросам. 18 декабря 1914 г. – 31 марта 1915 г. 731 арк.

Ф. 285. Фастовское отделение Киевского жандармского полицейского управления железных дорог.

Он. 1.

19. Спр. 546. Циркуляры и предписания Департамента полиции, штаба Отдельного корпуса жандармов и начальника Киевского жандармского полицейского управления железными дорогами об усилении охраны железной дороги в связи с войной. 14 июля 1914 г. – 2 марта 1917 г. 506 арк.
20. Спр. 620. Телеграммы по военным вестям телеграфированию к руководству и исполненным за 1914–1915 гг. 297 арк.
21. Спр. 628. Обязательные постановления начальника Киевского военного округа об отношении к австрийским, германским и турецким подданным во время войны и запрещении разговаривать на выше указанных языках. 19 декабря 1914 г. – 13 мая 1915 г. 639 арк.

Ф. 295. Канцелярия Киевского временного комитета по делам печати.

Он. 1.

22. Спр. 2. Циркуляры Главного управления по делам печати. 14 апреля 1906 г. – 13 июля 1916 г. 248 арк.
23. Спр. 261. Предложения главного управления по делам печати и других учреждений с распоряжениями и разъяснениями по разным вопросам. 14 января 1910 г. – 29 ноября 1916 г. 195 арк.
24. Спр. 438. Отчеты о работе Комитета за 1909–1913 гг. и приложения к ним. 9 января 1910 г. – 16 апреля 1914 г. 314 арк.
25. Спр. 439. Переписка с главным управлением по делам печати и киевским губернатором о наложении штрафов на редакторов периодических изданий за нарушении цензурных правил, о характеристике отдельных газет, выдаче свидетельств на издание газеты

и журналов и по др. вопросам. 24 января 1913 г. – 30 декабря 1914 г. 487 арк.

26. Спр. 579. Отчеты о работе Комитета за 1914–1916 гг. и приложение к ним. 11 февраля 1915 г. 1 января 1917 г. 148 арк.
27. Спр. 485. Дело о введение военной цензуры в городе Киеве. – 19 августа 1914 г. – 12 декабря 1916 г. 130 арк.
28. Спр. 486. Перечень сведений не подлежащих оглашению в печати, почтовой и телеграфной корреспонденции без предварительного разрешения военной цензуры. 1914 г. 1 арк.

Ф. 301. Подольское губернское жандармское управление.

Он. 2.

29. Спр. 195. Предписания помощникам начальника Подольского губернского жандармского управления в уездах о руководстве работой жандармских унтер-офицеров в деле ведения политического розыска и приобретения секретной агентуры. 1 июля 1916 г. – 6 февраля 1917 г. 25 арк.

Ф. 315. Канцелярия военного прокурора Киевского военно-окружного суда.

Он. 2.

30. Спр. 609. Дело канцелярии военного прокурора Киевского военно-окружного суда. 1914 г. 326 арк.

Ф. 316. Киевский военно-окружной суд.

Он. 1.

31. Спр. 21. Циркуляры и переписка со штабом Киевского военного округа, главным военно-судным управлением, приказы по Киевскому военно-окружному суду о правилах судопроизводства. 4 августа 1909 г. – 28 октября 1915 г. 375 арк.
32. Спр. 22. Циркуляры, распоряжения и переписка со штабом Киевского военного округа главным военно-судным управлением об усилении борьбы с революционным движением в армии; о правилах

судопроизводства и проект новой редакции IV раздела военно-судебного устава. 18 января 1913 г. – 17 ноября 1916 г. 126 арк.

Ф. 317. Прокурор Киевской судебной палаты.

Он. 1.

33. Спр. 6059. Постановления и обращения Временного правительства, приказы и постановления командующего армиями Юго-Западного фронта и др. 4 января – 8 декабря 1917 г. 126 арк.

Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора.

Он. 713.

34. Спр. 374. Дело по возникающим в связи с общей мобилизацией, разного рода вопросам, касающимся призрения и облегчения участи запасных и их семейств. 8 августа – 3 октября 1914 г. 67 арк.

Он. 864.

35. Спр. 237. Приказы Главнокомандующего войсками армий Юго-Западного фронта. 21 июля – 26 августа 1914 г. 109 арк.
36. Спр. 239. Переписка с главным начальником снабжений армий Юго-Западного фронта, киевским, подольским и волынским губернаторами об утверждении цен для покупки у населения продуктов, продовольствия для армии, о прокладке трамвайной линии к некоторым больницам в г. Киеве для перевозки раненых, организации санитарных поездов, лазаретов Киевской, Подольской и Волынской губерниях и по др. вопросам. 17 июля 1914 г. – 13 марта 1915 г. 305 арк.
37. Спр. 296. Циркуляры Главного управления по делам печати о наложении ареста на периодические издания, книги и брошюры, введении военной цензуры в печати; списки драматических произведений, разрешенных цензурой к постановке на сцены, ведомости о забастовочном движении в России в 1914 г. и др. 3 января – 10 августа 1914 г. 238 арк.
38. Спр. 312. Циркуляры командующего Отдельным корпусом жандармов об обмундировании служащих корпуса, организации кассы

взаимопомощи нижних чинов, выплате субсидий служащим и их семьям и по др. вопросам. 1 августа – 23 декабря 1914 г. 95 арк.

Ф. 692. Киевский округ путей сообщений.

Он. 1.

39. Спр. 6084. Циркуляры и инструкции о производстве работ, распределения рабочей силы и др. – 28 сентября 1915 г. – 8 декабря 1916 г. 171 арк.

Ф. 707. Управление попечителя Киевского учебного округа.

Он. 256.

40. Спр. 265а. Копии циркулярных распоряжений попечителя Киевского учебного округа. 5 января – 30 декабря 1914 г. 325 арк.

Он. 258.

41. Спр. 6. Циркуляры, ходатайства, прошения и другие документы. 1915 г. 108 арк.
42. Спр. 336. Циркуляры попечителя Киевского учебного округа. 1915 г. 175 арк.

Он. 259.

43. Спр. 80а. Циркулярные распоряжения и бумаги принятия к руководству. 1916 г. 543 арк.

Ф. 1262. Помощник начальника Волынского губернского жандармского управления в Острожском и Заславском (Изяславском) уездах.

Он. 1.

44. Спр. 217. Циркуляры Департамента полиции и переписка с унтер-офицером дополнительного штата о розыске неприятельских шпионских радиостанций, об эвакуации учреждений Изяславского уезда, о пролетах австрийских самолетов над Волынской губернией. 30 января – 7 декабря 1915 г. 74 арк.

Ф. 1335. Волынское губернное жандармское управление.

Он. 1.

45. Спр. 972. Циркуляры Департамента полиции, сообщающие о состоявшемся 9–12 сентября 1915 г. в Цимлярвальде (Швейцария) интернациональной социалистической конференции, о съезде швейцарской социал-демократической партии, состоявшемся в ноябре 1915 г.; о мерах борьбе с железнодорожными забастовками и по другим вопросам. 1908 г. – 13 февраля 1917 г. 534 арк.
46. Спр. 1666. Переписка со Штабом Главнокомандующего Юго-Западного фронта, волынским губернатором и другими лицами о введение военной цензуры в городе Житомире, Ровно, Дубно и Новоград-Волынском. 4 августа – 6 декабря 1914 г. 361 арк.
47. Спр. 1667. Переписка с волынским губернатором о назначении начальника Волынского ГЖУ Мезенцева военным цензором в г. Житомире; распоряжения штаба Киевского военного округа и волынского губернатора о запрещении печатания в периодической печати статей о военных действиях, о потерях русской армии. 29 июля 1914 г. – 4 января 1916 г. 255 арк.
48. Спр. 1775. Переписка с контрразведывательным отделением штаба Киевского военного округа, волынским губернатором и помощником начальника Волынского губернского жандармского управления в уездах о сборе сведений о лицах проводивших агитацию среди военнослужащих против царского самодержавия. 3 июня 1915 г. – 13 января 1916 г. 342 арк.
49. Спр. 1999. Переписка с помощниками начальника Волынского губернского жандармского управления и другими лицами о высказывание против царя жителя колонии Еленовки Житомирского уезда Ильницкого Ф. Н.; о грабежах, убийствах и других происшествиях. 5 марта 1916 г. – 4 января 1917 г. 66 арк.

Он. 3.

50. Спр. 172. Циркуляры Департамента полиции и переписка с Полтавским ГЖУ о розыски лиц, принадлежащих к украинским буржуазно-

националистическим организациям «мазепинцев» «Союзу освобождения Украины», житомирскому отделению «Юнацької спілки» и другим. 18 декабря 1915 г. – 26 августа 1916 г. 99 арк.

Ф. 1599. Помощник начальника Волынского губернского жандармского управления в Житомирском, Овруческом и Староконстантиновском уездах.

Он. 1.

51. Спр. 167. Циркуляры Департамента полиции и переписка с Волынским ГЖУ и унтер-офицерами дополнительного штата о предотвращении первомайских демонстраций, о работе состоявшийся в Циммереальде (Швейцария) интернациональной социалистической конференции. 9 января 1915 г. – 20 июня 1916 г. 121 арк.
52. Спр. 169. Циркуляры Департамента полиции и переписка с унтер-офицерами дополнительного штата об организации за границей «Союза для освобождения Украины» и в гор. Львове мазепинского «Народного комитета». 9 января 1915 г. – 25 января 1916 г. 44 арк.
53. Спр. 249. Циркуляры Департамента полиции и переписка с волынским губернским жандармским управлением и унтер-офицеров дополнительного штата о съездах и конференциях РСДРП и розыски лиц принадлежащих к этой партии. 17 января – 19 декабря 1916 г. 38 арк.

Ф. 1600. Помощник начальника Волынского губернского жандармского управления в Ровенском, Дубенском и Кременецком уездах.

Он. 1.

54. Спр. 549. Переписка с Волынским ГЖУ, ровенским уездным воинским начальником и другими лицами о назначении и увольнении военных цензоров в г. Ровно, о разработке корреспонденции, задержанной военной цензурой, и по другим вопросам работы военной цензуры. 2 августа 1914 г. – 22 февраля 1915 г. 134 с.

Ф. 1601. Канцелярия завидующего вторым отделением пограничных с Австрией полосы при Волынском губернском жандармском управлении, г. Дубно.

Он. 2.

55. Спр. 1. Циркуляры Департамента полиции и переписка с Волынским губернским жандармским управлением и унтер-офицерами дополнительного штата о розыске и установлении наблюдения за лицами, принадлежащими к анархистам, подозреваемы в шпионаже и другими. 24 июля 1914 г. – 17 февраля 1915 г. 412 арк.

Ф. 1680. Канцелярия Харьковского отделения инспектора по делам печати.

Он. 1.

56. Спр. 347. Списки повременных и не повременных изданий, на которые наложен арест. 1914–1915 гг. 60 арк.

Державний архів Житомирської області.

Ф. 70. Канцелярия волынского губернатора. Г. Житомир Волынской губернии.

Он. 2.

57. Спр. 69. Манифесты царя Николая II, обязательные постановления и объявления Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора по случаю начала империалистической войны 1914 года. 30 июня 1914 г. – март 1915 г. 106 арк.
58. Спр. 75. Циркуляры департамента полиции Министерства внутренних дел и проект организации родительских организаций при средних учебных заведениях. 6 июля 1916 г. – 23 февраля 1917 г. 8 арк.

Ф. 208. Житомирская почтово-телеграфная контора Киевского почтово-телеграфного округа.

Он. 2.

59. Спр. 1. Циркуляры начальника Киевского почтово-телеграфного округа. Переписка с Волынским губернским жандармским управлением о вскрытии и проверке военной цензурой корреспонденции, вызывающей подозрение. 16 июля 1914 г. – 29 ноября 1917 г. 615 арк.

Державний архів Київської області.

Ф. 1716. Канцелярия киевского губернского комиссара временного правительства 1917 год.

Он. 1.

60. Спр. 16. Приказы главнокомандующего Юго-Западным фронтом и главного начальника снабжений Юго-Западного фронта армиям и населению; циркуляры департамента полиции губернаторам за январь – февраль 1917 г. 17 января 1917 г. – 9 мая 1917 г. 55 арк.

Державний архів Хмельницької області.

Ф. 227. Подольское губернское правление, г. Каменец-Подольский Каменецкого уезда Подольской губернии.

Он. 3.

61. Спр. 8229. Переписка с главным управлением печати и канцелярией губернатора об отчетности по периодической печати. 3 января 1914 г. – 30 декабря 1914 г. 33 арк.
62. Спр. 8577. Циркуляры Министерства внутренних дел о применения устава об общественном призрении, сведения о родословности императорского дома, о разных бумагах принятых к сведению и руководству и о месячных ведомостях по движению дел и бумаг по подольскому губернскому правлению. 12 января 1915 г. – 30 декабря 1915 г. 24 арк.

Ф. 292. Каменец-Подольское городское полицейское управление, г. Каменец-Подольский Каменецкого уезда Подольской губернии.

Он. 1.

63. Спр. 348. Циркулярные распоряжения главного комитета по делам печати и подольского губернатора о кинематографах и демонстрирование в них картин. 3 января 1909 г. – 12 июня 1915 г. – 55 арк.
64. Спр. 352. Циркуляры, распоряжения и указания главного управления министерства внутренних дел по делам печати и подольского губернатора об усилении цензуры в печати, в частной переписки, краткое руководство военным цензорам и другие документы относящихся к вопросу цензуры. 27 мая 1912 г. – 26 октября 1916 г. 46 арк.
65. Спр. 359. Циркуляры и обязательные постановления подольского губернатора, командующего войсками киевского военного округа и начальника края по поводу беспатентной продажи казенного вина и вообще крепких напитков, о запрещении распространения ложных слухов о военных действиях и продажи литературы и газет без разрешения цензуры. 3 февраля 1914 г. – 15 февраля 1917 г. 57 арк.

Періодичні видання:

66. «Голодная» революция. *Последние новости*. 1914. 6 августа. № 2514. С. 1.
67. «Конная» атака. *Южная копейка*. 1916. 4 сентября. № 2074. С. 2.
68. «Освободители Украины». *Земская мысль*. 1915. 16 апреля. № 89. С. 2–3.
69. 24 декабря 1914 года. Рождественская ночь... *Киевская земская газета*. 1914. 30 декабря. № 50. С. 2.
70. Австрийские зверства. *Армейский Вестник*. 1915. 26 мая. № 123. С. 3.
71. Австрия. По стратегическим соображениям отступим. Турция. Отойдем на заранее укрепленные позиции. Вильгельм: Нельзя отставать от товарищей! *Южная копейка*. 1916. 10 августа. № 2049. С. 2.
72. Боже, царя храни. *Подолія*. 1914. 3 декабря. № 129. С. 1.

73. Бой между Берестечком и Почаевом. *Киевская мысль*. 1914. 29 июля. № 206. С. 2.
74. В Бельгии. *Последние новости*. 1914. 7 августа № 2516. С. 4.
75. В дни тяжких испытаний. *Подолія*. 1914. 3 сентября. № 90. С. 1–2.
76. В плену у немцев (Рассказ бежавшего из плена прапорщика Красноставского полка Иванова). *Армейский Вестник*. 1915. 1 сентября. № 164. С. 3.
77. В Сербии. *Вечерняя газета*. 1916. 25 марта. № 1017. С. 2.
78. В Царстве Польском. *Киевская мысль*. 1914. 19 ноября. № 319. С. 5.
79. Велик Бог земли Русской. *Подолія*. 1914. 28 сентября. № 101. С. 4.
80. Взятие Львова и Галича. *Подолія*. 1914. 3 сентября. № 90. С. 2.
81. Вилли и Аттила (Современная легенда). *Киев*. 1914. 19 сентября. № 249. С. 2.
82. Вильгельм – Пишите: «Франция дала миру Наполеона; Германия – Великого Вильгельма»... Историк – А как прикажете, ваше величество, назвать в истории тот остров на которой Великого Вильгельма сошлют союзники?». *Киев*. 1914. 24 сентября. № 254. С. 2.
83. Военный заем 1916 года. *Киев*. 1916. 10 апреля. № 809. С. 2.
84. Воззвание. *Киевская мысль*. 1914. 5 сентября. № 244. С. 1.
85. Воззвание к беженцам. *Киевская мысль*. 1916. 9 июня. № 160. С. 3.
86. Воззвание Киевской губернской земской управы. *Киевская земская газета*. 1914. 29 августа. № 33. С. 2.
87. Воззвание общества «Волынская Копейка». *Волынские губернские ведомости*. 1915. 30 апреля. № 49. С. 1.
88. Война и газета в селе (с. Мордва, Чигиринского уезда). *Киевская земская газета*. 1914. 26 сентября. № 37. С. 25–26.
89. Война и деревня (с. Кривое, Сквирского уезда). *Киевская земская газета*. 1914. 29 августа. № 33. С. 15.
90. Воскресла Россия. *Юго-Западный Край*. 1915. 22 марта. № 67. С. 1.
91. Вперед славяне! *Подолія*. 1914. 17 сентября. № 96. С. 2.

92. Все за работу! *Юго-Западный Край*. 1915. 4 июля. № 151. С. 1.
93. Выступление. *Последние новости*. 1914. 23 октября. № 2660. С. 4.
94. Вячеславский В. Польше. *Армейский Вестник*. 1916. 7 июня. № 294. С. 2.
95. Гаврилюк А. Жаждающие мира. *Жизнь Волыни*. 1915. 6 ноября. № 305. С. 1–2.
96. Галицкая Русь. *Киев*. 1914. 29 августа. № 228. С. 1.
97. Генеральное сражение во Франции. *Киевлянин*. 1914. 29 августа. № 238. С. 3.
98. Германский орел. *Последние новости*. 1914. 7 августа. № 2516. С. 1.
99. Германцы отброшены по всей линии. *Киевлянин*. 1914. 29 августа. № 238. С. 3.
100. Голод в Галиции. *Киевская мысль*. 1914. 12 августа. № 220. С. 1.
101. Голод в Турции и Болгарии. *Киевский голос*. 1917. 21 января. № 245. С. 2.
102. Голод и беспорядки в Германии. *Южная Копейка*. 1917. 8 января. № 2196. С. 2.
103. Граф Шептицкий. *Киев*. 1914. 12 сентября. № 242. С. 1.
104. Грозный час! *Юго-Западный Край*. 1915. 22 июля. № 166. С. 1.
105. Гумилевский Н. О значении настоящей противонемецкой войны. *Руководство для сельских пастырей*. 1914. 7 сентября. № 37. С. 5–9.
106. Девушки героини. *Киевская земская газета*. 1915. 13 января. № 2. С. 9–10.
107. Долг общества. *Киев*. 1915. 11 ноября. № 662. С. 1–2.
108. Жизнь Волыни. 1917. № 1. 1 января. С. 2
109. Задача России. *Киев*. 1914. 4 августа. № 205. С. 1.
110. Заккрытие Императорского вольно-экономического общества. *Киевская мысль*. 1915. 2 февраля. № 33. С. 3
111. Затмение тевтонского разума. *Киев*. 1914. 31 июля. № 201. С. 1.
112. Зверства австрийцев. *Последние новости*. 1914. 30 ноября. № 2745. С. 3.

113. Зверства германцев. *Жизнь Волыни*. 1917. 19 февраля. № 46. С. 3.
114. Зверства немцев. *Последние новости*. 1914. 3 августа. № 2508. С. 1.
115. Зверства немцев. *Последние новости*. 1914. 4 августа. № 2510. С. 1.
116. Зверства турок. *Юго-Западный Край*. 1915. 23 сентября. № 217. С. 1.
117. Земская мысль. 1915. № 78. 3 апреля. С. 2.
118. Земство и современные запросы деревни на литературу. *Киевская земская газета*. 1915. 9 января. № 1. С. 13–15.
119. Иностранная печать об оставлении Львова. *Киевлянин*. 1915. 14 июня. № 161. С. 5.
120. Исповедь австрийского офицера. *Вечерняя газета*. 1916. 15 января. № 947. С. 1.
121. К организации просветительных чтений в г. Каменце. *Подолля*. 1914. 5 октября. № 104. С. 3–4.
122. К организации просветительных чтений в г. Каменце. *Подолля*. 1914. 12 октября. № 107. С. 3.
123. Кайзер. *Южная копейка*. 1917. 8 января. № 2196. С. 3.
124. Как Вильгельма поздравили с новым годом. *Южная копейка*. 1915. 5 января. № 1424. С. 3.
125. Как немцы ведут войну. *Киевская земская газета*. 1915. 3 февраля. № 5. С. 2–4.
126. Каталей Е. Где же «великая нация»? *Киев*. 1914. 4 августа. № 205. С. 1–2.
127. Киев. 1914. 2 августа. № 203. 6 с.
128. Киев. 1914. 30 августа. № 229. 6 с.
129. Киев. 1916. 1 декабря. № 1037. С. 3.
130. Киевлянин. 1914. 29 августа. № 238. 4 с.
131. Киевлянин 1915. 2 марта. № 61. С. 2.
132. Киевский голос. 1917. 2 января. № 226. С. 1.
133. Кому в Германии угрожает голод? *Вечерняя газета*. 1916. 9 января. № 941. С. 1.
134. Кровавая баня. *Последние новости*. 1914. 18 августа. № 2537. С. 2.

135. Лучший ответ русских на германские слова о мире усиленная подписка на военный заем. *Киев*. 1916. 9 декабря. № 1045. С. 1.
136. Морис Метерлинк о будущем Европы. *Вечерняя газета*. 1916. 9 января. № 941. С. 2.
137. Мы живем тихо и мирно. (Из речи Вильгельма II). *Последние новости*. 1914. 30 июля. № 2499. С. 2.
138. На Юго-Западном фронте. *Киевская мысль*. 1916. 31 мая. № 131. С. 2.
139. Настроение в Венгрии. *Южная вечерняя газета*. 1915. 6 октября. № 6. С. 1.
140. Настроение в Галиции. *Киев*. 1914. 30 июля. № 200. С. 5.
141. Настроение в Германии. *Подольнин*. 1915. 18 августа. № 1381. С. 4.
142. Наступление русских войск. *Киевлянин*. 1914. 12 августа. № 221. С. 4.
143. Наша платформа. *Вістник Союзу визволення України*. 1914. 5 жовтня. №1 (Ч.1). С. 1–2.
144. Недовольство болгар германцами. *Вечерняя газета*. 1916. 16 января. № 948. С. 2.
145. Недовольство в Венгрии. *Вечерняя газета*. 1916. 10 января. № 942. С. 2.
146. Немецкие зверства. *Киев*. 1914. 29 июля. № 199. С. 1–2.
147. Немецкие насилия в Бельгии и Польши. *Вечерняя газета*. 1916. 2 ноября. № 1235. С. 1.
148. Немцы требуют от Турции пушечного м'яса. *Вечерняя газета*. 1916. 11 января. № 943. С. 2.
149. Новицкий Сила духа. *Армейский Вестник*. 1916. 9 февраля. № 231. С. 4.
150. Обзор военных действий. *Армейский Вестник*. 1914. 27 ноября. № 48. С. 3–4.
151. Обзор военных действий. *Киевлянин*. 1914. 16 августа. № 225. С. 1.
152. Обзор военных действий. *Киевлянин*. 1915. 10 июня. № 157. С. 1.
153. Обзор военных действий. *Киевлянин*. 1915. 12 июня. № 159. С. 1.
154. Объявление. *Земская мысль*. 1915. 26 июня. № 148. С. 1.

155. Огромные потери австро-германцев. 600000 пленных. Киевский голос. 1917. 8 января. № 232. С. 2.
156. Организация самопомощи. *Киевская мысль*. 1914. 24 августа. № 232. С. 2.
157. От Подольской духовной Консистории. *Подолля*. 1914. 1 октября. № 102. С. 1.
158. От Совета Киевского Епархиального Св.-Владимирского Братства. *Киев*. 1916. 5 сентября. № 955. С. 1.
159. От штаба Верховного главнокомандующего. *Киевлянин*. 1915. 11 июня. № 158. С. 4.
160. От штаба Верховного главнокомандующего. *Киевлянин*. 1915. 12 июня. № 159. С. 5.
161. Отголоски воззвания к полякам. *Киевская мысль*. 1914. 8 августа. № 216. С. 3.
162. Отъезд в армию миссионера. *Подолля*. 1914. 7 ноября. № 118. С. 3.
163. Официально 9 марта. От Штаба Верховного Главнокомандующего. *Земская мысль*. 1915. 10 марта. № 59. С. 1.
164. Первое столкновение с австрийцами. *Киев*. 1914. 30 июля. № 200. С. 2.
165. Первый воздушный бой. Киев. 1914. 29 июля. № 199. С. 4.
166. Петров П. Заметки о церковно-общественной жизни. *Руководство для сельских пастырей*. 1914. №41. С. 122–126.
167. Письма к пастырям Уфимской епархии: Обязанности пастырей во время наступивший войны. *Руководство для сельских пастырей*. 1914. 31 августа. № 36. С. 429–431.
168. Побоище между германцами и австрийцами. *Вечерняя газета*. 1916. 25 июня. № 1106. С. 1.
169. Подвиг русского священника. *Подолля*. 1914. 7 сентября. № 92. С. 4.
170. Подписная цена с пересылкой и доставкой. *Киевские губернские ведомости*. 1916. 26 марта. № 32. С. 1.

171. Положение в Восточной Пруссии. *Киевлянин*. 1914. 20 августа. № 229. С. 5.
172. Положение на Северном фронте. *Подольнин*. 1916. 26 июля. № 1592. С. 4.
173. Положенъице. *Южная копейка*. 1916. 3 июля. № 2011. С. 2.
174. Помогите русскому народу в Прикарпатье! *Киевская мысль*. 1914. 22 листопада. № 322. С. 1
175. Последние новости. 1914. 23 октября. № 2669. С. 2
176. Последние новости. 1916. 4 апреля. № 3712. С. 1.
177. Потери немцев во Франции и Бельгии. *Киевлянин*. 1914. 29 августа. № 238. С. 3.
178. Приказ по армиям западного фронта. *Последние новости*. 1917. 6 января. № 4253. С. 2.
179. Прикарпатская Русь. *Киев*. 1914. 10 августа. № 210. С. 2.
180. Профессор Парес о русских. *Вечерняя газета*. 1916. 7 апреля. № 1030. С. 2.
181. Раздоры между немецкими генералами. *Вечерняя газета*. 1916. 9 января. № 941. С. 2.
182. Раненые и больные воины. *Киевская мысль*. 1914. 1 сентября. № 240. С. 1.
183. Ровно, 26 января. *Армейский Вестник*. 1915. 29 января. № 74. С. 1.
184. Роль России. *Киев*. 1914. 31 июля. № 201. С. 1.
185. С театра войны. *Киевлянин*. 1914. 19 августа. № 228. С. 4.
186. Священная война. *Киевская земская газета*. 1914. 1 августа. № 29. С. 3–4.
187. Силы союзников растут. *Юго-Западный Край*. 1915. 27 июня. № 146. С. 1.
188. Скачи, враже, як пан каже (К объявлению Австрией войны России). *Последние новости*. 1914. 3 августа. № 2508. С. 4.
189. С-ко Ж. Воссоединенная Галиция. *Киев*. 1914. 9 сентября. № 239. С. 1.

190. Слава павшим в бою. *Киевлянин*. 1914. 20 августа. № 229. С. 3.
191. Слова ген. Брусилова. *Последние новости*. 1917. 5 января. № 4251. С. 2.
192. Собственной персоной. *Последние новости*. 1914. 30 июля № 2500. С. 2.
193. Сообщение генерального штаба. *Киевская мысль*. 1914. 6 августа. № 214. С. 3.
194. Союзники. *Южная копейка*. 1916. 24 января. № 1853. С. 3.
195. Сперва победа, потом мир. *Юго-Западный Край*. 1915. 11 сентября. № 207. С. 1.
196. Телеграмма генерала Рузского Радко Дмитриеву. *Жизнь Волыни*. 1917. 1 января. № 1. С. 2.
197. Указ Св. Синода от 5 августа. *Подолля*. 1914. 26 октября. № 113. С. 1.
198. Франко-бельгийский театр военных действий. *Киевлянин*. 1914. 29 августа. № 238. С. 2.
199. Франц-Иосиф. *Последние новости*. 1914. 2 августа. № 2506. С. 4.
200. Французский герой. *Киев*. 1914. 29 июля. № 199. С. 4.
201. Хаустович К. Немцам. *Армейский Вестник*. 1916. 10 марта. № 244. С. 2.
202. Что сделала Россия для Германии и Австрии и как они отблагодарили. *Киевлянин*. 1914. 27 июля. № 205. С. 2.
203. Южная копейка. 1915. 5 января. № 1424. С. 3.
204. Яблоновский А. Наш общий долг. *Киевская мысль*. 1914. 20 августа. № 228. С. 1.
205. Якубович В. Величие подвига русского воинства. *Подольнин*. 1914. 6 декабря. № 1177. С. 1–2.

Брошури:

206. Афанасьев Г. Е. Причины теперешней войны. Киев: Сотрудник, 1916. 96 с.
207. Коблов Я. Д. Победа или рабство: По поводу происходящей вооруженной борьбы между Россией и Германией (Издание предназначается для чтения народа и учащихся начальных народных

школ старшего возраста под руководством учителей). Киев: Типография т-ва И. Н. Кушнерев и К, 1915. 23 с.

208. Описание жизни и подвига героя-мученика крестьянина Стефана Веремчука. Петроград: Военная типография императрицы Екатерины Великой, 1916. 32 с.
209. Современная Галичина. Этнографическое и культурно-политическое состояние ее, в связи с национально-общественным настроениями. К.: Походная типография Штаба Главнокомандующего Арміями Юго-Западного фронта, 1914. 32 с.

Спогади:

210. Брусилов А. А. Мои воспоминания. М.: Вече, 2013. 288 с.
211. Врангель Н. Н. Дни скорби. Дневники 1914–1915 гг. СПб.: Журнал «Нева», «Летний Сад», 2001. 320 с.
212. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). В чотирьох частинах: Галицька Руїна – Доба Центральної Ради – Доба Гетьманщини – Доба Директорії. Мюнхен: Українське видавництво, 1969. 543 с.
213. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960. 719 с.
214. Кошиць О. Спогади. Частина II. Вінніпег: Культура й освіта, 1948. 272.
215. Лемке М. 250 дней в царской ставке (25 сентября 1915 – 2 июля 2916). Пб.: Государственное издательство, 1920. 859 с.
216. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). К.: Темпора, 2011. 480 с.
217. Шавельский Г. И. Воспоминания последнего протопресвитера Русской армии и флота. Нью-Йорк: изд. им. Чехова, 1954. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/shavelsky_gi/index.html (дата звернення: 21.02.108 р.).

Епістолярні матеріали

218. Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка. 1907–1919 роки / Упорд. І. Старовойтенко. К., 2005. 251 с.
219. Чикаленко Є., Ніковський А. Листування. 1908–1921 роки / Упоряд.: Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко. Вс. ст.: Ю. Середенко, І. Старовойтенко. К.: Темпора, 2010. 448 с.
220. Чикаленко Є. і Стебницький П. Листування. 1901–1922 роки. / Упорядкування: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. Вступна читаття: Н. Миронець, І. Старовойтенко. К.: Темпора, 2008. 628 с.

Збірки документів:

221. Год войны с 19-го июля 1914 г. по 19-ое июля 1915 г. Высочайшие манифесты. – Воззвания Верховного Главнокомандующего. – Донесения: от Штаба Верховного Главнокомандующего, от Штаба Главнокомандующего кавказской армией, от Морского Штаба / Предисловие А. Оглина. М.: Т-во типографии А. И. Мамонтова, Издание Д. Я. Маковского, 1915. 588 с.

ЛІТЕРАТУРА

Дисертації:

222. Абдрашитов Э. Е. Пленные россияне в информационной политике России в 1914–1917 гг.: внутривополитические и внешнеполитические аспекты: дис. ... док. ист. наук: 07.00.02. Ставрополь, 2015. 605 с.
223. Богомоллов И. К. Образ противника в русской периодической печати 1914–1915 гг.: дис. ... канд. Ист. Наук: 07.00.02. Москва, 2015. 290 с.

Монографії:

224. Асташов А. Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года: военный опыт и современность. Москва: Новый хронограф, 2014. 740 с.

225. Беглов С. Внешнеполитическая пропаганда: Очерк теории и практики. Уч. Пособие. М.: Высшая школа, 1980. 366 с.
226. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.): Монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. 416 с.
227. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси / Упоряд. О. П. Реєнт. К.: ТОВ «Видавництво «КЛЮ»», 2014. 784 с.
228. Волковский Н. Л. История информационных войн. В 2 ч. Ч. 1. СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2003. 512 с.
229. Волковский Н. Л. История информационных войн. В 2 ч. Ч. 2. СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2003. 736 с.
230. Волкогонов Д. А. Психологическая война: Подрывные действия империализма в области общественного сознания. М.: Воениздат, 1983. 288 с.
231. Волобуєва А., Сидоренко Н. Формування преси Києва (1835–1918). К.: Темпора, 2011. 208 с.
232. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том 1. Доба Центральної Ради. Ужгород: «Свобода», 1932. 437 с.
233. Жарков Я. М. Петрик В. М., Присяжнюк М. М. та ін. Інформаційно-психологічне протиборство (еволюція та сучасність): Монографія. К.: ПАТ «Віпол», 2013. 248 с.
234. Капков К. Г. Очерки по истории военного и морского духовенства Российской империи XVIII – начала XX веков: Итоги к 1917 году. Москва: «Летопись», 2009. 256 с.
235. Кирієнко О. Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 р. – жовтень 1917 р.): монографія / відп. Ред. О. П. Реєнт. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 366 с.
236. Костенко Н., Іванов В. Досвід контент-аналізу: Моделі та практики: Монографія. К.: Центр вільної преси, 2003. 200 с.

237. Керсновский А. А. История русской армии в 4-х томах. Т. 3. 1881–1915 гг. М.: Голос, 1994. 352 с.
238. Лайнбарджер П. Психологическая война. М.: Воениздат, 1962. 352 с.
239. Ласвель Г. Техника пропаганды в мировой войне / Перевод с английского в обработке Н. М. Потапова. М.: Государственное издательство: отдел военной литературы, 1929. 200 с.
240. Поршнева О. С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 368 с.
241. Россия и Первая мировая война: экономические проблемы, общественные настроения, международные отношения: сб. ст. / сост. С. М. Исхаков; отв. ред. Ю. А. Петров; Ин-т рос. истории Рос. акад. наук; Науч. совет Рос. акад. наук по истории социальных реформ, движений и революций. М., 2014. 416 с.
242. Россия в годы Первой мировой войны: экономическое положение, социальные процессы, политический кризис / отв. ред. Ю. А. Петров. М.: Политическая энциклопедия, 2014. 982 с.
243. Селезнев И. А. Война и идеологическая борьба. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Воениздат, 1974. 240 с.
244. Сенявская Е. С. Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага в сознании армии и общества». М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. 288.
245. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації. Київ, «К.І.С.», 2012. 400 с.
246. A call to arms: propaganda, public opinion, and newspapers in the Great War / edited by Troy R.E. Paddock. Westport, Conn.: Praeger Publishers, 2004. 212 pp.
247. Hubertus F. Jahn Patriotic Culture in Russia during World War I. Ithaca, N.Y. and London: Cornell University Press, 1995. 229 pp.

248. Thomson Oliver Historia propagandy. Warszawa: wyd. Książka i Wiedza, 2001. 495 s.

Статті:

249. Асташов А. Б. Моральный дух и настроения русской армии в Первой мировой войне. *От противостояния идеологий к служению идеалам: российское общество в 1914–1945 гг.: сб. ст.* / Под ред. М. Ю. Мягкова, К. А. Пахалюка. М.: Новый хронограф, 2016. С. 33–46.
250. Басенко І. В. Образ німців у воєнній поезії: за матеріалами преси Києва (серпень – грудень 1914 р.). *Український історичний журнал*. 2014. № 3 (516). С. 70–77.
251. Басенко І. В. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907–1916 рр.). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2013. Т. 143. С. 15–20.
252. Бойко О. Д. Сучасний політичний міф як інструмент конструювання історичної пам'яті. Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. *Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць*. Випуск 1. К.: Стилос, 2011. С. 82–100.
253. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси* / Упоряд. О. П. Реєнт. К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2014. С. 440–467.
254. Вільшанська О. Л. Суспільні настрої в Україні під час Першої світової війни. *Перша світова війна й Україні (до 100-річчя початку Великої війни): тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (Київ–Черкаси, 25–26 вересня 2014 р.)* / Редкол.: В. А. Смолій та ін. К.: Інститут історії України. 2014. С. 63–66.
255. Волобуєва А. Становлення преси Київської губернії ХІХ – початку ХХ ст. *Образ*. 2010. Випуск 11. С. 89–100.

256. Гужва Д. Г. Военная цензура периодической печати в годы Первой мировой войны. *Русская публицистика и периодика эпохи Первой мировой войны: политика и поэтика. Исследования и материалы.* Москва: ИМЛИ РАН, 2013. С. 524–537.
257. Гужва Д. Г. Военные газеты и журналы в годы Первой мировой войны как основное средство информирования русской армии. *Русская публицистика и периодика эпохи Первой мировой войны: политика и поэтика. Исследования и материалы.* Москва: ИМЛИ РАН, 2013. С. 546–557.
258. Дейли Дж. Пресса и государство в России (1906–1917 гг.). *Вопросы истории.* 2001. № 10. С. 25–45.
259. Євсєєва Т. М. Православне військове і морське духовенство. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси /* Упоряд. О. П. Реєнт. К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2014. С. 590–604.
260. Єсюнін С. До історії періодичних видань Проскурова (нині – м. Хмельницький). *Українська періодика: Історія і сучасність: доп. та повід. сьомої Всеукраїнської наук.-теорет. конф. (17–18 травня 2002 р., м. Львів) /* За ред. М. М. Романюка. Львів, 2002. С. 100–102.
261. Жердева Ю.А. Иллюстрированная пресса как источник формирования образа войны в 1914–1918 гг. *Россия и Первая мировая война: экономические проблемы, общественные настроения, международные отношения: сб. ст. /* Сост. С. М. Исхаков; отв. ред. Ю. А. Петров; Ин-т рос. истории Рос. акад. наук; Науч. совет Рос. акад. наук по истории социальных реформ, движений и революций. М., 2014. С. 155–176.
262. Кирієнко О. Ю. «Українське питання» у діяльності військово-цензурних органів Російської імперії (1914–1917). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* К.: Інститут історії України, 2010. Вип. XVII. С. 165–170.
263. Кирієнко О. Ю. Військова цензура на Південно-Західному фронті. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні*

- нарис.* / Упоряд. О. П. Реєнт. К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2014. С. 234–248.
264. Кирієнко О. Ю. Військова цензура тилівих губерній Київського військового округу (1914–1917). *Український історичний збірник*. 2010. Вип. 13. С. 182–192.
 265. Кирієнко О. Ю. Діяльність органів військової цензури 1914–1917 рр.: історико-правові аспекти. *Український історичний збірник*. 2009. Вип. 12. С. 160–166.
 266. Кирієнко О. Ю. Посилення поліцейного контролю за інформаційним простором у роки Великої війни. *Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (Київ–Черкаси, 25–26 вересня 2014 р.)* / Редкол.: В. А. Смолій та ін. К.: Інститут історії України. 2014. С. 80–83.
 267. Кирієнко О. Ю. Приватна кореспонденція в полі зору російської військової цензури (1914–1917 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* К.: Інститут історії України, 2009. Вип. XVI. С. 108–114.
 268. Коляда І. А. Націєтворчі процеси й «українське питання» в умовах війни. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси* / Упоряд. О. П. Реєнт. К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2014. С. 309–318.
 269. Коляда І. А. Українська інтелігенція у роки Великої війни: поліційно-жандармський нагляд та політика репресій. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* К.: Інститут історії України, 2014. Вип. 23. С. 206–213.
 270. Коляда І. А. Реакція міського населення Правобережної України на початок Першої світової війни: спроба ретроспективи. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»*. 2018. Вип. 132. С. 27–30.
 271. Куцька О. Воєнна пропаганда періоду Першої світової війни. *Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): Збірка*

- матеріалів Міжнародного наукового форуму 26–28 червня 2014 р. Львів: АСВ, 2014. С. 188–191.
272. Любченко В. Б. Москвофільський фактор в політиці Російської імперії напередодні та на початку Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2003. Вип. 6. С. 125–142.
273. Любченко В. Б. Москвофільський фактор і російська влада напередодні та під час війни. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси* / Упоряд. О. П. Реєнт. К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2014. С. 122–138.
274. Мазур О. Церква і війна: антиунійна політика російського царизму в Галичині (1914–1915 рр.). *Воєнна історія Галичини та Закарпаття: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (15 квітня 2010 р., м. Львів)* / Від. ред.: В. В. Карпов, В. І. Горєлов, І. В. Мороз. К., 2010. С. 162–166.
275. Мельник Н. М. Висвітлення подій початку Першої світової війни на сторінках газети «Подолія». *Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 3–4 квітня 2015 р.* Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. С. 267–269.
276. Мілясевич І. Еволюція волинської преси в останнє десятиріччя російського самодержавства (1906–1916). *Вісник Книжкової палати.* 2013. № 8. С. 34–38.
277. Мілясевич І. Рівненські газети початку XX століття (до 1917 р.): історичні витоки, програми, редакторсько-видавничий склад. *Слов'янський вісник.* 2013. Вип. 15. С. 29–32.
278. Мосієнко О. Пропаганда в умовах Першої світової війни (аналіз періодичних видань Волині). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* 2014. № 3 (121). С. 29–32.
279. Нелипович С. Антинемецкая пропаганда в России в первые месяцы Первой мировой войны. *От противостояния идеологий к служению*

- идеалам: российское общество в 1914–1945 гг.: сб. ст. /* Под ред. М. Ю. Мягкова, К. А. Пахалюка. М.: Новый хронограф, 2016. С. 19–32.
280. Нелипович С. Восточно-прусская операция 4 (17) августа – 2 (15) сентября 1914 г. *Первая мировая война. Поиски новых подходов к исследованию, приглашение к диалогу. Доклады академии военных наук.* Саратов, 2006. № 5 (23). С. 112–140.
281. Патер І. Г. Союз визволення України: заснування, політична платформа, інформаційно-дипломатична діяльність. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси /* Упоряд. О. П. Реєнт. К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2014. С. 363–376.
282. Питлевая Л. Эволюция образа России в карикатуре британского журнала «Панч» во время Первой мировой войны: «Чужой среди своих» – «чужой». *Мировые войны в истории человечества (к 100-летию начала Первой и 75-летию начала Второй мировых войн): монография /* Троян С. С., Головкин Н. Л., Фисанов В. П. и др.; науч. ред. С. С. Троян. К.: Ника-Центр, 2016. С. 76–109.
283. Питльована Л. Інформаційно-психологічне забезпечення російської воєнної кампанії в Галичині під час Першої світової війни. *Воєнна історія Галичини та Закарпаття: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (15 квітня 2010 р., м. Львів) /* Від. ред.: В. В. Карпов, В. І. Горєлов, І. В. Мороз. К., 2010. С. 153–158.
284. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2004. Вип. 7. С. 5–47.
285. Сарнацький О. Ставлення царської адміністрації та цензури до легальної преси українських політичних партій у 1914–1916 рр. *Історичний журнал.* 2004. № 9. С. 34–38.
286. Сеньявская Е.С. Образ врага в сознании участников Первой мировой войны. *Вопросы истории.* 1997. № 3. С. 140–156.

287. Сидоренко Н. Війна і преса: особливості тематики (1914–1917). *Образ.* 2015. Випуск 3 (18). С. 133–141.
288. Сідак В. Використання мас-медіа в інформаційно-психологічних операціях Першої світової війни. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави.* 2013. № 2 (12). 59–66.
289. Степаненко Г. В. Державна служба і пастирське служіння православного духівництва міст Правобережної України в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.* 2014. Випуск 23. С. 247–254.
290. Степаненко Г. В. Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.). *Український історичний журнал.* 2004. № 5. С. 45–65
291. Степаненко Г. В. Соціальне служіння православного духовенства українських єпархій. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси* / Упоряд. О. П. Реєнт. К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2014. С. 562–572.
292. Сухова О. Первая мировая война как вызов русской ментальности: массовые настроения в провинции в 1914–1917 гг. *Россия и Первая мировая война: экономические проблемы, общественные настроения, международные отношения: сб. ст.* / Сост. С. М. Исхаков; отв. ред. Ю. А. Петров; Ин-т рос. истории Рос. акад. наук; Науч. совет Рос. акад. наук по истории социальных реформ, движений и революций. М., 2014. С. 121–140.
293. Успенский В. Типология изображений «Русских медведей» в европейской карикатуре XVIII – первой трети XIX века. *«Русский медведь»: История, семиотика, политика* / Под. ред. О. В. Рябова и А. де Лазари. М.: Новое литературное обозрение, 2012. С. 87–104.
294. Якимчук І.В. Перша світова війна мовою неформальної комунікації. *Історична пам'ять. Науковий збірник.* 2011. № 26 С. 78–86.

295. Jurkiewicz-Zejdowska Alina Propaganda wojenna. *Wielka Wojna 1914–1918: prawdziwy koniec Belle Époque* / zespół autorów, Alina Jurkiewicz-Zejdowska and seven others; redakcja merytoryczna, Marcin Ochman i Mariusz Skotnicki. Warszawa: Muzeum Wojska Polskiego, 2015. S. 142–172.
296. Lohr E. The Russian Press and the «Internal Peace» at the Beginning of World War I. *A call to arms: propaganda, public opinion, and newspapers in the Great War* / edited by Troy R.E. Paddock. Westport, Conn.: Praeger Publishers, 2004. PP. 91–113.
297. McFadden Paul American Propaganda and the First World War: Megaphone or Gagging Order? *eSharp*. Issue 19: Reality / Illusion. University of Glasgow, 2012. PP. 1–32.
298. Row Thomas Mobilizing the Nation: Italian Propaganda in the Great War. *The Journal of Decorative and Propaganda Arts*. Vol. 24, Design, Culture, Identity: The Wolfsonian Collection. Florida International University Board of Trustees on behalf of The Wolfsonian–FIU, 2002. PP. 141–169.

Бібліографічні покажчики:

299. Библиография периодических изданий России 1901–1916: у 4-х т. Том 1. А–З / Под общ. ред. В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского. Ленинград: ГПБ, 1958. 661 с.
300. Библиография периодических изданий России 1901–1916: у 4-х т. Том 2. И–П / Под общ. ред. В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского. Ленинград: ГПБ, 1959. 715 с.
301. Библиография периодических изданий России 1901–1916: у 4-х т. Том 3. Р–Я / Под общ. ред. В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского. Ленинград: ГПБ, 1960. 687 с.
302. Библиография периодических изданий России 1901–1916: у 4-х т. Том IV. Указатели / Под общ. ред. В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского. Ленинград: ГПБ, 1961. 398 с.

303. Періодичні видання Києва (1835–1917 рр.): покажчик. Т. II / Уклад. А. Волобуєва, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна. К.: Темпора, 2011. 128 с.
304. Періодичні видання Києва (1835–1917 рр.): покажчик. Т. III / Уклад. А. Волобуєва, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна. К.: Темпора, 2011. 792 с.
305. Періодичні видання Києва (1835–1917 рр.): покажчик. Т. IV / Уклад. А. Волобуєва, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна. К.: Темпора, 2011. 208 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Приклади віршів періоду Першої світової війни

Вірш «Вилли и Аттила (Современная легенда)»

у газеті «Киев», № 249, 19 вересня 1914 р., с. 2.

Когда хвастливый Вилли
Собрался воевать,
Он о войне к Аттиле
Зашел потолковать.
Распев бочонок пива
Друзья спустились в сад,
Чтобы там отведать сливы
И спелый виноград.
Сказал Вильгельм Аттиле:
«О, старый предок мой!
В XX-м веке Вилли
Желает быть тобой!»
«Недурно, бурш!» Аттила
Вильгельму отвечал
«твое желание мило
Мой маленький вандал»...
«Ты слышишь!» – Молвил Вилли
Сигару закулив;
Приятелю Аттиле
– «Знакомый лейт-мотив!
То в бой идут тевтоны
И страшен натиск их:
Они – опора трона!
И я живу для них.
Я их веду к Парижу,
Затем пошлю в Москву.
Я всех врагов унижу
И в ключья разорву...
Я дал приказ всех грабить,
Всех убивать и жечь, –

Пусть пробуют ослабить
Враги мой грозный меч,
Я сокрушу соборы –
Святыни древних лет
Пуškai оставлять шпоры
Мои везде свой след»...
Прослушав речь Вильгельма,
Аттила молвил вдруг...
Ну, что ж! Иди! Изведай
Свою лихую мощь!
Я жду тебя с победой,
Тевтонов славный вождь!
И начел хитрый Вилли
Осуществлять свой план.
В Европе говорили
О нем: – «да он – тиран!»...
Но рок сулит второе –
Споткнется гунн в борьбе, –
И время роковое
Придет в его судьбе...
И мир сметет нещадно
Аттилу наших дней
Чтобы было неповадно
Другим лить кров людей.
У нас терпенья хватит
Дойти к нему в Берлин
И дорого заплатит
Нам этот властелин!..

Вірш «Вперед славяне!»

у газеті «Подолія», № 96, 17 вересня 1914 р., с. 2.

Вперед славяне! Прочь раздоры!

На Запад обратим все взоры,

Воспрянув духом, всяк готов

С глубокой верой двигать горы

Ломить собой стену врагов.

В борьбе святой вперед славяне!

Восстав, вся Русь душой горит; —

Чтобы одолеть врага скорые

Героев воинству дарить....

Вірш В. Вячеславского «Польше»
у газеті «Армейский Вестник», № 294, 7 червня 1916 г., с. 2.

Речь Посполитая
Бедствием слитая
С Русью святой!

Дни разрушения,
Горя терпения
Нине с тобой.

В эту фатальную
Пору печальную
Будь не чужой, –

Вынь же заржавленный
Меч окровавленный
Выйди на бой!

Вірш К. Хаустовича «Немцам»

у газеті «Армейский Вестник», № 244, 10 березня 1916 р., с. 2.

Вы думали, что мы отсталые
Что мы ничтожны, как враги!
О немцы, души наши милые
И слишком слабые мозги.

Забыли бой вы под Полтавой,
Забыли вы пожарь в Москве...
О, знайте, немцы! Новой славою
Покроют стяг свой наши львы

Россия мощная, великая
Россия – мать богатырей
Она вся – тайна многолика
Среди своих пяти морей.

Ушли разбитие два гения:
Бессмертный Карл, Наполеон.
А вы?.. Куда вам до сравнения!
Ваш шаг безумен и смешон!

ДОДАТОК Б

Військові рубрики у пресі

Рис. Б. 1. Рубрика «Для русской армии» у газеті «Киевлянин», № 61, 2 березня 1915 р., с. 2.

Рис. Б. 2. Рубрика «Война» у газеті
«Жизнь Волыни», №1, 1 січня 1917 р., с. 2.

Рис. Б. 3. Рубрика «Война» у газеті «Киев», № 1037, 1 грудня 1916 р., с. 3.

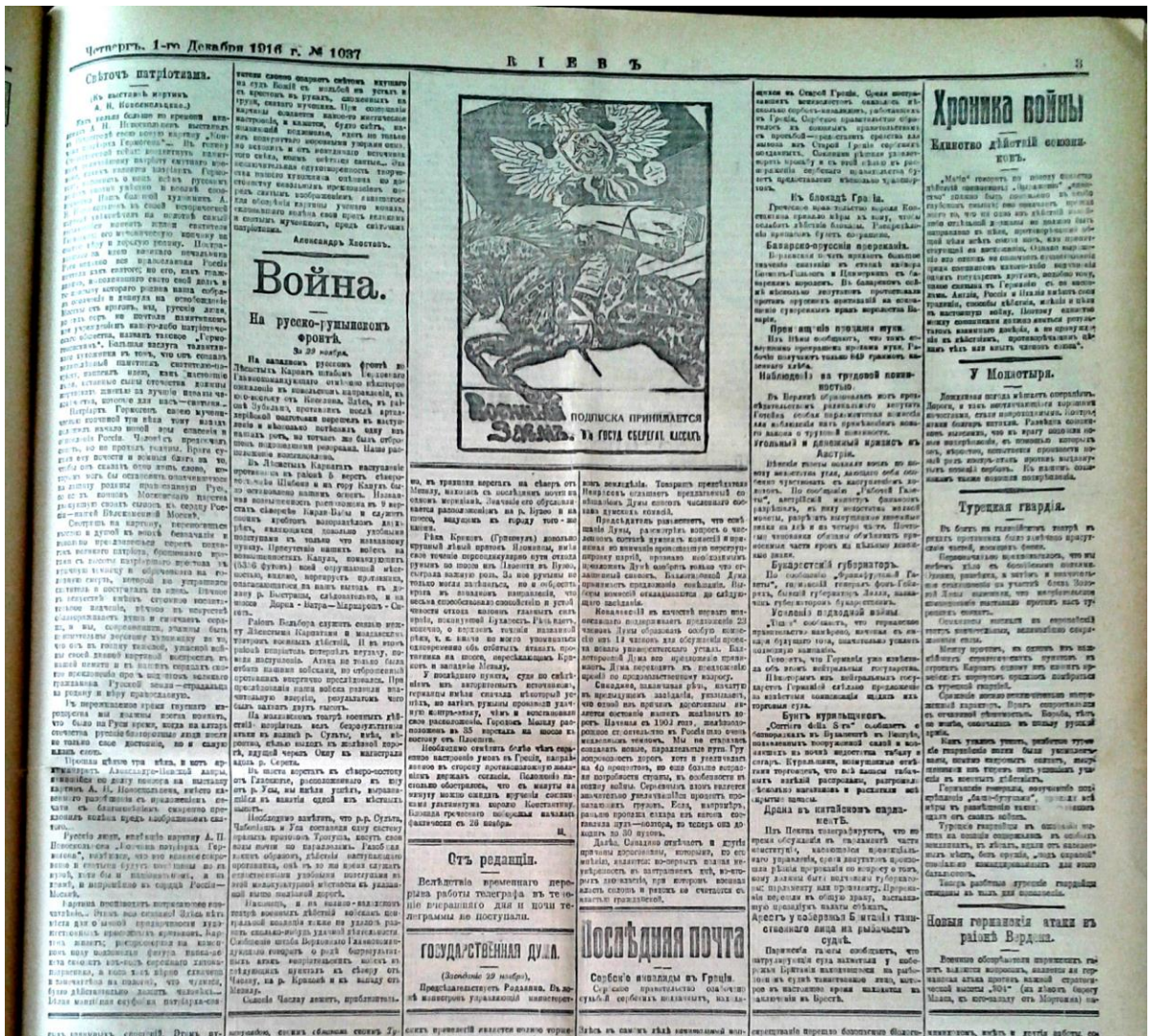

Рис. Б. 4. Рубрики «Международная война» і «На войне» у газеті «Земская мысль», № 78, 3 квітня 1915 р., с. 2.

Рис. Б. 5. Рубрика «Европейская война» у газеті «Последние новости», № 2499, 30 липня 1914 р., с. 2.

Литературный отдел газеты «Последние новости» в Петербурге, выпускающий рубрику «Европейская война», имеет честь сообщить, что в настоящее время в распоряжении редакции имеется полный набор газетных вырезок, касающихся всех событий войны, начиная с 1-го августа 1914 года. Эти вырезки, собранные из всех европейских газет, представляют собой ценный материал для изучения истории войны. Они могут быть использованы для составления хронологического списка событий, для изучения хода войны в различных странах, для изучения действий отдельных армий и флотов. Вырезки эти могут быть использованы также для составления газетных альбомов, для издания специальных выпусков и т. д. Для получения полного набора газетных вырезок, касающихся войны, необходимо обратиться к издателю газеты «Последние новости» в Петербурге.

ПОСЛЕДНЯЯ НОВОСТИ

по телеграфу отъ собств. корресп. и отъ С.-П. Тел. Аг.

Европейская война.

Серьезных столкновений на русско-австрийской границе не было, но благодаря нашим частным успехам раздвинулось сближенное австрийцами. Бомбардировка Антверпа австрийцами. Накануне Австро-Итальянской войны. Французские заняли Кольмар. Расказы русских туристов о збывающихся немцев. Бельгийцы упорно защищают форты Льежа. Военно-летные в Москве.

Планк Англия.

Петербург, 21. Англия решила поддержать все германские намерения.

Австрийцы извещали планк.

Петербург, 22. Австрийцы извещали, что австрийцы в австрийской галиции не имеют никаких намерений. Австрийцы извещали, что австрийцы в австрийской галиции не имеют никаких намерений.

Островержене.

Петербург, 23. Островержене, капитанский офицерский корпус, в настоящее время находится в Милане. Островержене, капитанский офицерский корпус, в настоящее время находится в Милане.

Объявление австрийского губернатора.

Петербург, 24. Австрийский губернатор объявил, что австрийцы в австрийской галиции не имеют никаких намерений.

Заявление болгарских офицеров.

Петербург, 25. Болгарские офицеры заявили, что болгары в болгарской галиции не имеют никаких намерений.

Германские пароходы.

Петербург, 26. Германские пароходы, в настоящее время находятся в Милане. Германские пароходы, в настоящее время находятся в Милане.

Австрия и Германия.

Петербург, 27. Австрия и Германия, в настоящее время находятся в Милане. Австрия и Германия, в настоящее время находятся в Милане.

Пуршневич.

Петербург, 28. Пуршневич, капитанский офицерский корпус, в настоящее время находится в Милане. Пуршневич, капитанский офицерский корпус, в настоящее время находится в Милане.

Резолюция в Турине.

Петербург, 29. Резолюция в Турине, в настоящее время находится в Милане. Резолюция в Турине, в настоящее время находится в Милане.

Расширение моратория.

Петербург, 30. Расширение моратория, в настоящее время находится в Милане. Расширение моратория, в настоящее время находится в Милане.

Приезд ген. Шелля.

Петербург, 31. Приезд ген. Шелля, в настоящее время находится в Милане. Приезд ген. Шелля, в настоящее время находится в Милане.

Запа.

Петербург, 1. Запа, в настоящее время находится в Милане. Запа, в настоящее время находится в Милане.

Морские силы держав в Средиземном море.

Германские морские силы держав в Средиземном море, в настоящее время находятся в Милане. Германские морские силы держав в Средиземном море, в настоящее время находятся в Милане.

Бесста с Радио Дмитриевым.

Бесста с Радио Дмитриевым, в настоящее время находится в Милане. Бесста с Радио Дмитриевым, в настоящее время находится в Милане.

Занятие Скутари черногорцами.

Занятие Скутари черногорцами, в настоящее время находится в Милане. Занятие Скутари черногорцами, в настоящее время находится в Милане.

Бомбардировка Антверпа.

Бомбардировка Антверпа, в настоящее время находится в Милане. Бомбардировка Антверпа, в настоящее время находится в Милане.

Неудача австрийцев.

Неудача австрийцев, в настоящее время находится в Милане. Неудача австрийцев, в настоящее время находится в Милане.

Ратники-добровольцы.

Ратники-добровольцы, в настоящее время находятся в Милане. Ратники-добровольцы, в настоящее время находятся в Милане.

На Ледовитом океане.

На Ледовитом океане, в настоящее время находится в Милане. На Ледовитом океане, в настоящее время находится в Милане.

Занятие Нольмара.

Занятие Нольмара, в настоящее время находится в Милане. Занятие Нольмара, в настоящее время находится в Милане.

Рис. Б. 7. Рубрика «Отечественная война» у газеті «Южная копейка»,
№ 1424, 5 січня 1915 р., с. 3.

5 Января 1915 г. № 1424

Похороны М. Е. Володина.

Вчера в час дня из Александровской больницы в город вывезли тело М. Е. Володина.

На похороны собрались отапы похоронного общества, в том числе и представители различных партий.

Похороны состоялись на Новом кладбище в 4 часа дня.

Хроника.

Задержание армян. 5 го января, ввиду сражения Прешена Гора, армянские отряды были задержаны в различных местах, в том числе в Армавире, ввиду сражения Прешена Гора.

Армянские отряды были задержаны в различных местах, в том числе в Армавире, ввиду сражения Прешена Гора.

Отечественная война.

(От наших корреспондентов и ПТА).

От штаба Верховного Главнокомандующего.

На правый берег реки Вислы мы продолжаем успешно продвигаться вперед. 3 января нашими передовыми частями противника выбит из деревни Буды-Сулковской.

На левом берегу Вислы в течение минувших суток, 3 января, противник вел ряд отчаянных атак на наше расположение в районе деревни Гунж, с целью захвата этой деревни. Но все попытки атак были отбиты нашими войсками.

Свой атаки наши подразделения отбили с помощью артиллерийского огня. Противник, направивший на достижение своей цели, был отбит нашими войсками.

В районе деревни Косовицы противник, прилагая усилия, выдвинул вперед свои части. Но все попытки атак были отбиты нашими войсками.

В районе деревни Косовицы противник, прилагая усилия, выдвинул вперед свои части. Но все попытки атак были отбиты нашими войсками.

Война с Турцией.

(От наших корреспондентов и ПТА).

От штаба Киевской армии.

Кавказские сражения: проигранное в последние три дня при переправлении савант-матери, закончилось полной нашей победой. Успешно добитых кавказских и турецких полков, равно сбитых кавказских, посланные противники противника. Было сбито много артиллерии, при этом отогнаны, почти уничтожены и остатки турецкой армии, теснясь к флангам и уступая.

В Эрзерум.

Тифлис. 4 Января. Эрзерум, проигравший в ночь, турки готовятся к отступлению Эрзерума.

Ч. Давидов.

Петроград. 4 Января. Эрзерум, проигравший в ночь, турки готовятся к отступлению Эрзерума.

Тифлис. 4 Января. Эрзерум, проигравший в ночь, турки готовятся к отступлению Эрзерума.

Лондон. 4 Января. Эрзерум, проигравший в ночь, турки готовятся к отступлению Эрзерума.

Как Вильгельм поздравлял с новым годом.

Нас бьют в Восточной Пруссии.

Нас бьют на Западном фронте.

Нас бьют под Варшавой.

Где-то мы бьем!

Европейская война.

(От наших корреспондентов и ПТА).

На западном фронте.

Париж. 3 Января. Официально сообщается, что фронт в Европе остается в том же положении, что и в начале года.

Париж. 3 Января. Официально сообщается, что фронт в Европе остается в том же положении, что и в начале года.

Париж. 3 Января. Официально сообщается, что фронт в Европе остается в том же положении, что и в начале года.

Париж. 3 Января. Официально сообщается, что фронт в Европе остается в том же положении, что и в начале года.

Вокруг войны.

Румыния готовится.

Питроград. 4 Января. Румыния готовится к войне.

Румыния и иллирий.

Питроград. 4 Января. Румыния готовится к войне.

Скандинавия не состоит.

Питроград. 4 Января. Скандинавия не состоит.

Япония и Китай.

Токио. 3 Января. Япония готовится к войне.

Токио. 3 Января. Япония готовится к войне.

Токио. 3 Января. Япония готовится к войне.

Токио. 3 Января. Япония готовится к войне.

ДОДАТОК В

Приклади інформативних оголошень, звернень та повідомлень у пресі

Рис. В. 1. Звернення голови Київського слов'янського благодійного товариства Т. Флоринського «Помогите русскому народу в Прикарпатье!» у газеті «Киевская мысль», № 322, 22 листопада 1914 р., с. 1.

5699

Помогите русскому народу въ Прикарпатьѣ!

Совершается событіе огромной исторической важности: родной нашъ русскій народъ въ Прикарпатьѣ (въ Галичинѣ, Буковинѣ и Угорщинѣ), много вѣковъ томившійся подъ чужеземнымъ инородческимъ гнетомъ и, не смотря на пережитыя невзгоды, сохранившій свое русское имя, свою русскую народность и свою родную вѣру, нынѣ, послѣ славныхъ боевыхъ подвиговъ нашей доблестной арміи, постепенно соединяется съ остальной единой, могучей Русью. Но онъ вступаетъ подъ родную кровлю русскаго государства уже совершенно измученный, обездоленный, разоренный, обнищавшій. Неописуемо-тяжелыя бѣдствія, среди которыхъ въ теченіе вѣковъ протекала жизнь Зарубежной Руси, съ началомъ войны приняли необычайные размѣры. Сотни русскихъ священниковъ, учителей, писателей, общественныхъ дѣятелей и крестьянъ казнены, тысячи ихъ брошены въ австро-венгерскія тюрьмы за то только, что они открыто проявляли свое русское сознание, а имущество ихъ разграблено австрійскими жандармами и солдатами, нѣмцами и мадьярами. Въ нѣкоторыхъ мѣстахъ вырѣзаны цѣлыя села, а уцѣлѣвшіе отъ избиенія жители скрываются по горамъ и лѣсамъ. Вслѣдствіе разнообразныхъ ужасовъ войны совершенно разорены цѣлые округа, многія деревни сравнены съ землей, хлѣбъ, скотъ въ нихъ—все уничтожено, а крестьянское населеніе, состоящее по большей части изъ стариковъ, женщинъ и дѣтей, страшно бѣдствуетъ. Впереди же надвигается холодная и голодная зима.

Необходима быстрая и всесторонняя помощь нашимъ русскимъ братьямъ. На насъ всѣхъ, русскихъ людей, лежитъ нравственный долгъ поспѣшить съ этою помощью.

Съ разрѣшенія Его Высокопреосвященства, Высокопреосвященнаго Флавіана, митрополита Кіевскаго и Галицкаго, Кіевское Славянское Благодотворительное Общество производитъ съ 23 ноября, во всѣхъ церквахъ и монастыряхъ г. Кіева тарелочный сборъ пожертвованій въ пользу разоренной Прикарпатской Руси.

Добрые люди! Не откажите при посѣщеніи Кіевскихъ храмовъ внести сильную лепту на помощь обездоленному русскому народу Прикарпатя. Помогите осушить слезы несчастныхъ матерей и вдовъ и утолить голодъ осиротѣвшихъ дѣтей.

Отзовитесь Вашимъ искреннимъ и горячимъ сочувствіемъ на доброе дѣло. Да помоги тѣ всѣмъ намъ Милосердный Господь!

Предсѣдатель кіевскаго славянскаго благодотворительнаго
Общества, заслуженный профессоръ Т. ФЛОРИНСКІЙ.

Рис. В. 2. Звернення Проскурівської повітової земської управи до місцевого населення у газеті «Земская мысль», № 148, 26 червня 1915 р., с. 1.

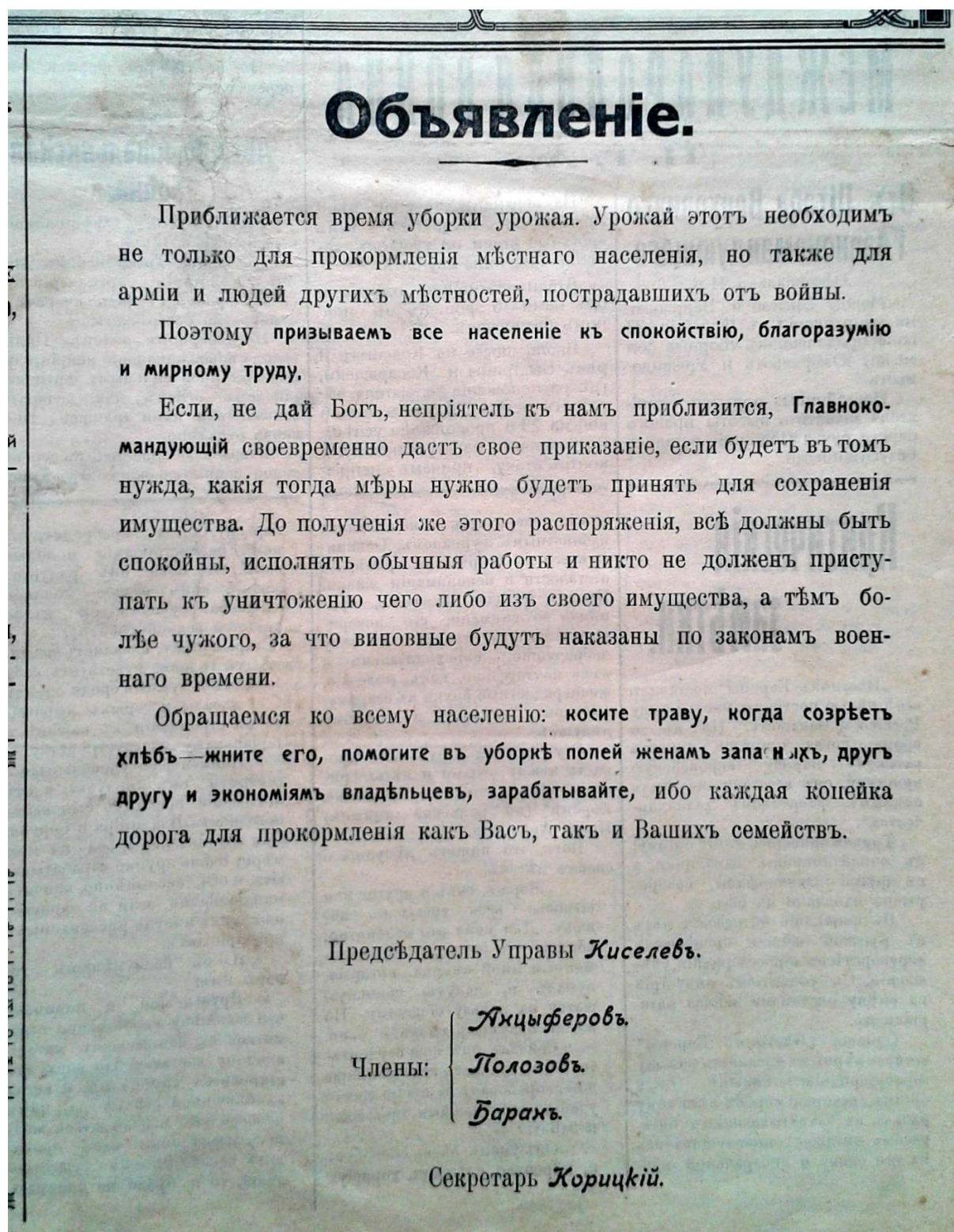

Рис. В. 3. Ілюстративне повідомлення про військову позику у газеті
«Последние новости», № 3712, 4 квітня 1916 р., с. 1.

Рис. В. 4. Повідомлення про військову позику у газеті
«Киевский голос», № 226, 2 січня 1917 р., с. 1.

Рис. В. 5. Масштабне повідомлення про військову позику у газеті «Київ», № 809, 10 квітня 1916 р., с. 2.

ВОЕННЫЙ ЗАЕМЪ
1916 года.

Чѣмъ больше снарядовъ, тѣмъ меньше
человѣческихъ жертвъ, тѣмъ ближе
къ конечной побѣдѣ надъ врагомъ.
Помните это всѣ и облегчайте государ-
ству задачу снабженія арміи всѣмъ не-
обходимымъ.

Обращайте свободныя деньги въ воен-
ный заемъ.

Это самое надежное и самое выгод-
ное помѣщеніе денегъ.

Условія займа.

Облигація займа выпускается дивизионами въ 50, 100, 500, 1.000, 5.000, 10.000 и 25.000 рублей и приносите, начиная съ 1 февраля 1916 года, 2 1/2% годовыхъ, увеличиваемыхъ два раза въ годъ: 1 февраля и 1 августа.

Удѣлы процентовъ являются обязательными для сбереженія отъ всякаго зачета.

Вся облигація будетъ погашена 1 февраля 1926 г., за натуральныя проценты за выкуп займа претендовать не будутъ.

Оплата процентовъ купонами и погашеніе облигацій будутъ производиться изъ Государственныхъ Банковъ, Канцелярствъ и Сберегательныхъ Кассъ.

Облигація займа будетъ приниматься въ залогъ по календарю погашенія и выкуповъ, по плану, утвержденному Министерствомъ Финансовъ.

Держатели облигацій настоящего займа будутъ представлять право участвовать въ общаго государственнаго займа, при томъ же, кто бы имъ принадлежали, срокомъ, могутъ быть выкуплены внутри Непора въ теченіе 1916 года, при чемъ ихъ удѣлы по календарю будутъ приниматься облигаціями сего займа по ихъ выкупной цѣнѣ.

Мѣста и время подписки.

Подписка началась 13 марта и продолжается:

- въ Канцеляріяхъ и Отдѣлахъ Государственнаго Банка,
- въ канцеляріяхъ канцелярствъ Банковъ,
- въ Канцелярствахъ (постановленіяхъ),
- въ городскихъ сберегательныхъ кассахъ и въ общаго канцелярствъ кредитовъ,
- въ Государственныхъ Сберегательныхъ Кассахъ и въ канцеляріяхъ канцелярствъ кредитовъ.

по 22 апреля с. г. включительно.

по 13 мая с. г. включительно.

Порядокъ подписки.

Выкупная цѣна погашается въ 90% номинальной стоимости, съ прибавленіемъ въ годъ текущихъ процентовъ, считая съ 1 февраля 1916 г.

Лица, желающіе оплатить облигаціи на всю подписанную ими сумму, получаютъ участіе въ казенной денежной ссудѣ.

Городской театръ.
Дирекція Н. К. Мещеряковъ.
Открытіе спонтанной
ЛЕГКОЙ КОМЕДИИ
20-го апрѣля.
Привѣтъ балетамъ съ 10-го вечера.

КОРСО КИНО-ТЕАТРА РЕНЕССАНСЪ
Кинотеатръ № 11, 12, 13 и 14 апрѣля 1916 г. вечеръ канцелярскій мѣсяцъ демонстрируется
"МУЖЬ НА 24 ЧАСА"
или "Яко, О-де-Альстрюппъ и Н-де-Альстрюппъ" въ 10-мъ часу.
Въ 12-мъ часу: "Жизнь въ 10-мъ часу" (восточная комедія) и "Восточная комедія" (восточная комедія).

БУФФЪ
Сверхъ роскошной программы. Гастроль единственнаго въ своемъ жанрѣ насмѣхъ, комориста
Л. БРАУНЪ 1-й разъ въ Риелъ
любим. Одесса. Харьковъ. Публична.

Художественный театръ КРУЧИННА.
Тѣло Кривого (Н. Кручинна)
въ 11-мъ часу.
Начало съ 7 ч. в.

НАКАЗАННАЯ ПАНСИОНЕРКА
въ 11-мъ часу.
Начало съ 7 ч. в.

АПОЛЛО
Со втораго дня Св. Пасхи 11 апрѣля
ПЕРЕМѢНА ПРОГРАММЫ
Новые дебюты!!! Подробности въ программахъ.
РЕСТОРАНЪ ОТКРЫТЬ до 8-хъ час. ночи.

Рис. В. 6. Масштабне повідомлення про військову позику у газеті «Київ», № 1045, 9 грудня 1916 р., с. 1.

Цѣна 5 коп.

КИЕВЪ

№ 1045 Пятниця, 9-го Декабря 1916 г.

ЕЖЕДНЕВНАЯ ГАЗЕТА.

3-й годъ изданія.

Условия займа.

Облигація займа выпускаются достоинствомъ въ 50, 100, 500, 1.000, 5.000, 10.000 и 25.000 рублей и приносятся, начиная съ 1 октября 1916 года, 5%, годовыхъ, уплачиваемыхъ два раза въ годъ—1 апреля и 1 октября.

Плата процентовъ навсегда освобождается отъ сбора съ доходовъ отъ денежныхъ капиталовъ.

Иск облигацій будутъ погашены 1 октября 1926 г.; до наступления этого срока къ выкупу займа приступлено не будетъ.

Оплата процентовъ купоновъ и погашенныхъ облигацій будетъ производиться изъ Государственныхъ Банковъ, Казначействъ и Сберегательныхъ Кассъ.

Облигацій займа будутъ приниматься въ залогъ по казеннымъ подкладкамъ и погашаются, а равно въ обеспечение разсрочиваемаго платежа акциза и таможенныхъ пошлинъ по цѣнамъ, назначаемымъ Министромъ финансовъ.

**Въ Киевской Конторѣ
Государственного Банка**

подписна ежедневно, не включая
воскресныхъ дней.

Кромѣ того, для удобства
публики, подписка прини-
мается Конторой также въ
помѣщеніи Городской Думы
въ особомъ кабинетѣ въ ПРИСУТ-
СТВЕННЫЕ ДНИ отъ 10 до 3 ч. дня.

Порядокъ подписки.

Выпускная цѣна назначается въ 95% номинальной стоимо-
сти, съ прибавленіемъ къ ней текущихъ процентовъ, со-
ставъ съ 1 октября 1916 г.

Лица, желающія оплатить облигацію на всю подписан-
ную ими сумму, производятъ уплату въ самый день подписки.
Лица, подписавшіеся на заемъ въ Государственный
Банкъ, въ частныхъ коммерческихъ и городскихъ общест-
венныхъ банкахъ на сумму свыше 500 рублей, а въ Казначей-
ствахъ, Сберегательныхъ кассахъ, обществахъ взаимнаго кре-
дита и учрежденияхъ мелкаго кредита на сумму свыше
200 рублей,—уплата можетъ быть расчерчена съ тѣмъ, что-
бы половина подписной номинальной суммы облигацій зай-
ма была оплачена въ самый день подписки, а другая полови-
на не позднее 31 января 1917 г.

Льготы по подпискѣ и выдача ссуды.

Въ Конторѣхъ и Отдѣленіяхъ Государственного Банка,
а равно въ Казначействахъ, гдѣ введена ссудная операція,
для подписки на новый заемъ могутъ быть открыты въ
предѣлахъ, не превышающихъ суммы взносовъ по под-
пискѣ, льготные кредиты по 1 января 1918 года подъ за-
логъ облигацій всѣхъ государственныхъ займовъ, выпущен-
ныхъ съ начала войны до сего времени.

Облигацій новаго займа могутъ быть принимаемы какъ
при самой подпискѣ, такъ и въ дальнейшемъ, въ учрежде-
нияхъ Государственного Банка и въ Казначействахъ, въ ко-
нѣхъ введена ссудная операція, отъ ихъ держателей въ за-
логъ изъ льготнаго процента 5% годовыхъ по срокъ 1 ян-
варя 1918 года. Размѣръ ссуды при подпискѣ установленъ
въ 85% номинальной суммы.

Льготы по храненію облигацій.

Держатели облигацій могутъ передавать ихъ на беззало-
ное храненіе въ учрежденія Государственного Банка, Казна-
чейства и Сберегательныхъ Кассъ съ взносомъ лишь уста-
новленнаго гербового сбора. Лица, состоящіе вкладчиками Сбе-
регательныхъ Кассъ и вносящіе, при покупкѣ въ этихъ кассахъ
облигацій, стоимость ихъ на сберегательную книжку, не
уплачиваютъ и гербового сбора.

Мѣста и время подписки.

Подписка началась 1 ноября и принимается въ Конторѣхъ и Отдѣленіяхъ Государственного Банка, въ частныхъ коммерческихъ банкахъ, въ Казначействахъ (постоянныхъ), въ городскихъ общественныхъ банкахъ, въ обществахъ взаимнаго кредита, въ тѣхъ городскихъ и акцизныхъ управленіяхъ и нотаріальныхъ конторахъ, о коихъ будетъ объявлено особо на мѣстахъ, въ Государственныхъ Сберегательныхъ Кассахъ, въ учрежденияхъ мелкаго кредита и въ полковыхъ Казначействахъ	по 30 декабря с. г. включительно
	по 31 января 1917 г. включительно.

Театръ „Соловцовъ“ (Дирекція Н. Н. Сивилевскаго)

Сегодня, 9-го декабря. Начало въ 8 час. веч.

Въ послѣдній разъ Р. М. Рай-
сбергъ, въ роли Гамлета, въ пьесѣ „Гамлетъ“.

Вальсъ „Фантазія“, С. Вагнера.

Городской театръ (Дирекція Н. Ф. Тейхеръ-Багровъ)

Сегодня, 9-го декабря. Начало въ 8 час. веч.

Въ послѣдній разъ Р. М. Райсбергъ, въ роли Гамлета, въ пьесѣ „Гамлетъ“.

Вальсъ „Фантазія“, С. Вагнера.

Юридическій отдѣлъ

Киевскому Обществу Наслѣдниковъ Наслѣдниковъ Государства безплатно предоставлено обжалованіе (въ 1 мѣсяцъ) решенийъ, постановленій отъ комитетовъ административнаго характера на суда по жалобамъ на постановленія или распоряженія по вопросамъ административнаго характера, а равно постановленія и распоряженія по вопросамъ административнаго характера отъ общины, на основаніи закона 13 мая 1918 года.

Адресъ: Киевъ, Прованскаго, № 4, въ мѣстности Киевскаго Общества Наслѣдниковъ Государства.

Кино-театръ „ПАНТЕОНЪ“

Преміа, 24, театр. № 37-37.

Сегодня 9-го декабря.

Въ 8 час. веч. въ 10 ч. веч.

Кино-театръ „ЭКСПРЕССЪ“

Преміа, 24, театр. № 37-37.

Сегодня 9-го декабря.

Въ 8 час. веч. въ 10 ч. веч.

Рис. В. 7. Офіційне повідомлення штабу Верховного головнокомандувача у газеті «Земская мысль», № 59, 10 березня 1915 р., с. 1.

ДОДАТОК І

Карикатури

Рис. Г. 1. Карикатура на німецького імператора Вільгельма II у газеті
«Последние новости», № 2499, 30 липня 1914 р., с. 2.

Рис. Г. 2. Карикатура на імператора Австро-Угорщини Франца-Йосифа у газеті «Последние новости», № 2506, 2 серпня 1914 р. с. 4.

Рис. Г. 3. Карикатура, яка утотожнює Вільгельма II з французьким імператором Наполеоном Бонапартом у газеті «Київ», № 254, 24 вересня 1914 р., с. 2.

Рис. Г. 4. Карикатура на Вільгельма II та Росію в образі ведмедя у газеті
«Последние новости», № 2500, 30 липня 1914 р., с. 2.

Рис. Г. 5. Каркиатура на Німеччину у вигляді орла у газеті
«Последние новости», № 2516, 7 серпня 1914 р., с. 1.

Рис. Г. 6. Карикатура на Німеччину у вигляді вовка у газеті
«Последние новости», № 2516, 7серпня 1914 р., с. 4.

Рис. Г. 7. Карикатура, яка висміює дії Німеччини та Австро-Угорщини у газеті «Последние новости», № 2508, 3 серпня 1914 р., с. 4.

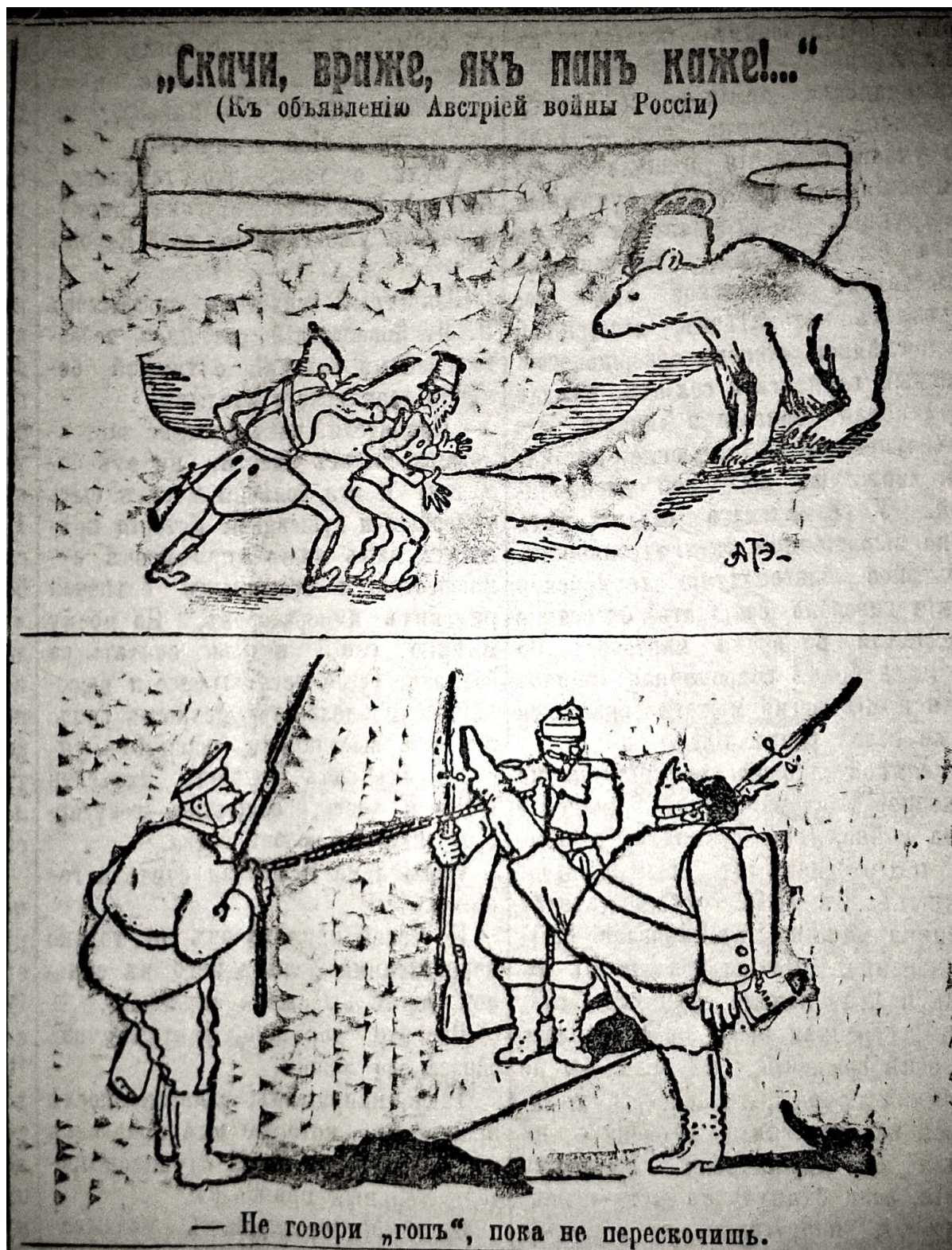

Рис. Г. 8. Каркиатура на союзницькі відносини між німцями та австрійцями у газеті «Южная копейка», № 2011, 3 липня 1916 р., с. 2.

Рис. Г. 9. Карикатура на турецького султана та його відносини з Вільгельмом II у газеті «Последние новости», № 2660, 23 жовтня 1914 р., с. 4.

Рис. Г. 10. Карикатура на відносини між Вільгельмом II та болгарським царем у газеті «Южная копейка», № 1853, 24 січня 1916 р., с. 3.

Рис. Г. 11. Карикатура, яка демонструє факт постійних поразок Німеччини у газеті «Южная копейка», № 1424, 5 січня 1915 р., с. 3.

Рис. Г. 12. Карикатура на кавалерію Німеччини та її союзників у газеті
«Южная копейка», № 2074, 4 вересня 1916 р., с. 2.

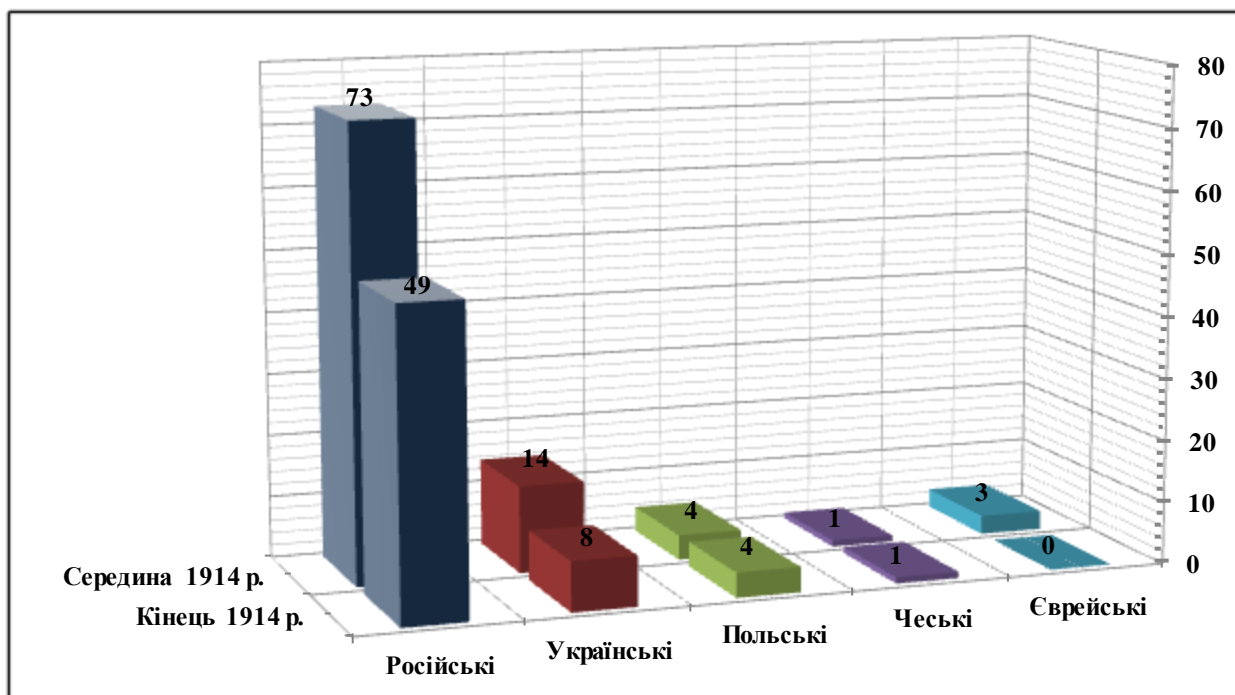
Рис. Г. 13. Карикатура на німецький мир у газеті
«Южная копейка», № 2196, 8 січня 1917 р., с. 3.

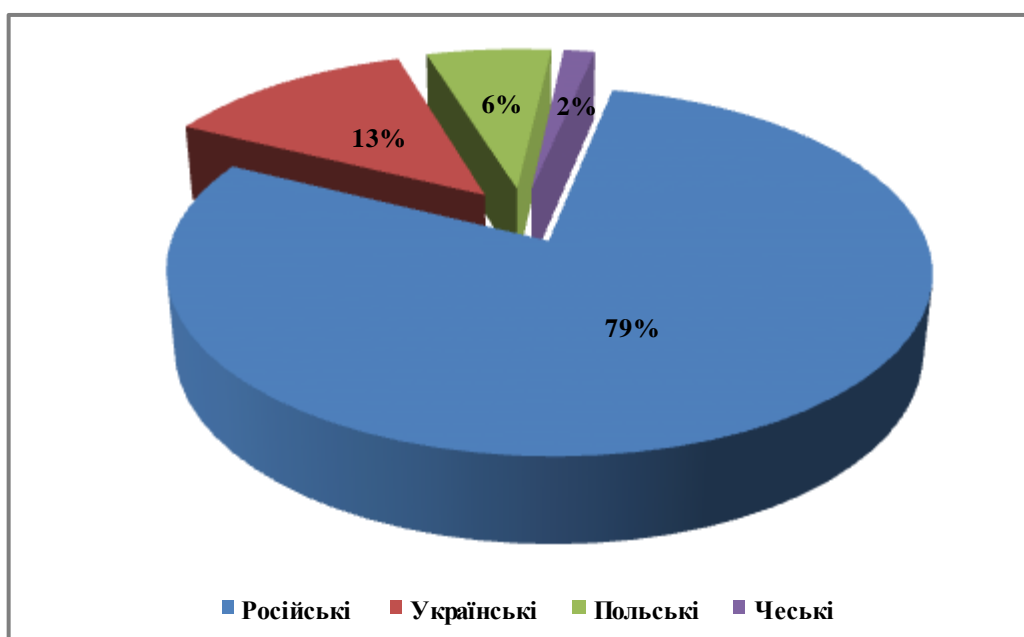
ДОДАТОК Д

Діаграми та таблиці

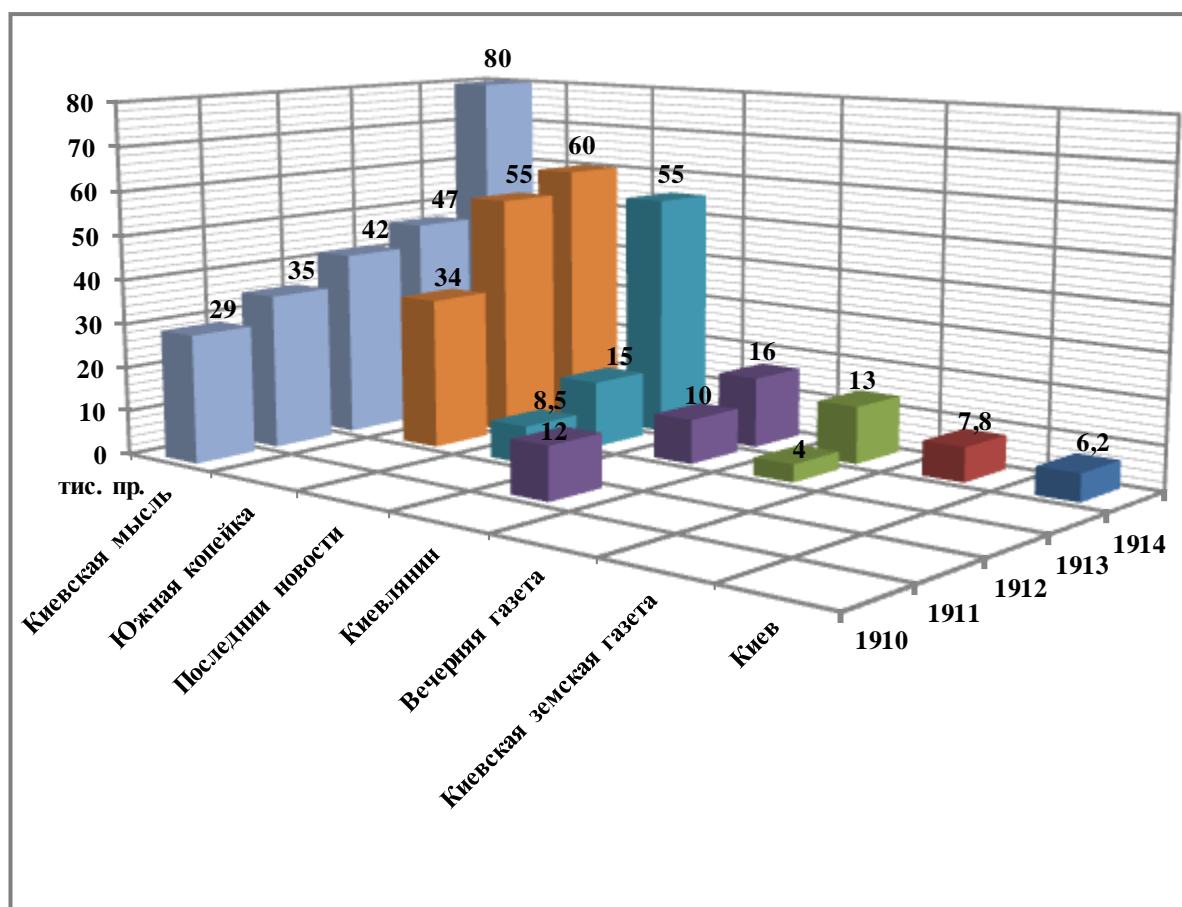
Діаграма Д. 1. Зменшення кількості періодичних видань
у Києві за мовною ознакою протягом 1914 р.

Діаграма Д. 2. Відсоткове співвідношення періодичних видань у Києві
за мовною ознакою наприкінці 1914 р.

Діаграма Д. 3. Динаміка зміни накладу найбільш популярних газет Києва протягом 1910–1914 рр.

Таблиця Д. 1. Частота розміщення повідомлень, які формували демонізований образ ворога у газеті «Київ» за період 1–30 серпня 1914 р.

Число	День	Номер видання	Кількість повідомлень
1 серпня	П'ятниця	202	4
2 серпня	Субота	203	8
3 серпня	Неділя	204	6
4 серпня	Понеділок	205	5
5 серпня	Вівторок	206	5
6 серпня	Середа	207	3
8 серпня	П'ятниця	208	4
9 серпня	Субота	209	4
10 серпня	Неділя	210	6
11 серпня	Понеділок	211	6
12 серпня	Вівторок	212	5
13 серпня	Середа	213	7
14 серпня	Четвер	214	6
15 серпня	П'ятниця	215	5
17 серпня	Неділя	216	2
18 серпня	Понеділок	217	4
19 серпня	Вівторок	218	2
20 серпня	Середа	219	2
21 серпня	Четвер	220	5
22 серпня	П'ятниця	221	4
23 серпня	Субота	-	-
24 серпня	Неділя	223	5
25 серпня	Понеділок	224	4
26 серпня	Вівторок	225	2
27 серпня	Середа	226	2
28 серпня	Четвер	-	-
29 серпня	П'ятниця	228	2
30 серпня	Субота	229	2
Всього		26 номерів	110